

ישראל והאביב הערבי: הזדמנויות בשינוי

עורכים: ד"ר נמרוד גורן | ג'ניה יודקביץ'

ישראל והאביב הערבי: הזדמנויות בשינוי
עורכים: ד"ר נמרוד גורן וג'ניה יודקביץ'

Israel and the Arab Spring: Opportunities in Change
Edited by: Dr. Nimrod Goren and Jenia Yudkevich

© מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית וקרן פרידריך אברט; 2013 / תשע"ד

כל הזכויות שמורות. שימוש מסחרי בפרסומים של מכון מיתווים ושל קרן פרידריך אברט ללא אישור בכתב של המכון ושל הקרן אסור בהחלט.

ISBN 978-965-7617-01-4

תוכן העניינים

4.	הקדמה
5.	פתח דבר: האביב הערבי כהזדמנות היסטורית אלי פודה.
7.	השיח הישראלי על האביב הערבי ליאור להרס
21.	האביב הערבי והפלסטינים במדינת ישראל ג'ידא רינאוי-זועבי.
25.	ישראל, תורכיה והאביב הערבי: הזדמנויות לפיוס נמרוד גורן.
34.	האסלאם הפוליטי והאביב הערבי משה מעוז
42.	תהליך הפיוס הפנים-פלסטיני והאביב הערבי עידו זלקוביץ'
	האתגר שמציבות מדינות שכנות חלשות בפני ישראל:
47.	לקחים מהניסיון הישראלי בלבנון אהוד ערן
56.	תקשורת ההמונים ויחסי ישראל-ערב בעקבות האביב הערבי קסניה סבטלובה
61.	ממלכת הכוחות החדשים: מכוני מחקר במזרח התיכון כמאל עלי-חסאן
66.	ארגוני השלום הישראליים והאביב הערבי יעל פתיר
72.	מסלול אלטרנטיבי למפגשים בין ישראלים לערבים רונן זיידל
78.	סוף דבר: ישראל בעקבות האביב הערבי אלי פודה ונמרוד גורן
83.	על אודות הארגונים השותפים

הקדמה

רוחות של שינוי החלו מנשבות ברחבי המזרח התיכון בשלהי 2010. לראשונה מזה עשורים, אזרחים ערביים במדינות שונות יוצאים לרחובות ותובעים חירות וזכויות אדם בסיסיות. באירופה ובצפון אמריקה, התפתחות זו מתקבלת על פי רוב בחיוב ובתקווה למזרח תיכון טוב יותר.

ישראל, לעומת זאת, רואה את הדברים באור שונה. היא מתבוננת על המציאות האזורית החדשה בחשש בלתי-מבוטל, ואפילו בפחד. הקונצנזוס הישראלי הוא שאנו עדים לתחילתו של עידן ארוך של חוסר יציבות, עם איום גובר מפני הקצנה אזורית ומאסלאמיזציה. האביב הערבי מצטייר בעיני רבים בישראל כסכנה לביטחון הלאומי.

מדיניותה הרשמית של ישראל ביחס לאביב הערבי משקפת חששות אלו ומתאפיינת ברצון לשמר ככל שניתן את הסטטוס קוו המוכר ולהימנע מנקיטת יוזמות לקידום התהליך המדיני. מדיניות זאת מובילה להגברת הבידוד האזורי של ישראל, ולא מאפשרת לה לקחת חלק בתהליכים אזוריים המעצבים מחדש את פני המזרח התיכון.

מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית מאמין שהאיומים הפוטנציאליים שבאביב הערבי הם רק חלק מתמונה רחבה ומורכבת יותר, ושההתפתחויות האחרונות במזרח התיכון מביאות עמן גם הזדמנויות חשובות למדיניות-החוץ האזורית של ישראל ולפיתוח קשרים עם מדינות ערב והאסלאם.

לפיכך, מיתווים וקרן פרידריך אברט השיקו ב-2011 את פרויקט "הזדמנויות בשינוי" שמטרתו לגבש תפיסה ישראלית חדשה ביחס לאביב הערבי - כזו שמדגישה הזדמנויות ולא רק סכנות, ושפועלת לקידום השלום וההשתלבות האזורית של ישראל.

במסגרת פרויקט זה, הוקם צוות חשיבה רב-תחומי, הכולל מומחים מתחומי המזרח התיכון, היחסים הבינלאומיים, התקשורת, החברה האזרחית והמדינאות. חברי הצוות פועלים לזיהוי וניתוח ההזדמנויות לישראל שבאביב הערבי ולקידום יישומן הלכה למעשה.

ספר זה הוא אחד התוצרים המרכזיים של הפרויקט. הוא כולל עשרה מאמרים שכתבו חברי צוות החשיבה של מיתווים. המאמרים שונים באופים, ומשלבים ניתוח מדיניות עם ממצאים מחקרניים. הם עוסקים בנושאים הקשורים לתפיסות הישראליות לגבי האביב הערבי, לשינויים במערך הבריתות האזורי, ולערוצים אפשריים חדשים בין ישראל לבין העולם הערבי. יחדיו, הם מספקים מבט רחב על ההזדמנויות לישראל באביב הערבי, ומציגים מיתווים מדיניים קונקרטיים לשם הוצאתן אל הפועל.

ברצוננו להודות לכל אלו אשר סייעו להוצאתו לאור של פרסום זה. השותפים שלנו בקרן פרידריך אברט - ובמיוחד ד"ר ראלף הקסל, מיקי דריל ורינת גימפל - סיפקו לנו תמיכה וייעוץ לאורך כל הדרך, מראשיתו של פרויקט זה, ואנו חבים להם תודה גדולה על כך. אנו מודים גם לפרופ' אלי פודה, חבר ועד מנהל במיתווים ופרופסור ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים, על הסיוע שלו במתן חוות דעת על המאמרים שבספר זה ועל כתיבת פתח הדבר. חברי הוועד המנהל האחרים במיתווים - ד"ר עילי זלצמן, יאיר רטלוי, ויונתן תובל - מילאו תפקיד מרכזי בתכנון הפרויקט ובהוצאתו המוצלחת אל הפועל. ולבסוף, אנו מודים לשינוי לונדון-ספיר על עבודת התרגום והעריכה שאפשרה לנו לפרסם ספר זה בגרסאות עברית ואנגלית גם יחד, ולנועה שוורצון על העיצוב הגרפי.

נמרוד גורן וג'ניה יודקביץ'

רמת גן, ספטמבר 2013

פתח דבר: האביב הערבי כהזדמנות היסטורית | אלי פודה¹

פירוש מילון וובסטר למילה "הזדמנות" הוא "צירוף מתאים של נסיבות" או "אפשרות טובה להתקדמות". הספרות האקדמית הולכת בעיקרה באותו כיוון. הזדמנויות נתפסות כאפשרויות "לעשות משהו" או "רגעים מתאימים להשגת מטרה מסוימת". במצבי עימות, הרגע המתאים, לדברי ויליאם זרטמן, "אינו סתם 'מתישהו', אלא תלוי הקשר".² לדעתו, הזדמנות עשויה לעלות מתוך הפוגה בלחימה, הפסקת אש זמנית או מפגש בין הצדדים. הוא כותב כי הזדמנות כזאת "פותחת פתח לאמצעים מסוימים, כי אין בכוחה להנציח את עצמה ואם לא תנוצל ותגובש היא תתפוגג בתקרית הבאה".³ ה"הזמנה" לתפוס את הרגע באה בדרך כלל מטעם צד שלישי אך היא עשויה לבוא גם מאחד היריבים בסכסוך. זרטמן מדגיש שהזדמנויות "אינן דלתות מסתובבות, שבהן ניתן להיכנס במרווחים קבועים"; הן מהוות פרקי זמן בחיי הסכסוך שבהם הדיפלומטיה אפשרית.⁴ לכן, כאשר מופיעה הזדמנות היא מהווה מעין תקופת מעבר, שבה אפשרית פריצת דרך מסוימת בסכסוך שנקלע למבוי סתום.

בניתוח שלו התייחס זרטמן למעשה לשני גורמים הטבועים בהזדמנות: הגורם האובייקטיבי, המתייחס לנסיבות, תהליכים, אירועים ותנאים הקיימים באותו זמן, המניחים את התשתית לקיומה של הזדמנות; והמרכיב הסובייקטיבי, המתייחס ליכולת המנהיגות - של אחד הצדדים בסכסוך או צד שלישי - לזהות את קיומו של המרכיב האובייקטיבי של ההזדמנות ולנסות לנצל על ידי הצעת תמריץ כלשהו. כאשר מתחברים שני המרכיבים הללו נוצרת הזדמנות של ממש.⁵ חשוב להדגיש, כי ההזדמנות יוצרת אפשרות, אולם היא אינה כורח המציאות או דבר בלתי נמנע;⁶ ולכן, הופעתה של הצעה או יוזמה על מנת לממשה הינה הכרחית. על יסוד ניתוח זה, המחקר שלי על הזדמנויות מוחמצות בסכסוך הערבי-ישראלי הגדיר הזדמנות היסטורית כמורכבת משני משתנים:⁷

קיומו של תהליך או אירוע היסטורי משמעותי היוצר בסיס להופעת חלופה. במילים אחרות, תהליכים ואירועים היסטוריים מסוימים עשויים ליצור רגע נוח או נסיבות נוחות לקידום השלום: "חלון הזדמנויות", כפי שמכנים זאת היום. תהליכים או אירועים כאלה יכולים להיות מלחמות, מהפכות, התפוררות מדינות או משטרים, וכן שינויי משטר או חילופי מנהיגים. הניסיון ההיסטורי מלמד, כי הזדמנויות היסטוריות לשינוי נוצרות בעקבות תהליכים או אירועים כאלה.

על סמך ההכרה במרכיב הראשון, קיומה של יוזמה פורמלית או בלתי פורמלית המוצעת על ידי אחד הצדדים לסכסוך או על ידי מתווך אמין - הצעה שיש בה ממד של משיכה עבור הצד המוצע. עם זאת, קשה לאמוד באובייקטיביות מידה קיומה של "משיכה"; מה שייחשב מושך ונדיב על ידי הצד המציע עשוי להיתפס אחרת על ידי הצד המוצע. לכן יש להעריך את מידת החדשנות או המהפכנות של ההצעה במונחי הסטטוס קוו הקיים בין הצדדים הניצים, וכך לקבוע פרמטרים שלפיהם תימדד ה"משיכה". אם ההצעה כוללת תמריץ משמעותי - היינו "מגה תמריץ", הצעה שלא ניתן לסרב לה במונחי ביטחון ושלום⁸ - אפשר

1 פרופ' אלי פודה הוא פרופסור ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים, וחבר הוועד המנהל של מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית.

2 William Zartman, *Cowardly Lions: Missed Opportunities to Prevent Deadly Conflict and State Collapse* (Boulder: Lynne Reinner Publishers), 2005, p. 10

3 שם, עמ' 12.

4 שם, עמ' 17.

5 שרגא בירן, בשבחי האופורטוניזם: מבוא לתורת ההזדמנויות (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2008), עמ' 39.

6 Richard Hass, *The Opportunity: America's Moment to Alter History's Course* (New York: Public Affairs, 2005), p. 4.

7 Elie Podeh, *Plausible Missed Opportunities in the Arab-Israeli Conflict*. Unpublished manuscript.

8 נמרוד גורן, תפקידם של תמריצים חיצוניים בקידום השלום: המקרים של ישראל ותורכיה (עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2009).

להגדירה כמאוד מושכת עבור הצד המוצע. כמו כן, אם ההצעה מוצעת שוב ושוב, בדרך זו או אחרת, פירוש הדבר שהצד המציע עקבי ורציני בכוונותיו.

האביב הערבי - המתייחס למהפכות בתוניסיה, מצרים, לוב ותימן, למלחמת האזרחים בסוריה, וכן לרפורמות שיזמו כמה משטרים ערבים - מהווה נקודת מפנה משמעותית בדברי הימים של ההיסטוריה הערבית. תהליך זה טרם הסתיים ולא ניתן להעריך כמה זמן הוא יימשך. עם זאת, העובדה שמדובר בתופעה אזורית אשר מתפרסת על פני משך זמן ארוך מלמדת, כי האביב הערבי כולל את הרכיב האובייקטיבי של ההגדרה של הזדמנות היסטורית. השאלה כעת היא אם מקבלי החלטות ישראלים יזהו אירועים אלה כהזדמנות ויציעו חשיבה חדשה ביחס לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי או התנהלותה של ישראל במזרח התיכון. בעבר העדיפה ישראל בדרך כלל לדבוק בסטטוס קוו בתקופות של שינויים אזוריים. נראה שמדיניות מעין זו לא שירתה את האינטרס הישראלי בטווח הארוך. מתוך הכרה כי יש לראות את תופעת האביב הערבי כהזדמנות, הניירות המופיעים בכרך זה מנסים להציע כמה כיוונים אפשריים למדיניות ישראלית במזרח התיכון. יש לקוות כי מקבלי החלטות בישראל יראו את השינויים המתחוללים באזור לא רק דרך פריזמה שלילית, אלא יכירו בקיומה של הזדמנות לקדם מדיניות אחרת שעולה בקנה אחד עם האינטרסים הישראליים. מרבים לצטט את וינסטון צ'רצ'יל כאומר שהפסימיסט רואה את הקושי בכל הזדמנות, בעוד שהאופטימיסט רואה את ההזדמנות בכל קושי. עלינו להחדיר אופטימיות רבה יותר למדיניות שלנו.

השיח הישראלי על האביב הערבי | ליאור להרס¹

עם תחילתם של אירועי המחאה בתוניסיה, במצרים, בתימן, בלוב ובמדינות נוספות החלו רבים בעולם להשתמש במונח "האביב הערבי" כמונח מסגרת המתאר את רצף האירועים בזירות השונות. מונח זה התבסס על המונח "אביב העמים" המתייחס לגל של מהפכות לאומיות שהתרחשו באירופה באמצע המאה ה-19. בישראל נראה כי לקח זמן רב יותר לקלוט מונח זה אל השיח בנושא וגם כאשר הוא נקלט רבים התקשו לקבלו והסתייגו מהניחוח החיובי והאופטימי שבו. כך למשל השר לעניינים אסטרטגיים משה (בוגי) יעלון קבע כי "האירוע הוא דרמטי והיסטורי וייתן לזה שם, אבל לא האביב הערבי".² ראש המוסד לשעבר מאיר דגן גם טען שזו טעות להשתמש במונח "אביב ערבי" והסביר "מי שטבע את הביטוי שאב אותו מאירועים שהתחוללו באירופה ב-1848, אז רעיונות ליברלים התפזרו בעולם, האמת שאין שום בשורה ליברלית".³ גם ראש אמ"ן לשעבר עמוס ידלין יצא נגד השימוש במונח ואמר כי "אנו מבינים כיום כי צמד המילים 'האביב הערבי' לא תיאר נכון את התופעה שהסעירה את המזרח התיכון בשנת 2011".⁴ אגף המודיעין של צה"ל דן בסוגיה והכריע כי המונח "אביב ערבי" איננו מתאים וקיבל החלטה להשתמש במונח "טלטלה" כמונח רשמי לתיאור האירועים בעולם הערבי.⁵ כמו כן רבים בישראל, כפי שיוצג בהמשך, החלו להשתמש במונחים כמו "חורף ערבי" או "חורף אסלאמי" כמינוח הקורא תיגר על המונח המקורי ומבטא קריאה שלילית של האירועים.

מאמר זה מעוניין להציג ניתוח של השיח הישראלי בעקבות אירועי האביב הערבי תוך התייחסות למרכיבים שונים ולזירות שיח שונות. המאמר מנתח את הדין הציבורי והתקשורתי בישראל בהקשר זה וכולל ניתוח של הצהרות, מאמרים וסקרי דעת קהל ומתייחס לשחקנים שונים (פוליטיקאים, אנשי ציבור, עיתונאים ומפקדי צבא) ולסוגיות ושאלות שונות שעלו כנגזרת מהשיח בנושא.

"במזרח התיכון אין מקום לתמימים"

בשנת 1993 פרסם בנימין נתניהו את ספרו "A Place among the Nations" ובו הקדיש פרק לשאלת הקשר שבין דמוקרטיה לשלום. בפרק זה טען נתניהו שהמכשול העיקרי לשלום במזרח התיכון הוא העובדה שכל המדינות באזור - מלבד ישראל - הן לא דמוקרטיות. נתניהו קבע כי כל גורם במערב שמעוניין לקדם במזרח התיכון שלום "במודל מערבי" נדרש ראשית לכל להפעיל על המשטרים הערבים לחץ להתקדם לעבר דמוקרטיה. נתניהו טען כי לחצים שכאלו נעשו בעבר באזורים אחרים בעולם אך ביקר את המערב על כך שהם מעולם לא הופעלו כלפי העולם הערבי ועל כך שלא נעשה ניסיון לקשר בין הטבות למשטרים ערבים לבין דרישות לרפורמות דמוקרטיות.⁶ דברים דומים אמר נתניהו בנאומו הראשון כראש ממשלה בקונגרס האמריקאי ביולי 1996.⁷

1 ליאור להרס הוא דוקטורנט במחלקה ליחסים בינלאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים וחוקר במכון ירושלים לחקר ישראל. תחומי המחקר שלו הם תיאוריה והיסטוריה של תהליכי יישוב סכסוכים במזרח התיכון ובזירות אחרות, דיפלומטיה לא-רשמית וסוגיות מדיניות ופוליטיות הנוגעות לירושלים.

2 דברי השר יעלון בכנס באוניברסיטת בר-אילן ב-27 בדצמבר 2011. ראו: רעות לוי, "השר משה יעלון: 'השלום לא יגיע מתוך ותרנות, נסיגה והתקפלות'", B@r Ilan - עיתון האינטרנט של האוניברסיטה.

3 ליאור גוטמן, "מאיר דגן: 'האיום הצבאי על ישראל התפוגג ל-3 עד 5 שנים'", כלכליסט, 10 ביולי 2012.

4 עמוס ידלין, "שנה להתקוממות הערבית" מתוך: יואל גוז'נסקי ומרק הלר (עורכים), שנה לאביב הערבי: השלכות אזריות ובינלאומיות (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, מרץ 2012), עמ' 11.

5 עמוס הראל ואבי יששכרופ, "צניעות מודיעינית", הארץ, 16 בדצמבר 2011.

6 Benjamin Netanyahu, A Place among the Nations (New York: Bantam, 1993), pp. 248-249.

7 ראו גם: Piki Ish-Shalom, "The Rhetorical Capital of Theories: The Democratic Peace and the Road to the Roadmap", International Political Science Review, 29(3), 2008, pp. 281-301.

ראו: http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/1990_1999/1996/7/PM+Netanyahu+-+Speech+to+US+Congress+-+July+10+-+1996.htm

בפברואר 2011, כשני עשורים לאחר פרסום הספר, תגובתו של נתניהו כראש ממשלה לאירועי האביב הערבי הייתה שונה בגישה באופן יסודי מהדברים שכתב. דווקא כאשר החלו במדינות ערב ביטויים מובהקים של תהליכי דמוקרטיזציה ודווקא כאשר מדינות המערב קיבלו מגמה זו בהתלהבות ופעלו לקדם אותה, נתניהו הציג עמדה שונה ושרטט בהתבטאויותיו בפני הציבור הישראלי תמונה שלילית מאוד, קשה ומאיימת ביחס להתפתחויות אלו אליהן פילל בעבר. בהתייחסותו הפומבית הראשונה של נתניהו למהפכה בתוניסיה (ב-16 בינואר 2011) נתניהו לא אזכר את ההיבט הדמוקרטי של האירועים אלא תיאר אותם רק כביטוי לאופיו הלא יציב של המזרח התיכון. "האזור שבו אנו חיים", אמר נתניהו, "הוא איזור בלתי יציב - אנחנו רואים את זה בכמה וכמה מקומות, במרחב הגיאוגרפי בו אנו חיים".⁸ גם תגובתו הראשונה למחאה במצרים (ב-31 בינואר 2011) התעלמה מהקשרה הדמוקרטי והתמקדה בחשש מכך שהאירועים יובילו להקמתו של "משטר דיכוי של האסלאם הקיצוני". "במשטר כזה", אמר נתניהו "רומסים זכויות אדם ובמקביל מהווים סכנה לשלום".⁹

בדברים שנשא נתניהו בפתח מושב הכנסת ב-31 באוקטובר 2011 הוא התייחס בצורה מפורטת להתפתחויות בעולם הערבי וחייד את המסר בנושא זה. "ידידי", אמר נתניהו לחברי הכנסת, "אילו הייתי צריך לתמצת את מה שצפוי לנו באזור, הייתי משתמש בשני מונחים: אי-יציבות ואי-ודאות... מול האי-ודאות והאי-יציבות שלפנינו אנו זקוקים לשני דברים: עוצמה ואחריות". נתניהו קבע בנאומו כי "אם הקיצוניות הדתית לא תמתן את תפיסת עולמה, ספק אם התקוות הגדולות שפרחו עם פריחתו של האביב הערבי יתמשו, ייתכן שמימושן של תקוות אלו יידחה לשנות דור".¹⁰

כחודש לאחר מכן נתניהו נשא בכנסת נאום נוסף, תקיף יותר, ובו חזר על גישתו לגבי תמונת המצב בעולם הערבי ואף הוסיף נימה ביקורתית ונוזפת כלפי מי שראה באירועים סימן חיובי ואופטימי לעתיד. "המזרח התיכון איננו מקום לתמימים", אמר נתניהו, "בפברואר השנה אני עמדתי על הבמה הזאת, מיליוני אזרחים של מצרים נהרו לרחובות בקהיר. הסבירו לי אז, פרשנים וגם לא מעט מחבריי כאן באופוזיציה שאנחנו עומדים בפני עידן חדש של ליברליזם וקידמה שישטוף את הסדר הישן... אמרתי שאנחנו מקווים שהדברים הללו אכן יתמשו, אבל עם כל התקוות, רוב הסיכויים הם שגל אסלאמיסטי ישטוף את מדינות ערב, גל אנטי מערבי, גל אנטי ליברלי, גל אנטי ישראלי ובסוף גם גל אנטי דמוקרטי. אמרו לי שאני מנסה להפחיד את הציבור ואני לא רואה שאנחנו בצד הלא נכון של ההיסטוריה, ושאני מבין לאיזה כיוון מתקדמים הדברים. הם מתקדמים אבל הם לא מתקדמים קדימה אל הקדמה, הם הולכים אחורה. אני בחרתי להתאים את המדיניות שלנו למציאות ולא למשאלות הלב. אני שואל היום, מי כאן לא הבין את המציאות? מי כאן לא הבין את ההיסטוריה?".¹¹ גם בספטמבר 2012 שב נתניהו על דברים אלו ואמר כי "אני אחרון הדינזאורים שלא טעה לראות באביב הערבי את הקדמה והאחווה זוהרות לעברנו בכל המהירות".¹²

רוח הדברים באמירות נתניהו לאזרחי ישראל ברורה וחד משמעית אך ניתן לראות כי במקביל להצהרות אלו נתניהו השמיע גם הצהרות בעלות גוון שונה מאוד שהופיעו בעיקר במסרים שכוונו כלפי חוץ. בהצהרות אלו נתניהו הציג גישה יותר אופטימית כלפי השינויים בעולם הערבי וגילה הערכה ואמפטיה כלפי מחוללי השינוי. נדמה כי בהצהרות אלו נתניהו חוזר לרוח הדברים שאמר וכתב בשנות ה-90 על חשיבותה של הדמוקרטיה במזרח התיכון ועל הקשר שבין דמוקרטיזציה בעולם הערבי ותהליך השלום. כך למשל פורסם בפברואר 2011 כי נתניהו אמר בשיחות עם גורמים מדיניים כי "ישראל היא דמוקרטיה שמעודדת את

8 ג'קי חוגי, "נתניהו: תוניסיה - הוכחה שיש לשמור על הביטחון", גלי צה"ל, 16 בינואר 2011.

9 אלי ברנשטיין, "נתניהו: חושש מהתפתחות של משטר קיצוני במצרים", NRG, 31 בינואר 2011.

10 נאום ראש הממשלה נתניהו בפתחת מושב החורף בכנסת 2011, 31 באוקטובר 2011.

11 דברי ראש הממשלה נתניהו בדיון 40 חתימות בכנסת, 23 בנובמבר 2011.

12 יוסי ורט, "רבתי, ההיסטוריה תחזור", הארץ, 21 בספטמבר 2012.

קידום של ערכים חופשיים ודמוקרטים במזרח התיכון וקידום ערכים אלה יועיל לשלום".¹³ בדיווחים על הצהרה זו "גורמים מדיניים בירושלים" הסבירו שנתניהו "חש שעליו לצמצם את הפער בינו לבין הקהילה הבינלאומית" וכי "ראש הממשלה, כמי שעומד בראש הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון, הבין שהוא לא יכול להתעלם מהביקורת הבינלאומית על מובארכ ולכן התייחס הפעם בדבריו לנושא קידום הדמוקרטיה באזור".¹⁴

בנאום נתניהו בעצרת האו"ם בספטמבר 2011 התייחסותו לאביב הערבי הייתה חיובית והוא הכריז כי הוא מושיט יד "לעמים בלוב ובתוניס, בהערכה לאלה המנסים לבנות עתיד דמוקרטי... (ו)לאזרחי סוריה, לבנון ואיראן, בהתפעמות מאומץ ליבם של אלה הנלחמים בדיכוי אכזרי".¹⁵ דברים ברוח זו הופיעו גם בזירות בהן נתניהו פנה לקהל יעד ערבי. כך למשל כאשר נתניהו השיב לשאלות של גולשי אינטרנט מהעולם הערבי הוא אמר בתשובה לשאלה על האביב הערבי כי "הגדלת החופש בתוך המדינות תסייע לשגשוגן והגדלת חופש המידע יכול לסייע לשלום".¹⁶ דוגמה נוספת ניתן לראות בראיון שנתן נתניהו לרשת אל-ערביה ביולי 2011. בראיון אמר נתניהו כי "אם תהיה דמוקרטיה אמיתית בעולם הערבי, במדינות ערב, אז יהיה שלום אמיתי. כיוון שדמוקרטיה אמיתית משקפת את רצונם של העמים, ורוב העמים - ערבים, יהודים, כולם - אינם רוצים לראות את בניהם ובנותיהם מתים בשדה הקרב. הם רוצים שלום. לכן התפשטות הדמוקרטיה טובה לשלום. זה עלול להיות קשה. עלולה להיות תקופה של רעידות, של זעזועים, אולם בסופו של דבר זה יוביל לכיוון טוב". כאשר נשאל נתניהו על החשש מהתחזקות האסלאמיסטים בעקבות האביב הערבי הוא השיב כי להערכתו העמים הערבים "רוצים עולם של קידמה... (ו)עולם של רפורמה אמיתית, הם לא רוצים לחזור לימי הביניים החשוכים, הם רוצים עולם אחר".¹⁷ דברים אלו שונים מאוד מההערכות שהציג נתניהו בכנסת בהם טען כי "ברוב המדינות סביבנו התנועות האסלאמיסטיות הן הכוח המאורגן והחזק ביותר, ואילו הכוחות הליברליים, ששואפים לחירות ולקדמה, כפי שאנו מפרשים את המושגים הללו, הכוחות הללו מפוצלים וחלשים".¹⁸

מעניין לראות כי גם אצל שר החוץ אביגדור ליברמן ניתן לזהות שניות מסוימת. כך למשל מצד אחד במכתב שכתב ליברמן לנתניהו באפריל 2012 - מכתב אשר הודלף לתקשורת - תיאר ליברמן תרחיש אימים באשר להשלכות האביב הערבי במצרים. "העניין המצרי מטריד בהרבה מהסוגיה האיראנית", כתב ליברמן והוסיף כי "לא מן הנמנע שלאחר שייבחר במצרים נשיא חדש, תפר מצרים את הסכם השלום באופן מהותי ותכניס לסיני כוחות משמעותיים". ליברמן אף קרא במכתב "לקבל החלטה פוליטית אמיצה, לבנות מחדש את פיקוד הדרום באמצעות הקמתו מחדש של הגיס הדרומי שפורק לאחר הסכם השלום".¹⁹ מנגד, בביקור בצרפת אמר ליברמן לשר החוץ הצרפתי לורן פביוס דברים ברוח שונה על פיהם "למרות התחזקות הגורמים הרדיקליים, האביב הערבי הביא איתו גם כוחות חדשים, צעירים, משכילים וליברליים". ליברמן ביקש את עזרתה של צרפת ביצירת דיאלוג בין ישראל לכוחות אלו שעשוי, לטענתו, "להביא ליצירת הבנות שיהיו מבוססות על ערכים הומניים ואוניברסאליים".²⁰

13 חזקי עזרא, "נתניהו: קידום דמוקרטיה וחופש יועיל לשלום", ערוץ 7, 1 בפברואר 2011.

14 אריק בנדר, "נתניהו: מצרים עלולה ללכת בדרכי איראן ולאיים על השכנות סביבה", NRG, 7 בפברואר 2011.

15 נאום ראש הממשלה נתניהו בפני העצרת הכללית של האו"ם, 23 בספטמבר 2011.

16 "ראש הממשלה ענה לראשונה בפייסבוק לשאלות גולשים מהעולם הערבי", אתר משרד ראש הממשלה, 30 בינואר 2012, <http://www.pmo.gov.il/PMO/Communication/Spokesman/2012/01/spokechat300112.htm>

17 "ראיון עם ראש הממשלה לרשת אל-ערביה", אתר משרד ראש הממשלה, 24 ביולי 2011, <http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Interviews/Pages/interviewalarabiya240711.aspx>

18 נאום ראש הממשלה נתניהו בפתיחת מושב החורף בכנסת 2011, 31 באוקטובר 2011.

19 בן כספית, "ליברמן התריע בפני נתניהו: מצרים יותר מדאיגה מאיראן", NRG, 22 באפריל 2012.

20 טל שלו, "ליברמן לצרפת: תווכו בינינו לבין מדינות 'האביב הערבי', ואלה, 23 ביולי 2012.

בהתבוננות על מערכת טיעוני ההסברה שהציגו הדוברים הישראלים הבכירים בהקשר של אירועי האביב הערבי ניתן לשרטט מסגרת הנעה סביב ארבעה טיעונים מרכזיים:

הטיעון הראשון קובע שהטלטלות במזרח התיכון מוכיחות כי מדובר באזור לא יציב ומדגישות שישראל היא אי של יציבות ואי של דמוקרטיה במרחב האזורי. נתניהו הציג למשל טיעון זה בראיון שנערך במרץ 2011 שבו הוצגו בפניו שאלות מכל העולם באמצעות אתר YouTube. נתניהו הצהיר כי "האדמה רועדת בכל מקום, ממערב הודו עד מפרץ גיברלטר, הכל רועד ומתנדנד והמקום היציב היחיד, המדינה היציבה היחידה, היא ישראל הדמוקרטית".²¹

הטיעון השני יוצא נגד טענות המצביעות על הסכסוך הישראלי-פלסטיני כלב הבעיה באזור וקובע כי האירועים מוכיחים שמקור הבעיה הוא פנים-ערבי ונוגע להיעדר דמוקרטיה ולבעיות כלכליות ולא לישראל או לסכסוך. כך למשל שר החוץ ליברמן אמר בוועידת הנשיא ביוני 2012 כי ישראל סובלת בעולם מאי הבנות רבות ואחת מהן היא הטענה שהעימות בין ישראל והפלסטינים הוא לב הבעיה במזרח התיכון. "אני לא רואה קשר", אמר ליברמן, "בין העימות שלנו לפלסטינים לבין המהומות שקורות בבחריין, המרד בתוניסיה, מה שקורה בלוב או במקומות אחרים".²²

טיעון ההסברה השלישי נקשר לתהליך השלום, וללחצים שהופעלו בהקשר זה על ממשלת נתניהו. על פי טיעון זה אירועי האביב הערבי הובילו את האזור למצב של אי וודאות ובתנאים שכאלו ישראל לא יכולה לקחת סיכונים הנלווים למהלכים מדיניים מול הפלסטינים. כמו כן נטען כי המצב החדש מצדיק את ההתעקשות הישראלית על דרישות הנוגעות להסדרי ביטחון בכל הסדר עתידי. כך למשל הצהיר נתניהו לאחר המהפכה בתוניסיה כי "הלקח מההפיכה הוא שחשוב לשמור על הביטחון בכל הסדר שלום". ובעקבות ההתקפה האלימה על השגרירות הישראלית בקהיר אמר נתניהו כי "בזמנים האלה אנחנו צריכים לשמור על הביטחון. זהו עוגן הקיום שלנו, ובמיוחד בזמן הפכפך... אני מאמין שרבים היום בארץ ובעולם, כשרואים את המתרחש באזור, מבינים הרבה יותר טוב את העמידה המוצדקת שלנו להגן על צרכי הביטחון של ישראל בכל הסדר עתידי".²³ בנאומו בוועידת הנשיאים של ראשי הארגונים היהודיים העיקריים בארצות הברית אמר נתניהו כי "מופעל לחץ עצום על הביטחון שלנו, ולכן קשה יותר להגיע להסכם עם הרשות הפלסטינית".²⁴

הטיעון הרביעי הוא קישור בין האביב הערבי לשאלה האיראנית ואזהרה מפני התערבות איראנית בהתרחשויות וניצול האירועים לטובתה. כך למשל הצהיר נתניהו בראיון לרשת הצרפתית AFP כי "אנו יכולים למצוא את האביב הערבי הופך לחורף איראני".²⁵

לצד נתניהו ניתן להצביע על מספר גורמים במערכות שונות בישראל שאימצו את הקו הפסימי וחיזקו את המסגור השלילי שניתן לאירועים ובראשם שחקנים מצה"ל וממערכת הביטחון. כך למשל האלוף (במיל.) עמוס גלעד, ראש המטה הביטחוני-מדיני במשרד הביטחון, טען כי "האביב הערבי מוביל להקמת אימפריה אסלאמית" ואלוף פיקוד העורף אייל אייזנברג אמר כי "זה נקרא אביב העמים הערבי, אבל זה יכול להיות חורף אסלאמי רדיקלי, וזה מעלה את הסבירות למלחמה כוללת וטוטלית".²⁶ דוגמה נוספת היא האלוף

²¹ "YouTube World View interview with PM Benjamin Netanyahu", MFA internet website, 30 March 2011 http://www.mfa.gov.il/MFA/Government/Speeches+by+Israeli+leaders/2011/YouTube_World_View_interview_PM_Netanyahu_30-Mar-2011

²² דברי שר החוץ ליברמן בוועידת הנשיא, 21 ביוני 2012.

²³ "דברי ראש הממשלה נתניהו בעקבות האירועים בקהיר", אתר משרד ראש הממשלה, 10 בספטמבר 2011, <http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speechcairo100911.aspx>

²⁴ "נתניהו: 'האביב הערבי' מקשה על גיבוש הסכם עם הפלסטינים", Ynet, 19 בפברואר 2012.

²⁵ שלמה צזנה, בועז ביסמוט ודניאל סיריוטי, "רה"מ: 'אביב העמים הערבי עלול להפוך לחורף איראני'", ישראל היום, 20 באפריל 2011.

²⁶ יואב זיתון, "האלוף אייזנברג: הסבירות למלחמה כוללת גדלה", Ynet, 5 בספטמבר 2011; "עמוס גלעד: האביב הערבי מוביל להקמתה של אימפריה אסלאמית", מקור ראשון, 15 ביוני 2012. בנובמבר 2012 הצהיר האלוף (במיל.) עמוס גלעד כי "מתוך הרצון לדמוקרטיה, צמחה במצרים דיקטטורה מזעזעת" - ראו: בועז פיילר, "עמוס גלעד: דיקטטורה מזעזעת במצרים", Ynet, 2 בנובמבר 2012.

(מיל) יואב גלנט שאמר כי "האביב הערבי עלול להתברר כחורף אסלאמי מתמשך וקר".²⁷ תחזית פסימית הציג גם ראש אמ"ן האלוף אביב כוכבי שאמר באוגוסט 2012 כי "מדינת ישראל תיפגש בשנה הקרובה בסביבה אזורית לא יציבה, מתוחה ואסלאמיסטית יותר מבעבר". "זו סביבה שמתמודדת עם שורה של משברים", אמר כוכבי, "אזוריים ופנימיים, אשר מעלים את סף הרגישות של כלל השחקנים ושעשויים להוביל, גם ללא תכנון מוקדם, להתלקחות".²⁸

גישה דומה נשמעה מצד שרים וחברי כנסת בקואליציה. סגן שר החוץ דני איילון (ישראל ביתנו) אמר כי "לא מדובר באביב אלא יותר בחורף ערבי. מי שסבר שהאביב הערבי עומד לתקן בעיות במדינות ערב, שוגה... משקיפים יכולים לשגות באשליה שהמפלגות האסלאמיות במדינות ערב הינן מתונות, אך מנהיגיהן אינם מתונים והציפיה שפגמים יסודיים המאפיינים את החברות הערביות, יתוקנו תחת שלטון המפלגות האסלאמיות, לא תתמש".²⁹ גם השר יעלון השתמש במונח "חורף ערבי" וביקר את הגורמים שגילו התלהבות מהאירועים וטען כי "מדובר למעשה בקריסה של קונספציה מערבית. קונספציה שמבוססת על בורות, נאיביות ונטייה למשאלות לב... הקונספציה הזו מבוססת גם על פטרונזם מערבי".³⁰

"יותר הזדמנות מסיכון"

מנגד ניתן לזהות במערכות הישראליות גם גורמים שקראו תיגר על המסגור ההגמוני השלילי שניתן לאירועי האביב הערבי. ניתן להבחין בהקשר זה בין שני סוגים: הסוג הראשון כולל גורמים המאתגרים בצורה רדיקלית את המסגרת ומציעים מסגור אלטרנטיבי חיובי ואופטימי יותר. בתוך המערכות הרשמיות והממסדיות בישראל ניתן להצביע על שתי דמויות מרכזיות המובילות גישה זו. הראשון שבהם הוא נשיא המדינה שמעון פרס. באפריל 2011 כתב פרס מאמר שפורסם בעיתון הגרדיאן שכותרתו "We in Israel welcome the Arab spring". במאמר כתב פרס כי ישראל "מברכת על רוחות השינוי ורואה בכך חלון של הזדמנות".³¹ דברים דומים אמר פרס בהזדמנויות שונות. כך למשל בנאומו בוועידת הנשיא טען פרס כי האביב הערבי אינו בהכרח חורף ישראלי - "אביב של נעורים הוא ברכה לכולנו", אמר פרס, "אנו מוכנים להטות כתף ולתת יד להצלחתם, לא מתוך התנשאות אלא מפני שאנו חפצי חופש".³² בנאום בכנסת אמר פרס כי "אין ספק שטובת האזור כולו, כולל ישראל, היא שהיערכות חדשה תגיע, שיקום מזרח תיכון שיהיה בו מזון לאכול וחירות לנשום, המאבק הוא באָבו, אין לשופטו לפי המערכה הראשונה או לפי מערכה אחת". בכך פרס רומז לביקורת על מנבאי השחורות וקורא להערכת האירועים כתהליך ארוך טווח ולא לשפוט אותו רק בטווח הקצר. פרס העלה על נס בדבריו את הצעירים בעולם הערבי אשר מובילים את האירועים וקבע כי הם "משכילים יותר, פתוחים יותר, מודרניים יותר". הוא הודה כי קיים ספק לגבי יכולתם של צעירים אלו להשיג את מבוקשם "בזינוק אחד" וכי ייתכן שבסיבוב הראשון יזכו דווקא האחים המוסלמים אך הסביר שאם הם לא יספקו מענה אמיתי לבעיות ואם העוני והדיכוי ימשכו "הרעב יכריע ניצחון כזה... הצעירים לא יוכלו להירגע".³³ נראה כי הערכה זו של פרס התגשמה במידה רבה ביוני 2013 כאשר במצרים התגבשה תנועת מחאה המונית כנגד הנשיא מורסי שיזמה איסוף של 22 מיליון חתימות על עצומה להדחתו והפגנות המוניות ברחבי מצרים, אשר הביאו להתערבות הצבא.

27 עמוס הראל ונטשה מזוגוביה, "גלנט: השינויים במזרח התיכון מסבכים את ישראל", הארץ, 15 ביוני 2012.

28 יואב זיתון, "אמ"ן: האזור הופך לפחות יציב, התלקחות אפשרית", Ynet, 27 באוגוסט 2012.

29 איילה אור-אל, "ביקור סגן השר", Ynet, 15 במאי 2012.

30 יוני קמפינסקי, "האביב הערבי - קריסת הקונספציה המערבית", ערוץ 7, 14 ביוני 2012.

31 Shimon Peres, "We in Israel welcome the Arab spring", The Guardian, 1 April 2011.

32 דברי הנשיא פרס במליאת הפתיחה של ועידת הנשיא ה-4, 19 ביוני 2012.

33 נאום הנשיא פרס בפתיחת מושב החורף בכנסת 2011, 31 באוקטובר 2011.

הדמות השנייה היא נתן שרנסקי - יו"ר הסוכנות היהודית. שרנסקי, בדומה לנתניהו, הוביל לאורך השנים קו שקרא לקידום דמוקרטיזציה בעולם הערבי וקישר בין דמוקרטיה במזרח התיכון לשלום.³⁴ הוא שמר על עמדה זו גם לאור אירועי האביב הערבי. במאמר שפרסם בוושינגטון פוסט בדצמבר 2011 שכתרתו "The West should bet on freedom in Egypt" - יצא שרנסקי נגד העמדה שקוראת לתמוך בדיקטטורים בשם היציבות וקרא למערב "להמר" על הדרישות והקריאות שעלו בכיכר תחריר לחופש.³⁵ שרנסקי טען בדברים שאמר וכתב כי בפוליטיקה "שום דבר אינו מייד" וקרא למערב לפעול לחיזוק החברה האזרחית והמבנים הדמוקרטיים במדינות ערב ואף להשתמש בסיוע הכלכלי ככלי לקידום יעדים אלו.³⁶ חשוב לציין כי דבריו של שרנסקי הופנו בעיקר כלפי חוץ, הופיעו רק בתקשורת הזרה, לא ניתן למצוא להם ביטויים בשיח בישראל וניתן גם לראות כי בדבריו התמקד במתן עצות למדינות המערב, ובראשן ארצות הברית, באשר ליחסן אל האביב הערבי ולא התייחס כלל להקשר הישראלי.

הסוג השני כולל גורמים המקבלים במידה רבה את המסגור השלילי כמסגרת ניתוח נכונה אך מנסים להציע תמונה מורכבת יותר עם זוויות נוספות ומציעים קריאה אחרת לגבי ההשלכות והמסקנות הנגזרות. הנוקטים בגישה זו מצביעים למשל על כך שלאביב הערבי יש גם השלכות חיוביות על ישראל. דוגמה לכך ניתן למצוא בדבריו של עמוס ידלן, לשעבר ראש אמ"ן, שהצהיר כי גל המחאה בעולם הערבי הוא "יותר הזדמנות מסיכון". "מה שקורה היום בעולם הערבי", הסביר ידלן, "מחליש את הציר הרדיקלי שפעל כנגד מדינת ישראל".³⁷ גם מאיר דגן, ראש המוסד לשעבר, טען כי בעקבות האביב הערבי האתגר הצבאי מול ישראל נעלם בטווח של שלוש עד חמש השנים הבאות.³⁸ יש לציין כי דגן וידלן הציגו גישה ביקורתית כלפי ממשל נתניהו גם בהקשרים מדיניים ופוליטיים אחרים ויש לקרוא דברים אלו גם בהקשר זה.

בממשלת נתניהו ניתן להצביע גם על השר לענייני מודיעין דן מרידור כגורם המוביל גישה זו. כך למשל בראיון בדצמבר 2011 קרא מרידור "לחפש הזדמנויות בשינויים שעוברים על העולם הערבי" וטען כי "נוצרות גם הזדמנויות לבריתות, רובן חשאיות".³⁹ אפשר גם לשייך גורמים במשרד החוץ כשחקן בקבוצה זו. כך למשל יצחק לבנון, שגריר ישראל במצרים עד נובמבר 2011, הסביר בראיון כי "אסור להסתכל רק על חצי הכוס הריקה" והצביע על כך שלראשונה נערכו במצרים בחירות שקופות וחופשיות ועל כך שמצרים עברה משלטון של מפלגה אחת לעידן של קואליציה. לבנון הציג בדבריו מסרי הרגעה: הוא קבע שהאחים המוסלמים "פחות מסוכנים והרבה יותר פרגמטיים מכפי שמציירים אותם בישראל" והעריך כי יכולה להיות להם השפעה חיובית על החמאס.⁴⁰ בתקשורת נמסר כי הנהלת משרד החוץ דחתה את בקשתו של לבנון זמן קצר לאחר נפילת מובארכ, לפתוח בדיאלוג עם האחים המוסלמים, אך עמדה זו השתנתה לאחר הבחירות לפרלמנט במצרים ויורשו בתפקיד יעקב אמיתי קיבל אור ירוק למהלך שכזה.⁴¹ ביוני 2012 אף התגבשה יוזמה למפגש בושינגטון של חברי כנסת ישראלים עם חברי פרלמנט מצרים, כולל נציגי האחים המוסלמים, אך הידיעה על כך דלפה ולבסוף המפגש בוטל.⁴² בדצמבר 2012 דווח שמשרד החוץ הקים צוותי עבודה לבחון אופציות של הידברות עם ממשלות ועם הציבור במדינות ערב.⁴³

34 ראו בהקשר זה: Piki Ish-Shalom, "The Rhetorical Capital of Theories: The Democratic Peace and the Road to the Roadmap," International Political Science Review, 29(3), 2008, pp. 281-301.

35 Nathan Sharansky, "The West should bet on freedom in Egypt", The Washington Post, 17 December 2011.

36 Justin Jacobs, "Sharansky Speaks", The Jewish Chronicle, 20 May 2011.

37 בועז פיילר, "ידלן: 'האביב הערבי' - יותר הזדמנות מסיכון", Ynet, 28 ביוני 2011.

38 ליאור גוטמן, "מאיר דגן: 'האיום הצבאי על ישראל התפוגג ל-3 עד 5 שנים'", כלכליסט, 10 ביולי 2012.

39 מזל מועלם, "מרידור: 'אין אינטרס מצרי לבטל את השלום'", NRG, 4 בדצמבר 2011.

40 אלי ברנשטיין, "כדאי לעודד דיאלוג עם האחים המוסלמים", NRG, 18 בדצמבר 2012.

41 אלי ברנשטיין, "שינוי בעמדת ישראל: אישור לדבר עם האחים המוסלמים", NRG, 4 בינואר 2012.

42 מורן אזולאי, "בוטלה פגישת הח"כים והאחים המוסלמים", Ynet, 12 ביוני 2012.

43 ברק רביד, "האביב הערבי ושנת החורף הישראלית", הארץ, 8 בדצמבר 2011.

קול נוסף שניתן להכליל בקטגוריה זו הוא קולה של ציפי לבני, אשר כיהנה כיו"ר האופוזיציה עד מרץ 2012. לבני בהתבטאויותיה קיבלה את הנחת היסוד הפסימית של נתניהו באשר לאביב הערבי אך ביקרה בתקיפות את ההתנהלות והמדיניות של נתניהו ביחס לאירועים. ניתן לראות זאת למשל בפנייתה של לבני לנתניהו בנאום בכנסת - "הרי כולנו מודעים לזה שהאביב הערבי יכול להיות תחילתו של חורף אסלאמי קיצוני וקר, אדוני ראש הממשלה, אבל מה אתה עושה בעניין הזה חוץ מלהזהיר את הציבור?".⁴⁴

האביב הערבי ודעת הקהל בישראל

סקרי דעת הקהל של "מדד השלום"⁴⁵ מאפשרים לנו לנתח את עמדות הציבור בישראל ביחס לאירועי האביב הערבי. סקר שנערך במרץ 2011 הראה כי 48% מהישראלים ראו באירועים בעולם הערבי התפתחות חיובית מבחינת ישראל לעומת 30% שראו בכך התפתחות שלילית. 55% השיבו כי הם רואים בכך התפתחות חיובית מבחינת עמי האזור לעומת 29% שראו בכך התפתחות שלילית. הסקר הראה כי היחס בציבור הערבי היה חיובי יותר - 55% ראו בכך התפתחות חיובית מבחינת ישראל (לעומת 47% בקרב היהודים) ו-65% ראו בכך התפתחות חיובית מבחינת העמים באזור (לעומת 53%). אך לצד סקר זה ניתן למצוא תוצאות אחרות המעידות על סימנים של חששות ודאגה מפני ההשלכות על ישראל. בפברואר 2011 46% מהישראלים העריכו שהמהפכה במצרים תשפיע לרעה על היחסים עם ישראל, 21% העריכו שלא תהיה השפעה ורק 9% חזו השפעה לטובה; במאי 2011 השיבו 44% כי הם חושבים שמצבה של ישראל באזור גרוע יותר בעקבות שינויי המשטר בעולם הערבי, 41% השיבו שמצבה לא השתנה ורק 10% חשבו שמצבה טוב יותר; ובנובמבר 2011 68% טענו כי בעקבות השינויים בעולם הערבי הביטחון הלאומי של ישראל גרוע יותר. את השיעור הגבוה בנתון זה ניתן להסביר גם בעיתוי (לאחר ההתקפה האלימה על השגרירות הישראלית בקהיר וניצחון מפלגת אל-נהדה בבחירות בתוניסיה) וגם בניסוח השאלה שהתמקדה בזווית הביטחונית ואזכרה את עליית כוחם של הכוחות האסלאמיסטים.

ניתוח התגובות הראשוניות למהפכה במצרים מלמד על הבדלי גישה בין הציבור היהודי לציבור הערבי בישראל. כך למשל רוב גדול בקרב היהודים (70%) העריך בפברואר 2011 שהסיכוי שבמצרים יקום שלטון דמוקרטי בעתיד הנראה לעין הוא נמוך לעומת רוב גדול בקרב הערבים (74%) שטען שהסיכוי לכך גבוה. כמו כן מחצית מהיהודים העריכו שקיים סיכוי גבוה שבמצרים יקום שלטון אסלאמי קיצוני בעוד שבקרב הערבים רק 28% חשבו כך. הבדלים הופיעו גם ביחס למדיניותו של ממשל אובמה בנושא. בעוד ש-52% מהיהודים חשבו שארצות הברית טעתה בתמיכתה במפגינים נגד מובארכ, 70% מהערבים חשבו שזה היה צעד נכון. את היחס הביקורתי בישראל להתנהלות של ממשל אובמה כלפי מובארכ ניתן היה לראות בשיח התקשורת והציבורי. כך למשל בעיתון *ידיעות אחרונות* בחרו לתת לידיעה על הצהרת ממשל אובמה בימי המהפכה במצרים אודות תמיכתו ב"חילופי שלטון מסודרים במצרים" את הכותרת "ארצות הברית מסובבת את הסכין"; השר לשעבר בנימין בן אליעזר הצהיר כי "האמריקאים עדיין לא מבינים את האסון שאליו הם דחפו את המזרח התיכון"; וביתד נאמן נכתב בתגובה - "האם מישהו באמת מאמין עדיין כי הממשל האמריקאי יעמוד לצדה של ישראל בשעת מבחן?".⁴⁶

44 דברי ציפי לבני בפתיחת מושב החורף בכנסת 2011, 31 באוקטובר 2011.

45 את פרויקט מדד השלום מובילים פרופ' אפרים יער (אוניברסיטת תל אביב) ופרופ' תמר הרמן (המכון הישראלי לדמוקרטיה והאוניברסיטה הפתוחה). הוא נערך מיוני 1994 במסגרת מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום באוניברסיטת תל אביב ומינואר 2010 הוא מתבצע במסגרת התכנית לחקר סכסוכים ויישובם ע"ש אוונס באוניברסיטת תל-אביב והמכון הישראלי לדמוקרטיה. את נתוני הסקרים של מדד השלום ניתן למצוא בכתובת האינטרנט: www.peaceindex.org. ברצוני להודות לפרופ' אפרים יער וליסמין אלקלעי על העזרה.

46 כתבנו בווישינגטון וסמדר פרי, "ארה"ב מסובבת את הסכין", ידיעות אחרונות, 31 בינואר 2011, עמ' 4; גלובס, "בן-אליעזר: 'אובמה לא מבין איזה אסון המיט על המזה' ת", גלובס, 2 בפברואר 2011; א. יצחקי, "משענת קנה רצוף", יתד נאמן, 1 בפברואר 2011.

לאחר ניצחונו של מועמד האחים המוסלמים מוחמד מורסי לנשיאות מצרים ביוני 2012 כותרות העיתונים בישראל שיקפו חששות כבדים - "חושך מצרים" (ידיעות אחרונות), "עוקבים בדאגה" (ישראל היום) ו"אימפריית האחים המוסלמים" (מקור ראשון). יחד עם זאת נתונים של סקר שנערך באותה עת מראים כי לאחר ניצחונו של מורסי ניתן לזהות דווקא רגיעה מסוימת בציבור בחששות לגבי השלכות לעתיד. ניתן לראות זאת באמצעות השוואה בין תשובות לשאלה לגבי עתיד הסכם השלום בין המדינות לאחר אפשרות של עליית האחים המוסלמים לשלטון במצרים שנשאלה גם בנובמבר 2011 - לפני הבחירות לפרלמנט ולנשיאות במצרים - וגם ביוני 2012 - לאחר ההישג של האחים המוסלמים בבחירות לפרלמנט וניצחון מועמד התנועה לנשיאות. ביוני 2012 שיעור הישראלים שהעריך שההסכם לא יבוטל עלה מ-63% (בנובמבר 2011) ל-74% (בקרוב היהודים בלבד השיעור עלה מ-60% ל-74%).⁴⁷ ובמקביל שיעור הישראלים שצפה את התרחיש הרע ביותר של ביטול ההסכם וחזרה למצב מלחמה ירד מ-13% ל-6% (בקרוב היהודים בלבד הוא ירד מ-15% ל-5%). פילוח על פי דפוס הצבעה מראה שמגמה זו חצתה קווים פוליטיים והתחוללה גם בימין וגם בשמאל. מעניין לראות כי העלייה בשיעור הנשאלים שהעריכו שההסכם לא יבוטל (יוני 2012 לעומת נובמבר 2011) הייתה דרמטית במיוחד בקרב מצביעי הימין: בקרב מצביעי המפד"ל הוא עלה מ-20% ל-82%, בקרב מצביעי האיחוד הלאומי הוא עלה מ-53% ל-92% ובקרב מצביעי ישראל ביתנו הוא עלה מ-47% ל-85%.

אפשר להעריך שהפיכת האפשרות של ניצחון האחים המוסלמים מתרחיש אימים ערטילאי, מאיים ולא ידוע למציאות קיימת, כמו גם מסרי הרגעה שהעבירו מורסי ודמויות נוספות במצרים על מחויבות לשמירת הסכם השלום עם ישראל, השפיעו על הציבור וריכזו את חששותיו.

האביב הערבי והשיח הפוליטי וציבורי בישראל

האירועים הדרמטיים בעולם הערבי השתלבו והשפיעו על השיח הפוליטי והציבורי בישראל בזירות ובהקשרים שונים. אחת הדוגמאות היא שאלת ההשלכות על הזירה הישראלית-פלסטינית. העיתונאי ארי שביט הגדיר את הדילמה בהקשר זה במאמרו בהארץ שבו כתב כי "כאשר המזה"ת רותח, אי אפשר לסיים את הכיבוש בשלום... ואולם כאשר המזה"ת רותח, גם אין שום אפשרות לדבוק בסטטוס קוו".⁴⁸ סקרים בתחילת התהליך הראו שהציבור היה חלוק בהערכותיו בנושא: 35% העריכו שלא תהיה לאירועים השפעה על תהליך השלום עם הפלסטינים, 28% העריכו שתהיה השפעה שלילית ו-26% העריכו שתהיה השפעה חיובית.⁴⁹ דוברים בימין, ובראשם כאמור נתניהו, הצביעו על האירועים כנימוק להצדיק הימנעות מיוזמה מדינית בהקשר הפלסטיני. נתניהו לגלג בדבריו בכנסת על מי שקרא לו "לנצל את ההזדמנות לעשות ויתורים חפוזים, לרוץ להסכם" והצהיר כי הוא לא מבסס את מדיניות ישראל על "אשליות". "יש פה טלטלה אדירה", אמר, "כל שטח שאנחנו מוסרים, איננו יודעים מי יתפוס אותו, לא מחר, היום אחר הצהריים... ישראל עומדת בפני תקופה של חוסר יציבות וחוסר ודאות באזור, זה בטח לא הזמן להקשיב למי שאומר... ללכת אחרי משאלות הלב".⁵⁰ שר החינוך גדעון סער חיזק דברים אלו וטען שהטלטלה בעולם הערבי "מחייבת בדק בית בשיח המדיני בישראל" וכי "מרחבי הסיכון שישראל יכולה לקחת היום מאוד מצומצמים".⁵¹ העיתונאי דוד מרחב

47 סקר יוני 2012: השיעור של 74% מורכב מ-27% שהעריכו שההסכם יישאר כפי שהוא ו-47% שהעריכו שההסכם לא יבוטל אך היחסים יתערערו. השיעור השני של 20% מורכב מ-14% שהעריכו שהוא יבוטל ויווצר מצב של לא שלום ולא מלחמה ו-6% שהעריכו שהוא יבוטל ומצרים תחזור למצב מלחמה עם ישראל.

48 ארי שביט, "כיפת ברזל מדינית", הארץ, 31 במרץ 2011.

49 מדד השלום, מרץ 2011. פילוח פנימי מראה כי בקרב מצביעי מפלגות הימין שיעור הצופים השפעה שלילית גבוה יותר (54% ממצביעי המפד"ל, 50% ממצביעי האיחוד הלאומי) ובקרב מצביעי מפלגות השמאל שיעור הצופים השפעה חיובית גבוה יותר (42% ממצביעי מרצ, 39% ממצביעי קדימה) וכי בקרב הערבים שיעור הצופים השפעה חיובית (48%) גבוה מהשיעור בציבור היהודי (22%).

50 ראש הממשלה נתניהו בדיון 40 חתימות בכנסת, 23 בנובמבר 2011.

51 סופיה רון מוריה, "שר החינוך נגד עקרונות נאום בר אילן", מקור ראשון, 25 בדצמבר 2011.

מהעיתון *מקור ראשון* כתב כי "בנפול מובארכ ננעץ המסמר האחרון בארון הקבורה של האשליות המדיניות של השמאל... ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה ולו הרפתקה מדינית אחת".⁵² בימין נשמעו גם קולות שהשתמשו באירועים ככלי לתקוף מנהיגים באזור: חבר הכנסת אריה אלדד (האיחוד הלאומי) קרא למלך עבדאללה להכריז על ירדן כעל מדינת הלאום הפלסטינית והבהיר כי אם לא יעשה כן "הוא עלול למצוא עצמו בעתיד הקרוב בפני המוני אזרחי ירדן שיתבעו זאת ממנו ברחובות ובכיכרות" (דבריו עוררו זעם בירדן ותגובת גינוי מצד משרד החוץ);⁵³ והשר ליברמן הפנה את חציו כלפי אבו-מאזן ואמר - "ראינו שההימור על דיקטטורים במזרח התיכון לא עזר לאף אחד, גם את אבו מאזן יעיפו בסופו של דבר".⁵⁴

מנגד, דוברים משמאל קראו את המפה אחרת וטענו שהתהפכות באזור מדגישות את הצורך בקידום הסכם עם הפלסטינים וחיזוק הבריתות עם גורמים מתונים באזור. ציפי לבני קבעה בנאומה בכנסת כי "התנועה הציונית בכל שנותיה תמיד יזמה מול מצבים קשים, התפיסה של לא לעשות כלום כי המצב קשה ולא ודאי היא תפישת עולמו של נתניהו, הפסיביות שלו גורמת לכך שאנו מתקרבים במהירות למצב של אל חזור".⁵⁵ הנשיא פרס נקט בעמדה דומה והסביר כי "אי הוודאות הנה חלק מחיינו, הנטייה לחכות בעיניים עצומות עד יעבור זעם היא נאיבית... מה שדרוש הוא תעוזה הדרושה גם להכריע במצבים של אי וודאות".⁵⁶ בנאום אחר אמר פרס כי "עלינו לפעול כדי לחדש את המשא-ומתן עם הפלסטינים ולהגיע לקץ הסכסוך (ו)אז תוסר העילה להסתה ולהקצנה של הקנאים הקיצוניים".⁵⁷ אנשי יוזמת ז'נבה גם קשרו בין הדברים וטענו שישראל בתנאים של הסכם שלום עם הפלסטינים תהיה במצב טוב יותר מול אירועי האביב הערבי.⁵⁸ העיתונאי רון בן-ישי קרא במאמרו "לשמור על אבו מאזן ולצלוח את 'האביב הערבי' וטען כי אחת המסקנות הנגזרות מהאירועים באזור היא שעל ישראל לעשות הכל כדי לשמור על יציבות שלטונו של אבו-מאזן ובכלל זה לשקול מחוות מדיניות כלפיו ולטפח את השגשוג הכלכלי בגדה".⁵⁹

אל מול קולות מימין שקראו להימנע מ"הרפתקאות מדיניות", בשמאל נטען כי נוכח האירועים, ונוכח התחזקות ההשפעה של הציבור בעולם הערבי, על ישראל להימנע מהרפתקאות צבאיות ולקדם צעדים שישנו את היחס של הרחוב הערבי לישראל. העיתונאי גדעון לוי כתב בהארץ כי "מעכשיו העמים מדברים והם לא יסבלו התנהגות אלימה או קולוניאליסטית כלפי ערבים ומנהיגיהם יאלצו להתחשב בכך... לישראל אין עוד אופציה לחיות רק על חרבה".⁶⁰

עוד בהקשר המדיני אירועי האביב הערבי העלו גם לדין מחדש בישראל את שאלת היחסים עם תורכיה וקולות רבים טענו כי נוכח חוסר היציבות באזור והתגברות בידודה של ישראל, יש צורך לשקם את היחסים עם תורכיה בשל היותה גורם חשוב ויציב באזור ובשל מפגשי אינטרסים רבים בין המדינות.

52 דוד מרחב, "שקיעת המערב ומלחמת הציוויליזציות החדשה", *מקור ראשון*, 8 בפברואר 2011.

53 פנחס וולף, "ח"כ אלדד גיבש עצומה לשגריר ירדן: 'אתם פלסטיין', וואלה, 23 במאי 2012; ברק רביד ויובל אזולאי, "ירדן מוחה בחריפות על דברי ח"כ אריה אלדד בכנסת", *הארץ*, 26 במאי 2012.

54 ברק רביד, "ליברמן: ההימור על דיקטטורים לא עזר לאיש, גם את אבו-מאזן יעיפו בסוף", *הארץ*, 26 באוגוסט 2012.

55 יוסי ורט, "אי של יציבות", *הארץ*, 16 בדצמבר 2011.

56 דברי הנשיא פרס במליאת הפתיחה של ועידת הנשיא ה-4, 19 ביוני 2012.

57 נאום הנשיא פרס בפתיחת מושב החורף בכנסת 2011, 31 באוקטובר 2011.

58 ראו באתר האינטרנט של יוזמת ז'נבה: www.heskem.org.il/yoza.asp?id=6

59 רון בן-ישי, "לשמור על אבו מאזן ולצלוח את האביב הערבי", *ynet*, 28 בנובמבר 2011. דוגמאות נוספות לגישה שקראה לזהות באירועים הזדמנויות ולא רק סיכונים הן מאמרו של אופיר פינס, "ישראל נוקטת במדיניות פסיבית במזה"ת", *NRG*, 22 בנובמבר 2011, ופרויקט "הזדמנויות בשינוי" של מיתווים: <http://mitvim.org.il/en/2012-04-24-17-35-45/projects>

60 גדעון לוי, "שנאת מצרים", *הארץ*, 28 באוגוסט 2011.

מגמה זו התחדדה נוכח ההתנערות של תורכיה ממשטר אסד ועל רקע המתיחות בינה לבין איראן.⁶¹ דיון התפתח גם סביב שאלת הסיכוי שהתהליכים יובילו לדמוקרטיה בעולם הערבי ומזרחנים הציגו הערכות שונות.⁶² בהתייחסות לסוגיה זו טען אליוט אברמס - סגן היועץ לביטחון לאומי בממשל בוש - ש"הישראלים לא מאמינים באוניברסליות של הדמוקרטיה... (הם) מאמינים שהתרבות הערבית אינה מתירה דמוקרטיה" והוא השווה זאת ל"מומחים" אמריקנים שנהגו לטעון בעבר שהדמוקרטיה לא מתאימה ללטינים ולאסיינים.⁶³ העיתונאי עופר שלח סיפר כי נתקל באישים רבים שטענו בפניו כי "דמוקרטיה זה לא בשביל ערבים" וטען כי גישה זו נובעת מחששות אך גם מהתנשאות.⁶⁴

בזירות שיח שונות ובקבוצות שונות באוכלוסייה הדיון באביב הערבי זכה לדגשים ולהתייחסויות שונות והועלו סוגיות ושאלות שונות. כך למשל בעיתונות החרדית נשמעה ביקורת וזלזול כלפי פרשנים ומומחים שניסו להסביר את האירועים ולחזות מה יהיה ונטען כי "הודים מאמינים בני מאמינים... מבינים כי יש לדברים משמעויות שהן מעל ומעבר להשגתם המיידית" (המודיע)⁶⁵ וכי "הכל מתנהל על פי ההשגחה העליונה, זו לא פרשנות" (יתד נאמן).⁶⁶ כמו כן במאמר מערכת ב"תד נאמן" נמצאה זווית חיובית ייחודית באביב הערבי בכך שעל רקע אירועים אלו מסתמנת רגיעה ב"מתקפה המתמשכת נגד ציבור היראים ולומדי התורה".⁶⁷ מאמר נוסף שמעניין לציין הוא מאמר של יעקב שנפלד שהופיע בעיתון המודיע ובו שנפלד מנתח את התמונה העולמית ומבחין בין העולם הנוצרי - שהפך לטענתו אדיש לדתו ומצא בכסף אליל חדש - לבין העולם המוסלמי - שבו מתחוללת התעוררות דתית. שנפלד מקביל בין חלוקה זו למצב בעם ישראל שבו מצד אחד נמצא השמאל הנושא את "דגל התרבות המערבית... על כל מ"ט שערי טומאתה", ומצד שני נמצא "המון העם המצטרף בהמוניו אל שומרי משמרת הקודש ומקבל עליו אט אט עול תורה ומצוות ונוהר לבתי הכנסת".⁶⁸ בציבור הערבי ניתן לראות שההתייחסות הכללית לאביב הערבי הייתה כאמור חיובית יותר, והיו גם שהשמיעו ביקורת על יחסה השלילי של ישראל לאירועים.⁶⁹ התעוררו גם סוגיות ייחודיות של כמו למשל ויכוח סוער שהתפתח בציבור הערבי סביב פרשנות האירועים בסוריה וסביב האפשרות של התערבות המערב במדינה.⁷⁰ בחיפה נערך בפברואר 2012 כנס תמיכה במשטר הסורי בעוד שבטמרה ביוני 2012 נערכה הפגנה כנגד משטר אסד.⁷¹

האירועים בעולם הערבי חלחלו גם לשיח הציבורי העוסק בסוגיות פנים-ישראליות. כך למשל על רקע הדיון בישראל על תופעות של הקצנה דתית והדרת נשים, ובעקבות אירועים כמו פעולות "תג מחיר" ו"מכתב הרבנים" נגד השכרת דירות לערבים, היו דוברים שהצביעו על קישור בין התחזקות האסלאם הפוליטי למגמות דומות בישראל. העיתונאי והבלוגר יוסי גורביץ' למשל כתב כי "בעוד הישראלים מקדישים הרבה

61 ראו בהקשר זה למשל: אילאיל שחר, "יחסי ישראל - טורקיה בדרך להשתקם?", גלי צה"ל, 25 ביולי 2012; עדי שגיא, "שלי יחימוביץ': מפלגת העבודה תרכיב את הממשלה הבאה", מגזין המושבות, 9 באוגוסט 2012; איציק וולף, "לבני: טורקיה הרגישה שישראל מבודדת וחלשה", News1 7 בספטמבר 2011. כמו כן, ראו תוצאות סקר שנערך מטעם מיתוים בנושא זה: <http://mitvim.org.il/images/Turkey - Poll.pdf>

62 ראו בהקשר זה למשל: גיא בכור, "חננכית האביב הערבי", Gplanet, 19 בדצמבר 2011; אוריה שביט, "איסלאמוטופיה: דמוקרטיה בנוסח האחים המוסלמים", תכלת 45, 2011; אלי פודה, "המהפכה עוד לא תמה", הארץ, 31 ביולי 2012; אורי גולדברג, "גם זו דמוקרטיה", הארץ, 3 בינואר 2012.

63 רן דגוני, "ידידי ישראל בארה"ב: מדוע אתם חוששים מנפילת מובאק?", גלובס, 8 בפברואר 2011.

64 עופר שלח, "דמוקרטיה זה לא לערבים", NRG, 1 בפברואר 2011.

65 "הד היום", המודיע, 30 בינואר 2011.

66 פ. חובב, "על הפרק", יתד נאמן, 2 בפברואר 2011.

67 "יתד היום", יתד נאמן, 4 במרץ 2011.

68 י. שנפלד, "למה רגשו גויים?", המודיע, 4 בפברואר 2011.

69 ראו למשל: עודה באשאראת, "הערבים לא אותם ערבים", הארץ, 4 בספטמבר 2012; זוהיר אנדראוס, "למה בישראל מפחדים מדמוקרטיה במצרים?", Ynet, 7 בפברואר 2011.

70 סקר מדד השלום מפברואר 2012 הראה כי בציבור הערבי בישראל 43% תמכו בסיוע של המערב לאופוזיציה הסורית בעוד ש-23% תמכו בסיוע של המערב לשלטון אסד.

71 חסן שעלאן, "הפגנה בטמרה: אסד פושע ומבצע טבח בעמו", Ynet, 9 ביוני 2012; חסן שעלאן, "כינוס בחיפה למען אסד: ישראל נהנית מההרג", Ynet, 26 בפברואר 2012.

תשומת לב לחשש מפני עליית תנועת האחים המוסלמים במצרים, הם מתעלמים בעקביות מעלייתם של האחים היהודים". גורביץ הקביל בין השאר בין הקו שמובילים האחים המוסלמים ל"ניקוי החברה מאלמנטים לא אסלאמיים" לבין המאבק של האחים היהודים "להרחיק את הלא יהודים מהחברה".⁷² הנושא השתלב גם בויכוח המסורתי על היקף תקציב הביטחון כאשר בשני הצדדים (שר הביטחון אהוד ברק מצד אחד ושר האוצר יובל שטייניץ מצד שני) נאחזו באירועים ככלי להצדיק את טענותיהם.⁷³ כמו כן יש שטענו שהנושא עתיד לשחק תפקיד במערכת הבחירות הקרובה ובכיר בליכוד ציין כי מפלגתו צפויה לעשות שימוש באירועים בתעמולת הבחירות.⁷⁴

האביב הערבי והקיץ הישראלי

עם ההתעוררות הציבורית בעולם הערבי החל להתפתח בשיח הישראלי דיון סביב השאלה האם אירועי מחאה שכאלו יכולים להתרחש גם בישראל. שוקי שדה כתב בהארץ בפברואר 2011 "מתי ייצאו כאן לרחובות?" הוא משפט שחזר על עצמו שוב ושוב בווריאציות שונות בשבועיים האחרונים ויאיר נתיב כתב ב-Ynet באותו חודש כי "תושבי מדינות ערב מוחים על תנאי המחיה שלהם ומבצעים מהפכות. וכאן? את רוב התלונות סופגת הטלוויזיה בזמן שידור החדשות".⁷⁵

כאשר ביולי 2011 התעוררה בישראל מחאה ציבורית נרחבת בדרישה ל"צדק חברתי" ניתן היה לזהות בה ביטויים רבים להתכתבות עם המחאה בעולם הערבי בין השאר בשלטים שהונפו בהפגנות ועליהם נכתב "רוטשילד פינת תחריר", "מובארכ, אסד, נתניהו", "ارحل מצרים זה פה" ובהצהרות של פעילים שאיימו ב"תחריריזציה" של המאבק החברתי.⁷⁶ גם הסיסמה המרכזית במחאה - "העם דורש צדק חברתי" - התכתבה עם הסיסמה שליוותה את ההפגנות בעולם הערבי - "העם דורש להפיל את המשטר". רבים הצביעו על הקשר בין האירועים - רועי ג'ערני כתב במאמר באתר Mako כי "אין לאיש ספק שמה שקרה בינואר 2011 במצרים העיר גם אותנו מתרדמת החורף שלנו, ובקיץ גם אנחנו היינו ברחובות"; ויונתן גור כתב במאמר בקומון-גראונד כי "לי אין צל של ספק שללא מוחמד בועזיזי... וללא תחריר, גם השם רוטשילד היה מזהה עדיין עם שדרה אופנתית ומנומנמת למדי כפי שהיה עד לפני זמן קצר כל כך".⁷⁷ קשר זה היה גם נושא של תערוכה שהעלתה הצלמת יאירה יסמין תחת הכותרת "מהפכות: רוטשילד פינת תחריר", ובו הציגה צילומים בהם תיעדה את המחאה במצרים ואת מחאת האוהלים בישראל;⁷⁸ והוא בא לידי ביטוי גם במכתב שכתבו פעילי מחאה ישראלים מתנועת "המעברה" לפעילים בעולם הערבי.⁷⁹

72 יוסי גורביץ, "האחים היהודים שועטים קדימה", החברים של ג'ורג' (בלוג), 5 בפברואר 2011. נרי ליבנה הציגה טענה דומה וכתבה בעיתון הארץ כי "במקום לחשוש מהאחים המוסלמים במדינות ערב כדאי שנתחיל לפחד מהאחים היהודים שעומדים להשתלט עלינו". מתוך: נרי ליבנה, "האחים היהודים", הארץ, 27 בפברואר 2011.

73 ראו: גילי כהן, "שר הביטחון ברק: איראן גרעינית מסוכנת יותר מהפצצת המתקנים", הארץ, 26 ביולי 2012; עמרי נחמיאס, "שטייניץ בעד קיצוץ בביטחון: 'מדינות ערב נחלשו', מופז: 'התקציב מנוהל מאחורי גבך'", נענע, 21 בנובמבר 2011.

74 יוסי ורט, "אי של יציבות", הארץ, 16 בדצמבר 2011.

75 שוקי שדה, "אף אחד לא קם", הארץ, 9 בפברואר 2011; יאיר נתיב, "אז למה אנחנו לא יוצאים לרחובות?", Ynet, 24 בפברואר 2011. דוגמאות למאמרים ברוח דומה בעיתונות החרדית ראו: "יתד היום: התעללות בלי תגובה", יתד נאמן, 2 בפברואר 2011; א. מרגלית, "כסאות המושלים על הר געש", המודיע, 4 בפברואר 2011. השאלה עלתה גם במדד השלום בפברואר 2011 ורוב של 86% מהנשאלים העריך שהסיכוי שבישראל הציבור ייצא להפגין וינקוט במרי אזרחי כדי לשנות את השלטון - נמוך.

76 ראו למשל: "פעילי המחאה הפגינו נגד חולדאי: 'נעשה לך תחריר', וואלה, 25 ביוני 2012.

77 רועי ג'ערני, "כיכר תחריר פינת רוטשילד", Mako, 27 בדצמבר 2011; יונתן גור, "רוטשילד פינת תחריר", קומון גראונד, 16 בספטמבר 2011. גם חברי להקת "הדג נחש" התייחסו לזווית זו בשיר שחיברו על המחאה בישראל שבו הופיע המשפט - "אני לא נכנע / מהשכנים שלי קיבלתי ערימות של השראה / כל אחד זכאי לארבע קירות ותקרה". ראו: אור ברנע, "שיר חדש לדג נחש בעקבות מחאת האוהלים", Ynet, 7 באוגוסט 2011. ראו בהקשר זה גם את מאמרו של הלל שנקר ב- <http://pij.org/details.php?id=1424> Palestine-Israel Journal.

78 ראו: אלעד בן-אלול, "מהפכות: תערוכה בין רוטשילד לכיכר תחריר", עכבר העיר, 30 באוגוסט 2011.

79 משה היר, "ראשי המחאה בים-לפעילים בכיכר תחריר: כולנו מזרחים", NRG, 16 בפברואר 2012.

כמו כן, לאחר שמשה סילמן הצית עצמו בהפגנה בתל אביב ביולי 2012 רבים בתקשורת בישראל ובעולם הערבי הקבילו בינו לבין מוחמד בועזיזי, הצעיר שהצית את עצמו בתוניסיה והחל את גל המחאה במדינה.⁸⁰

סיכום והצעות למסגרת שיח אלטרנטיבית

אירועי האביב הערבי יצרו בתחילה תחושה של שינוי בדפוס השיח הציבורי והסיקור התקשורתי בישראל ביחס לעולם הערבי. דפוסים אלו נהגו לעסוק בעיקר בהקשרים שליליים של הסכסוך עם ישראל ובדרך כלל רק בהתייחסות למנהיגים, ולראשונה מיקדה ישראל את מבטה בהתרחשויות פנימיות במדינות ערביות שלא נוגעות בצורה ישירה לישראל ולראשונה התבוננה ישראל באזרחים בעולם הערבי ולעתים אף תוך גילויים של סימפטיה ואהדה. האירועים משכו בתחילה עניין רב ולראשונה צפה הציבור הישראלי בהמוניו בשידור ישיר מכיכרות העיר במדינות השכנות. סקר שנערך בתחילת האירועים במרץ 2011 הראה כי 76% מהציבור הישראלי התעניין באירועים.⁸¹

התבוננות לאורך התקופה מראה כי הדיון על האביב הערבי התמקד רובו ככולו, באופן טבעי, בנקודות הממשק בין האירועים לבין ישראל והן ששיקפו ועיצבו לישראלי הממוצע את המשמעות של התהליך כולו. כך שהדיון על האביב הערבי התעורר בסדר היום בעיקר על רקע אירועים כמו פיצוץ צינור הגז בסיני או ההתקפה על השגרירות הישראלית בקהיר. כמו כן, האירועים במדינות המעגל הקרוב לישראל - מצרים וסוריה - עוררו עניין רב יותר מאשר אירועים במדינות רחוקות יותר כמו תוניסיה, לוב ובחריין.

ניתוח השיח בישראל מראה כי אומנם המסגור ההגמוני הוא שלילי בעיקרו אך התמונה מורכבת יותר ודינמית ויש לה מאפיינים שונים כשמתייחסים לשלבים שונים בתהליך (השפעה בהתאם לאירועים בנקודות ציון שונות); שחקנים שונים (נתניהו, פרס, מערכת הביטחון, משרד החוץ); קבוצות ומגזרים שונים (ימין לעומת שמאל, חילונים לעומת דתיים, ערבים לעומת יהודים); וזירות שונות של האירועים. כמו כן ניתן להבחין בין ניתוח של הערכות בהקשרים שונים: השלכות לטווח קצר לעומת השלכות לטווח ארוך; השלכות על סוגיות שונות (למשל: השפעה על מצב הביטחון, השפעה על הנושא האיראני, השפעה על הסיכוי להסכם עם הפלסטינים, השפעה על חופש הפעולה הצבאי של ישראל); וויכוח על מסקנות מעשיות (התבצרות או פתיחות? פסיביות או יוזמה?).

לסיכום, נוכח ההכרה במגבלות ובבעיות הקיימות בשיח הישראלי בנושא זה, יש מקום לשאול כיצד ניתן לקדם שיח מורכב ורציני יותר ולהציע מסגרות ניתוח אלטרנטיביות למסגור הקיים?

תופעה אזורית אבל זירות שונות: דיון מעמיק ורציני באירועי האביב הערבי מצריך הבנה שאומנם יש קשר והשפעה הדדית בין האירועים במדינות השונות אך מדובר בזירות פרטיקולאריות שונות וחברות שונות שעוברות תהליכים שונים. על כן יש להיזהר ממסקנות מכלילות ופשטניות לגבי האביב הערבי שלא מכירות בהבדלים אלו. דיון בתופעה דורש להדגיש שבכל זירה קיימת שונות בשחקנים הפעילים, בנושאים ובמניעים למחאה ובתנאים החברתיים, הפוליטיים והכלכליים וכמובן גם בתוצאות וההשלכות. המודל התוניסאי שונה מהמודל הלובי והאירועים במצרים שונים מהאירועים בסוריה.⁸²

להכיר את השחקנים החדשים: יש לברך על כך שבעקבות האירועים החלה להבשיל בישראל הבנה (בין השאר גם באגף המודיעין)⁸³ שהדיון בעולם הערבי צריך לעבור מהתמקדות במנהיג לניתוח שמכיר במגוון של שחקנים חדשים בזירה - פוליטיקאים, מפקדי צבא, מפלגות, תנועות חוץ פרלמנטריות. אך

80 ראו למשל: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4257382,00.html, www.alwafd.org/'D1J'6/241523

81 מדד השלום, מרץ 2011. 76% כולל 26% "מאוד מתעניין" ו-50% די מתעניין. 14% השיבו כי הם "די לא מתעניינים" ו-9% בכלל לא מתעניינים. השיעור בשאלה זו דומה בקרב היהודים (76% מתעניינים) והערבים (74%).

82 דוגמה טובה לכך ניתן לראות אצל: אלי פודה, "ארבע עונות בעולם הערבי", הארץ, 10 ביוני 2011.

83 עמוס הראל ואבי יששכרוף, "צניעות מודיעינית", הארץ, 16 בדצמבר 2011.

עם זאת הסתמנה מגמה של התכנסות השיח לראיה דיכוטומית ופשטנית של "אסלאמיסטים" מול "לא-אסלאמיסטים" ויש להיזהר מגישה זו ולפעול להגברת ההיכרות של הציבור עם מגוון רחב של שחקנים וכוחות. כך למשל תוניסיה היא כבר לא רק בן-עלי אבל היא גם לא רק "האסלאמיסטים", כפי שהוצג בתקשורת, אלא היא כוללת שחקנים שונים כמו הנשיא מונצף מרזוקי - פעיל זכויות אדם ממפלגה חילונית, ראש-הממשלה חמאדי אל-ג'באלי - מהמפלגה הדתית המתונה אל-נהדה, שר החינוך עבד אל-עטיף עביד - ממפלגת מרכז-שמאל, ויו"ר האופוזיציה מאיה ג'ריבי - העומדת בראש מפלגה חילונית ליברלית.

עובדות מורכבות: על אף הרצון המובן לפשט מציאות מורכבת והפכפכה יש צורך לתת מקום למידע ולעובדות שמסייעות לנתח את התמונה בצורה טובה יותר ולהכיר את המבנים והתהליכים המשפיעים ולא להסתפק רק בשורה התחתונה. כך למשל, לצד השורה התחתונה של ניצחון האחים המוסלמים בבחירות לנשיאות מצרים וראיית עובדה זו כסימן מובהק להתחזקות האסלאם הפוליטי בעולם הערבי, יש גם מקום להזכיר כי ניתוח תוצאות הבחירות לנשיאות במצרים מצייר תמונה מורכבת יותר. כך למשל, בסיבוב הראשון של הבחירות רוב המצביעים (כ-55%) הצביעו למועמדים חילונים (אחמד שפיק, חמדין צבאחי ועמרו מוסא), ובסיבוב השני ניצח מורסי את יריבו שפיק ברוב קטן - 51.7% לעומת 48.3%.

פערי סיקור: מעקב אחר התפתחויות ומגמות בחברות שנמצאות בתהליכים של מעבר וחילופי משטר (transitional states) זו משימה קשה ומורכבת המצריכה בדיקה מעמיקה ואיטית של תהליכים ברמות ובתחומי חיים שונים. מדינות אלו חוות במקביל שורה של תהליכים מורכבים ורגישים של דמוקרטיזציה, בנייה של מערכות שלטון חדשות, טרנספורמציה של מערכת המשפט והחוק, שינויים במערכות החינוכיות והתרבותיות במדינה וניסיונות להתמודד כאומה עם אירועי העבר.

במקרים שכאלו, דיווח תקשורתי שנעשה על פי כללי המשחק וקנה המידה של כלי תקשורת, צפוי באופן טבעי לספק תמונה מעוותת וחלקית. התקשורת נוטה באופן אינהרנטי לסקר בהרחבה ובבולטות אירועי קיצון שכוללים בדרך כלל מעשים של אלימות והפחדה ומתקשה לסקר במידה דומה תהליכים איטיים ומורכבים שצפויים לזכות בפחות עניין ציבורי ולעתים גם קשה להנציחם בדימוי טלוויזיוני ברור. לכן מעשה רצחני של התקפה כנגד הקונסוליה האמריקאית בבנגאזי ורצח השגריר האמריקאי בלוב תזכה לכותרות ראשיות ותגיע לכל צורך חדשות ישראלי ממוצע, בעוד שאירועים מקבילים שהתרחשו בלוב - כמו ניצחון המפלגה הליברלית NFA ותבוסת האחים המוסלמים בבחירות, מינויו של מועמד מתון וליברלי לנשיא, גינוי והתנצלות של הנשיא בעקבות רצח השגריר והפגנות מחאה כנגד האירוע - כמעט ולא זכו לסיקור תקשורתי והגיעו רק למי שגילה עניין מיוחד בנושא. בסופו של דבר האירועים המסוקרים הם שיעצבו את מסגרת הפרשנות של דעת הקהל ויכולים להביא להתגבשות של תמונה חלקית ועל כן יש מקום לפעול לשילוב של אירועים ותהליכים נוספים בסדר היום התקשורתי, גם אם זו משימה לא פשוטה.

האנשה: הבנה והתעניינות בתהליכים היסטוריים גדולים יכולות להיעשות לעתים טוב יותר באמצעות פרסוניפיקציה של התהליך והאנשה של האירועים. התבוננות בתהליכים כמו מהפכות וחילופי משטר מזווית ראייה של אזרח פשוט מעניקה תרגום ממשי ופשוט לאירועים ומציעה דמות שניתן להזדהות עמה. כמובן שלא מדובר בתחליף לניתוח שיתבסס על מקורות וזוויות נוספות אך מפגש של הצופה הישראלי עם דמויות שכאלו יאפשר לו להכיר טוב יותר כיצד תהליכי מאקרו באים לידי ביטוי ברמת המיקרו.⁸⁴

84 דוגמה טובה לכך ניתן לראות בסרטו של איתי אנגל ששודר בערוץ 2 על המהפכה בכיכר תחריר במצרים. ראו: www.mako.co.il/tv-ilana dayan/2011-8815731c7cfdc210/Article-fe95f38b9943e21006.htm דוגמא נוספת היא הדיווחים של היבא חמדי - עיתונאית ופעילה פוליטית מצרית דוברת עברית - ששודרו מכיכר תחריר בקהיר בשידור ישיר בערוץ 10 במהלך יוני-יולי 2013, ראו למשל: <http://www.youtube.com/watch?v=ozZiUmF-xh8> גם בערוצי שידור ישראליים אחרים הופיעו באותה תקופה של אירועים דרמטיים פרשנים מצרים דוברי עברית.

חשיבה מחדש ביחס לאסלאם הפוליטי: תנועות האסלאם הפוליטי בעולם הערבי נתפסות בראייה הישראלית כגורם מסוכן וקיצוני שאסור להעניק לו לגיטימציה ולא ניתן להגיע עמו לשיג ושיח והן נקשרות בחשיבה הישראלית בצורה ישירה עם ארגוני טרור ועם איראן. בפועל התמונה מורכבת יותר. נוכח הפיכתן של תנועות אלו לשחקן מרכזי בזירה הערבית החדשה והמעבר שלהן מספסלי האופוזיציה למסגרות שלטוניות, יש מקום לפתח שיח חדש שיציע קריאה חדשה, רצינית ופחות חד ממדית בנושא ודיון בדרכים ובכלים להתמודד עם המציאות החדשה וקידום דיאלוג רשמי או לא-רשמי עם גורמים אלו. שיח שכזה יכול להתייחס למשל לכך ששילוב תנועות אלו בשלטון מוביל להתמתנותן ומאלץ אותן לוותר על רטוריקה קיצונית לטובת הכרה במציאות הקיימת, וגם לטענה על פיה דיאלוג ישראלי עם משטרים שיכללו גורמים אלו יזכה ללגיטימציה רחבה יותר ויעניק לתהליך המדיני תוקף משמעותי יותר.⁸⁵

האביב הערבי והפלסטינים במדינת ישראל | ג'דא רינאו-זועבי¹

במשך עשרות שנים סבל העולם הערבי מתנאים כלכליים, חברתיים ופוליטיים בלתי נסבלים, הגבלות קשות על זכויות האזרח, ורודנים ששלטו במדינות, באזרחים, בתשתיות ובמשאבים. בשלהי שנת 2010 התחיל גל סוחף של מהפכות ומחאות בעולם הערבי, שיצאו כנגד בעיות אלו, ובראשן קשיי המחיה, השחיתות, הקיפוח הפוליטי והדיקטטורה. מהפכות אלה הובלו על ידי צעירים, והתאפיינו באי-אלימות, למעט המקרים של לוב וסוריה.

תחילתו של גל המחאה הייתה במעשהו של התוניסאי מוחמד בועזיזי, ירקן שהצית את עצמו מול משרדי הממשל במחאה על התנאים החברתיים והכלכליים הירודים והקושי להתפרנס בכבוד. מעשהו של בועזיזי היה זרז למהפכה עממית בתוניסיה, שהובילה לעזיבת השליט זין אל-עאבדין בן-עלי ב-14 בינואר 2012. המחאה התפשטה למדינות אחרות ויצרה גל עצום של תסיסה בעולם הערבי, שזכה לשם "האביב הערבי".

לאחר נפילת משטרו של בן-עלי, נפלו גם חוסני מובארכ במצרים ומועמר קדאפי בלוב. נשיא תימן פרש לאחר הסכמה עם המהפכנים, ובסוריה התהליך נמצא עדיין בעיצומו. במחאות אלו נעשה שימוש בסיסמאות דומות במדינות ערביות שונות, דוגמת הסיסמה "העם חפץ בהפלת המשטר", וכן נעשה שימוש ניכר באמצעים טכנולוגיים מתקדמים, בעזרתם הוקמו קבוצות חברתיות שנתמכו על ידי מיליוני צעירים. קבוצות אלו אפשרו מאמץ ממוקד שהוביל להפלת משטרים שהיו יציבים במשך עשרות שנים. האביב הערבי שבר את מחסום הפחד, שהטילו משטרי הרודנות הערביים ושבעזרתו הבטיחו את שלטונם.

מאמר זה ידון בדרך בה מתייחסים הפלסטינים בישראל אל האביב הערבי, ובהשלכות של המהפכות בעולם הערבי עליהם. המאמר יציג רקע כללי על הפלסטינים בישראל ויבחן את אופן סיקור האביב הערבי בכלי התקשורת הפלסטינים בישראל.

רקע על הפלסטינים בישראל

הפלסטינים במדינת ישראל הם מיעוט ילידי-מקומי המונה כ-20% מאזרחי המדינה. הם חיים בעיקר בערים קטנות ובכפרים בכל רחבי הארץ ויש להם מערכת חינוך נפרדת. מדובר באוכלוסייה צעירה מאד, הנמצאת במעמד סוציו-אקונומי נמוך. במלחמת 1948 הפכו רוב בני העם הפלסטיני לפליטים, שחלקם השתקעו בגדה המערבית וברצועת עזה, בזמן שהפלסטינים שנשארו וקיבלו אזרחות ישראלית חיו תחת ממשל צבאי עד לסוף שנות השישים. מאז 1967, מעמידה הנהגת האוכלוסייה הפלסטינית בישראל שתי דרישות: הפסקת הכיבוש והקמת מדינה פלסטינית, ושוויון זכויות אזרחי לקהילה הפלסטינית במדינת ישראל.

אירועים חמורים בשני העשורים האחרונים טלטלו את האוכלוסייה הפלסטינית בישראל והביאו אותה לבחון מחדש את יחסיה עם המדינה: כישלון תהליך אוסלו בשנות ה-90, מהומות אוקטובר 2000 בהן נהרגו 13 מפגינים פלסטינים אזרחי ישראל צעירים על ידי כוחות הביטחון הישראליים, ומלחמת לבנון בשנת 2006, בה רוב הנפגעים מטילי חזבאללה היו אזרחים ערביים, כתוצאה מחוסר הערכות לחרום בישובים הערביים. לאחר כל אלה הבינה האוכלוסייה הפלסטינית בישראל שהיא נמצאת על פרשת דרכים: אין לה גיבוי ממדינת ישראל, מהרשות הפלסטינית ואף לא מהקהילה הבינלאומית. לאור זאת, החליטה האוכלוסייה הפלסטינית בישראל בעשור האחרון לקבל אחריות על גורלה ולנקוט ביוזמה פרו-אקטיבית.

בשנת 2006 פורסם "מסמך החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל", שסימל לראשונה החלטה ציבורית משותפת בדבר עניין לנהל דיאלוג עם המדינה בנוגע לסטטוס החוקי והמנדטורי של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. השאיפה של הפלסטינים אזרחי ישראל היא לקדם את מעמדם האזרחי ולהשפיע

על מערכת קבלת ההחלטות הפוליטית-כלכלית במדינה. הם החליטו שעליהם לעשות זאת על ידי העצמה עצמית של מוסדותיהם האזרחיים.

בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל ישנן שלוש קבוצות משנה המושפעות ביותר מגורמים חיצוניים: נשים, נוער וצעירים, ומנהיגים. הגורמים העיקריים שמשפיעים על שלוש קבוצות משנה אלו הם האינטרנט והרשתות החברתיות, טלוויזיה בלוויין, ירדן כשער לעולם הערבי, הגלובליזציה וכמובן אירועי האביב הערבי.

שאלות בקרב הפלסטינים בישראל על האביב הערבי

השפעת האביב הערבי - והשינויים שהביא במשטרי מדינות ערב - לא פסחה על הפלסטינים תושבי ישראל. השיח בקרב הפלסטינים בישראל על האביב הערבי הוא ער ביותר, ויש בו מספר דילמות מוסריות, פוליטיות וחברתיות מרכזיות. עד לפרוץ האביב הערבי גאוות הפלסטינים בישראל נסובה סביב היכולת שלהם להוביל מאבק ציבורי נגד גזענות ודעות קדומות במדינת ישראל, בעוד שהציבור הערבי בעולם הערבי נותר מדוכא ופסיבי. כעת היתרון הזה אבד. עם זאת, האביב הערבי הוכיח שמאבק בלתי-אלימים לשינוי מציאות ומשטרים הוא אפשרי.

במהלך המהפכה בתוניסיה ואחר כך במצרים, אנשים השתאו, התלהבו והתמלאו בהשראה מעצם המעשה - תושבים ערביים בעולם הערבי יוצאים נגד ה"מלך" וה"מלך" נאלץ לוותר על כסאו - ללא התערבות צבאית. המרחב הציבורי התמלא בתחושה כללית של גאווה על היותנו ערבים. לא נשאלו שאלות לגבי "היום שאחרי".

המקרה של לוב היה שונה כיוון שהוא הציף מספר דילמות:

מבחינה גאו-פוליטית: מהו, ומה רצוי שיהיה, תפקידה של התערבות בינלאומית/ מערבית/אמריקאית? האם לוב תהפוך לעיראק שנייה?

מבחינת הפוליטיקה הפנימית: מדוע לא הצליחה מהפכה בלתי-אלימה בלוב, כפי שהצליחה בתוניסיה ובמצרים?

מבחינה מוסרית: האם הלינץ' המחריד בקדאפי משקף את פניה של המהפכה בלוב?

שאלות אלה הועצמו עוד יותר לאור התווה ובוהו המתרחש בסוריה. בגלל העובדה שהתערבות בינלאומית בסוריה נתפסת כמוטה, ישנם הרבה סימני שאלה לגביה, והדיון הציבורי על הנעשה בסוריה מורכב הרבה יותר ועל כן גם בוגר יותר. גם בדיון על נושאים הקרובים יותר לליבם של הפלסטינים בישראל, כגון יחסי הפלסטינים עם העולם הערבי ועם מדינת ישראל, וגם בהתבוננות על נושאי פנים כגון ערכים חברתיים ודתיים ושוויון בין-מגדרי:

מהם הגבולות המוסריים של מאבק ציבורי? היכן הם הקווים האדומים?

מה יהיו יחסינו עם העולם הערבי בעתיד? האם נהווה גורם משפיע במציאות הגאו-פוליטית העתידית?

כיצד ישפיעו ה"קולות החדשים" במפלגות הפוליטיות על ההנהגה המסורתית? האם לביקורת הפנימית המושמעת תהיה השפעה על התפקוד הלקוי של ההנהגה המסורתית?

מהו תפקידן של הנשים במאבק הציבורי? האם הוא יהיה מאחורי הקלעים או גלוי?

כיצד כל זה ישפיע על האופי החברתי שלנו: מבחינה דתית - אסלאם מול נצרות, סוני מול עלאווי/שיעי; מבחינה מגדרית - נשים במרחב הפוליטי, וכמובן תפקידם של צעירים בשינוי המציאות?

האביב הערבי בראי התקשורת הפלסטינית בישראל

אמצעי התקשורת הפלסטינים בישראל כתבו רבות על האביב הערבי, והתייחסו לרבות מן השאלות שמוזכרות לעיל. הם שאלו האם זהו אכן אביב חדש שיביא לשגשוג או שמא סתיו עכור וקודר שתוצאותיו עמומות. לתקשורת יש חשיבות רבה בהצגת תמונה כוללת של המתרחש לציבור הערבי בישראל. באביב הערבי היה תפקיד מרכזי גם לכלי תקשורת חדשים ולרשתות חברתיות, ובעיקר לפייסבוק, שפרסם ושיתף את הציבור באופן בלתי רגיל במתרחש, ובייחוד בחשיפת השלטונות המושחתים שהנציחו את הקיפוח והדיכוי במדינותיהם.

בין כלי התקשורת הפלסטינים בישראל, הייתה לעיתון כל אל-ערב חשיבות מרכזית בכל הנוגע לאביב הערבי. נכתב בו רבות על הנושא, בעיקר על המתרחש במצרים ובסוריה, תוך הדגשת ערכיות המהפכה והצורך בשמירה על כבוד האדם. על נושא זה כתב ד"ר שוקרי הזאל, שהציג את הקונספט הערכי של התנגדות למשטר המקפח, ואת הזכות של העמים להתנגדות, אם דרך מהפכה שקטה ואם דרך התנגדות חמושה: "מהפכה כזאת חייבת להיות מנוהלת לפי סטנדרטים ערכיים הקובעים את המתווה שלה, מתוך העיקרון שהתרחשותה של המהפכה היא חלופה לשינויים הקיימים, חלופה לדיקטטורה, ואשר על כן דיכוי וקיפוח אינם צריכים להימנות על סממניה של המהפכה, אפילו נגד הסמלים של המשטר הקודם".

המחבר המשיך והגדיר את הברוטאליות של המהפכות הערביות במילים הבאות: "מצער לציין שהמהפכות הערביות אימצו לעצמן יישום אכזרי ביותר כנגד הצד האחר, בדומה לשלטונות שקדמו לתקופת המהפכה, ששכירי החרב היו ממרכיביהם העיקריים. אכזריות זו חלחלה לשורותיהם של המהפכנים בעולם הערבי, וצבעה אותם בגוון שלילי. דבר זה הביא לספקנות מצד הקהילות הערביות בעולם באמינותה של המהפכה וגל האביב הערבי". עוד ציין המחבר בכתביו שקיים פער אדיר בין שלטון הדמוקרטיה ששאף אליו העם הסורי מדורי דורות, לבין הדמוקרטיה הסורית ששואפים אליה ארצות הברית, בריטניה, צרפת, ערב הסעודית, קטאר ותורכיה - דמוקרטיה הרסנית, כדבריו, שמטרתה האולטימטיבית הינה השמדת משטרו של אסד ללא כל התחשבות בממדי ההרס והעוול שייגרמו לאוכלוסיית סוריה.

אחרי המשבר בסוריה ניסו חלק גדול מערוצי התקשורת הערביים בישראל להסתייג ולא להביע את דעתם בנושא האביב הערבי. הם נטו להסתפק בהצגת נתונים על המתרחש.

העיתון המקומי *חדית' אל-נאס* הציג בטור שבועי את המתרחש באביב הערבי דרך דעותיהם של ציבור המרואיינים, שנשאלו בעיקר על נושא הטבח בסוריה - האם הם מתנגדים או תומכים במשטר אסד, תוך ההתמקדות בשאלת אחריות משטרו של הנשיא אסד לנעשה, במעורבות מדינות המערב, באחריות התקשורת הערבית, דוגמת *אל-ג'זירה*, ובאחריות הליגה הערבית.

ב-26 באוגוסט 2012 פורסמה כתבה לפיה הכומר הסורי פרנסואה הצהיר בטקס השקת מסגד בכפר כנא, שהסורים וסוריה מצויים במצב מצוין, ושרוב הידיעות המשודרות באל-ג'זירה ואל-ערביה מפוברקות. הנוכחים בטקס (ובהם כמאל ח'טיב, ח"כ מסעוד גנאים, והשיח' עכרמה סברי) לא הגיבו כלל לדברים אלה.

עיתון הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית *סאות אל-חק ואל-חוריה* שפרסם רבות על האביב הערבי, תקף על פי רוב את הממשל הסורי והציג אותו כאחראי הבלעדי להתרחשויות בסוריה. העיתון גם עודד את בחירתו לנשיאות מצרים של מוחמד מורסי, הדגיש את מורכבות המשטר בלוב, וביקר בחריפות את משטרו של עבדאללה סאלח בתימן על ההתחמקות וההתמקחות שלו לגבי חסינות מצד מדינות המפרץ.

מאמרים וכתבות רבים ניתחו את המקרה הסורי. מחד גיסא הם יצאו נגד השחיתות והקיפוח של המשטר, אך מאידך גיסא הם הביעו התנגדות חריפה להתערבות המערבית בסוריה. הם יצאו גם נגד הקישור הנעשה בין הסורים, סוריה המולדת, ומשטרו של אסד בסוריה. המאמרים קראו על פי רוב לשמור על ערנות על

מנת להבחין בין הכוחות המהפכניים הפנימיים לבין ההתערבות החיצונית בסוגיות הפנימיות של סוריה, המבוצעת על ידי המערב, האיראנים והתורכים.

העיתונות הערבית בישראל לא הביעה דעה אחידה בנוגע למתרחש במדינות הערביות ולאביב הערבי. הושמע בה החשש שהאביב הערבי יהפוך לסתיו ערבי - שהמהפכה תחסל את המהפכנים ותכפיף אותם לאינטרסים של מדינות המערב, ישירות או דרך מדינות ערב כקטאר, שלהן קשרים הדוקים עם המערב ובמיוחד עם ארצות הברית. ההתערבות המערבית במדינות הערביות הוצגה ככזו שיכולה לחסל את כל התקוות שיצר האביב הערבי, ולנטרל את הרוח המהפכנית בקרב הצעירים. החשש היה שנפילת משטרים ערבים מושחתים המשתפים פעולה עם המערב תוביל לבסוף לעליית משטרים תלתיים ונאמנים למדינות המערב. מצב זה הינו אסון מוחלט ללאומיות הערבית, הואיל והוא ייצור תלות מנטלית, לוגיסטית וכלכלית במערב, וישעבד את המדינות הערביות לאינטרסים של המערב.

ישראל, תורכיה והאביב הערבי: הזדמנויות לפיוס | נמרוד גורן¹

בין ההזדמנויות הראשונות שהאביב הערבי הביא לישראל הייתה גם ההזדמנות לתקן את הקשרים עם תורכיה - קשרים שהפכו למתוחים מאוד בעקבות תקרית המשט במאי 2010.² בעוד שיישום מרבית ההזדמנויות של האביב הערבי היו מותנות בהתקדמות כלשהי בתהליך השלום עם הפלסטינים, הרי שלא כך היה המצב לגבי היחסים עם תורכיה. למרות שהיעדר תהליך השלום הינו בעל השפעה שלילית על יחסי תורכיה וישראל, הרי שהמשבר ביניהן הוא ברובו בי-לטרלי, ויכול להיפתר בהסכמה הדדית.

המשבר בין ישראל ותורכיה לא החל עם תקרית המשט; הוא התלהט בעקבות מבצע "עופרת יצוקה" בעזה, אשר החל בדצמבר 2008,³ והיווה נקודת מפנה ביחסים בין המדינות: מאמצי הנמרצים של תורכיה לתווך בין ישראל לבין סוריה הופסקו והיא גינתה קשות את מדיניותה של ישראל בעזה ואת השלכותיה. העימות בין ראש ממשלת תורכיה רג'פ טאיפ ארדואן לפרס בפסגת דאבוס, בחודש ינואר 2009, והסתלקותו בכעס של ארדואן מן הבמה סימלה את תחילתו של עידן חדש במשבר, אשר התגבר בעקבות השפלתו הפומבית של השגריר התורכי בישראל על ידי סגן שר החוץ הישראלי דני איילון בחודש ינואר 2010, בניסיון למחות כנגד סדרת טלוויזיה אנטי-ישראלית ששודרה בתורכיה. בהקשר זה, של מצור ישראלי על עזה ושל משבר ניכר בין ישראל לבין תורכיה, התרחשה תקרית המשט.

מרגע שהתרחשה תקרית המשט, היא האפילה על נושאים אחרים שהמתינו להכרעה בין ישראל ותורכיה. מציאת נוסחה שתאפשר לשתי המדינות להתגבר על התקרית הזו הפכה לדרישה מקדימה לכל ניסיון לשקם קשרי עבודה נורמליים ביניהן ולהגיע לפיוס; לא רק ברמה הממשלתית הרשמית, אלא גם ברמה של החברה כולה. ניסיונות מוקדמים ליישוב תקרית המשט לא נשאו פרי. שר התעשייה והמסחר של ישראל בנימין בן-אליעזר נפגש בסוף חודש יוני 2010 עם שר החוץ של תורכיה אחמט דאבוטולו על מנת לדון בדרכים ליישוב המשבר בין ישראל לבין תורכיה. פגישה זו, כמו גם מאמצים אחרים שננקטו במחצית השנייה של 2010, לא הובילו לפריצת דרך כלשהי.⁴

נדמה היה שהמצב תקוע, אולם שנת 2011 הביאה הזדמנות נוספת לישראל ולתורכיה לשפר את היחסים ביניהן. בחירתו מחדש של ארדואן במהלך הבחירות הכלליות של תורכיה שנערכו בחודש יוני 2011, והאירועים הדרמטיים של האביב הערבי סיפקו יחדיו הקשר פוליטי ואזורי להערכה מחדש של היחסים. ההקשר הזה אפשר לתורכיה ולישראל, בתיווכה של ארצות הברית, להתקדם לקראת ניסוח הסכם ביניהן. יחד עם זאת, ההסכם הזה נדחה על ידי ישראל בסופו של דבר בחודש אוגוסט 2011, וכך החל סבב נוסף של מתחים גוברים והולכים בין שתי המדינות.

מטרתו של מאמר זה היא לנתח את תהליכי קבלת ההחלטות והדין בישראל ביחס למשבר עם תורכיה בשנת 2011. קודם כל נבחן את התנאים המשתנים של שנת 2011, וביניהם השפעתו של האביב הערבי ותגובותיהן השונות של ישראל ותורכיה אליו. לאחר מכן יתמקד המאמר בהחלטה הישראלית לדחות את טיוטת ההסכם עם תורכיה ובשלבם השונים של התגובה הישראלית למשבר החדש שהתעורר עם תורכיה בעקבות החלטתה זו. לבסוף, תידונה הדרך שהובילה אל ההתנצלות הישראלית בפני תורכיה במרץ 2013.

1 ד"ר נמרוד גורן הוא מייסד ויו"ר מיתוים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, ומרצה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. גרסה אנגלית של מאמר זה פורסמה ב: Insight Turkey 14(2), 2012, pp. 121-135.

2 צוות חשיבה של מיתוים זיהה ארבעה תחומים עיקריים בהם האביב הערבי מספק לישראל הזדמנויות: שלום בר-קיימא, בריתות אזוריות חדשות, ערוצים חדשים לעולם הערבי, והבנה ישראלית חדשה של המזרח התיכון.

3 בשש השנים הראשונות לשלטונה בתורכיה של מפלגת הצדק והפיתוח, 2002-2008, תורכיה וישראל שמרו על שיתוף פעולה ועל יחסים נורמליים ביניהן. זאת למרות התמיכה התורכית הגוברת בפלסטינים והביקורת שלה על ישראל.

4 ברק רביד, "בן אליעזר נפגש בחשאי עם שר החוץ הטורקי אחמט דאבוטולו, ללא ידיעת ליברמן", הארץ, 30 ביוני 2010.

הזדמנות מוחמצת לפיוס ב-2011

במהלך המחצית הראשונה של 2011, מומחים רבים מתורכיה ומישראל שיערו שלאחר הבחירות של יוני 2011 בתורכיה ארדואן יפעל לתיקון היחסים עם ישראל. למרות שלסוגיית ישראל לא היה מקום משמעותי במסע הבחירות, הערכה זו התבססה על ההנחה שכאשר יהיה חפשי משיקולים אלקטוראליים יהיו לארדואן יותר זמן ורצון פוליטיים לפעול לקראת תיקון המשבר הישראלי-תורכי. ואכן, לאחר הבחירות וניצחונה המכריע של ה-AKP (מפלגת הצדק והפיתוח), שני הצדדים ניסו לשפר את האווירה בין שתי המדינות.⁵

ימים מספר לאחר הבחירות, הארגון התורכי IHH (הקרן לזכויות אדם, לחירויות ולסיוע הומניטרי) הכריז שלא ישתתף במשט נוסף שתוכנן לצאת לעזה. נראה היה שהחלטה זו התקבלה בעקבות לחצים של בכירים בממשל התורכי, והתקבלה בירושלים (יחד עם סיועה של תורכיה לישראל במהלך השריפה בהר הכרמל בדצמבר 2010) כסימן לכך שתורכיה נוקטת גישה חיובית יותר כלפי ישראל.⁶ נתניהו הגיב במכתב לארדואן, בו ברך אותו על נצחונו בבחירות והדגיש שממשלת ישראל "תשמח לעבוד עם הממשלה התורכית החדשה על מציאת פתרון לכל הנושאים החשובים בין המדינות שלנו, בתקווה לבסס מחדש את שיתוף הפעולה בינינו ולחדש את רוח החברות שאפיינה את היחסים בין העמים שלנו במשך דורות רבים".⁷

אפילו סגן שר החוץ של ישראל, איילון, לקח חלק במאמצים לבטא חום מחדש בין המדינות. איילון נפגש בירושלים עם קבוצה של עיתונאים תורכים שביקרו בישראל וטען שכלל לא התכוון להשפיל את השגריר התורכי בתחילת 2010. איילון אמר לעיתונאים התורכים ש"התקרית [שבמהלכה הושב השגריר בכיסא נמוך] הייתה בדיחה שהוצאה מפרופורציה", שהוא שלח מכתב התנצלות לשגריר התורכי ושביטול המשט השני הוא הזדמנות טובה לשיפור היחסים בין ישראל לבין תורכיה.⁸ הוא גם הצטלם עם עיתונאית תורכית בעודו יושב בכיסא נמוך משלה. אך איילון לא שינה את עמדתו הניצית ביחס לתקרית המשט. הוא עדיין קיווה שתורכיה תניח לתקרית זו. הייתה זו תקווה לא מציאותית.

במקביל לפעולות הדיפלומטיה הציבורית, ארצות הברית עודדה בגלוי את ממשלות תורכיה וישראל לנסות ולפתור את המשבר ביניהן. בתקשורת החלו להופיע דיווחים על תיווך אמריקאי סודי בין נציגים ישראלים ותורכים.⁹ מבחינת ארצות הברית, הסכסוך בין שתי בעלות הברית החשובות שלה באזור יצר קשיים אסטרטגיים והיא הייתה מוכנה להשקיע מאמצים רבים על מנת לפתור את הסכסוך הזה.¹⁰

אמנם הבחירות בתורכיה סיפקו הקשר פוליטי חיובי יותר לקירוב הצדדים זה לזה, אך האביב הערבי הוא שסיפק הקשר אזורי חיובי יותר. להחלטתה של תורכיה לצדד במפגינים בארצות ערב השונות ולמלא תפקיד מרכזי בתהליכי השינוי במזרח התיכון הייתה חשיבות בהקשר זה. היא הובילה לקריסת הברית בין תורכיה לבין סוריה של בשאר אל-אסד, ברית שהייתה גורם מפתח במדיניות-החוץ האזורית של תורכיה בשנים האחרונות ושקירבה את תורכיה לגורמים קיצוניים באזור, כגון חמאס ואיראן. המדיניות התורכית הובילה לשיפור משמעותי ביחסים ובשיתוף הפעולה בין תורכיה לבין ארצות הברית, לאור העניין המשותף שלהן בעיצוב המחודש של האזור. הייתה זו גם מדיניות שאפשרה לתורכיה לנסות ולמצב את עצמה במרכז של ברית אזורית חדשה של מדינות מתונות (גם אם ביקורתיות כלפי ישראל) הפועלות להוכיח שאסלאם ודמוקרטיה יכולים להתקיים יחדיו. לאור הנסיבות החדשות במזרח התיכון, היה על תורכיה להעריך מחדש את קשריה באזור, גם את אלו עם ישראל.

5 לקראת הבחירות בתורכיה, הציפייה הרווחת בישראל הייתה שארדואן יאלץ להרכיב קואליציה עם אחת המפלגות החילוניות, אשר להן עמדות חיוביות יותר ביחס לישראל.

6 Alon Ben-Meir, "Is a Turkish-Israeli reconciliation imminent?", Today's Zaman, 11 July 2011

7 "Israel's Netanyahu reaches out to Turkey", Today's Zaman, 21 June 2011.

8 ברק רביד, "הטורקים ביקרו אצל 'האיש עם הכסא הנמוך'", הארץ, 24 ביוני 2011.

9 US Department of State, Daily Press Briefing, 21 June 2011.

10 מרטין אינדיק בהרצאה באוניברסיטה העברית בירושלים, 10 בינואר 2012.

נדמה היה בתקופה זו שלתורכיה ולישראל יש יותר אינטרסים אזוריים משותפים מאשר קודם. שתי המדינות שואפות ליציבות ולביטחון באזור (גם אם יש להן דעות שונות לגבי האמצעים להשגת מטרת אלה). האירועים בסוריה הביאו את חוסר היציבות האזורית אל גבולותיהן של ישראל ושל תורכיה, כולל מספר מקרים של זליגות אל מעבר לגבול - כגון תקריות ירי, זרימתם של פליטים סורים לעבר תורכיה, וניסיונם של מפגינים סורים לחצות את הגבול לישראל ברמת הגולן.¹¹ בתקופה זו של שינוי וחוסר ודאות, ישראל ותורכיה - המדינות הדמוקרטיות והפרו-מערביות באזור - יכולות היו להרוויח ממנגנוני שיתוף-פעולה ודיאלוג שהיו מאפשרים התנהלות משותפת, או לפחות תיאום, אל מול האזור המשתנה.

השיפור ביחסים בין תורכיה לבין ארצות הברית ושיתוף הפעולה הגובר והולך בין מנהיגיהן,¹² מינפו את יכולתה של ארצות הברית לדחוק בתורכיה לקראת פיוס עם ישראל. נוסף על כך, רצונה המתמשך של תורכיה לקחת על עצמה את תפקיד המתווכת בין ישראל לבין הפלסטינים, כפי שהובע על ידי נשיא תורכיה עבדוללה גול, העניק גם הוא סיבה לתורכיה לשפר את קשריה עם ישראל.¹³ על מנת להיות מתווכת, נזקקה תורכיה לקשרים טובים ולערוצי תקשורת פתוחים עם שני הצדדים. נכסים אלה היו בבעלותה בעבר, וסייעו לה למלא תפקידי תיווך שונים בין ישראל למדינות ערב והאסלאם.¹⁴

מבחינת ישראל, האביב הערבי הביא סיבות חדשות לתיקון היחסים עם תורכיה. לאור חוסר-היציבות האזורית, ולאור החששות הישראליים מפני בידוד אזורי, הקצנה גוברת והולכת, השלכות אפשריות של הפנייה הפלסטינית לאו"ם ופרויקט הגרעין האיראני - ישראל צריכה הייתה להיות יותר מעוניינת ביחסים תקינים לכל הפחות עם תורכיה. תורכיה היא כוח משמעותי באזור, אחת המדינות המוסלמיות היחידות שמוכנה לנהל קשרים עם ישראל, מקור ליציבות, ומדינה שיכולה לשמש כגורם אזורי ממתן וכערוץ תקשורת בין ישראל לבין המשטרים החדשים בעולם הערבי.

יחד עם זאת, השנה הראשונה של האביב הערבי לא הובילה את ישראל להתקרב לתורכיה. ישראל ותורכיה ראו את השינויים בעולם הערבי באופן שונה. בניגוד למדיניות החיובית של תורכיה כלפי האביב הערבי, ישראל אימצה גישה פסיבית יותר, כזו הטרודה בדאגות ובאיומים. הישראלים הביטו סביבם וראו את הסטטוס-קוו האזורי, אליו התוודעו ושאתו למדו לחיות בנוחות יחסית, מתמוטט. הם ראו תנועות מוסלמיות מתחזקות. הם צפו בנפילתו של חוסני מובארכ, בן ברית אסטרטגי של ישראל. הם גם ראו הפגנות לפני שגרירויות ישראליות במצרים ובירדן. ישראלים החלו לתהות האם הסכמי השלום הקיימים ישרדו את השינויים באזור. הם גם חששו שמשטרו של אסד יגרום להסלמה בין ישראל לבין סוריה במטרה להסיט את תשומת הלב מחוסר השקט הפנימי בסוריה.

לאור הגישה הזו, ממשלת ישראל החליטה לעקוב אחר ההתפתחויות באזור תוך נקיטת מדיניות של 'נחכה ונראה'. היא נמנעה מהצהרת תמיכה במפגינים הערבים ומקריאה למנהיגים ערבים להתפטר. ממשלת ישראל האמינה כי עד שהאזור יתייצב - גם אם הדבר ייקח מספר שנים - עליה להימנע מנקיטת יוזמות דיפלומטיות גדולות, צעדים משמעותיים באזור או צעדים לקידום השלום. באמצעות גישה זו, ישראל -בשונה מתורכיה - ויתרה על ההזדמנות למלא תפקיד בעיצוב האזור מחדש. היא בחרה לנסות ולנתק את עצמה מענייני המזרח התיכון ולחפש בריתות חדשות בפריפריה שלה, כפיצוי על הבריתות האזוריות האבודות שלה, כולל קשריה עם תורכיה. כך פנתה ישראל לפתח שיתוף פעולה גובר והולך עם קפריסין, עם יוון, עם רומניה ועם בולגריה. ביקורו של נתניהו בקפריסין בפברואר 2012, ביקורו הראשון מעולם של ראש ממשלה ישראלי באי השכן, שיקף בבירור את המדיניות הזו.

Sebnem Arsu and Liam Stack, "Fearing Assault, More Syrians Flee Into Turkey", New York Times, 9 June 2011. 11

Alyson Neel, "Erdoğan and Obama's phone chats reveal Turkey's ascent", Today's Zaman, 16 October 2011. 12

Abdullah Gul, "The Revolution's Missing Peace", New York Times, 20 April 2011. 13

Meliha Altunisik and Esra Cuhadar, "Turkey's Search for a Third Party Role in Arab-Israeli Conflicts: A Neutral Facilitator or a Principal Power Mediator?", Mediterranean Politics 15(3), 2010, pp. 371-392. 14

מדיניותה וגישה הרשמיות של ישראל שיקפו גם את אשר התרחש בדעת הקהל בישראל. בחודש פברואר 2011, 46% מהציבור הישראלי חשבו שלמהפכה במצרים תהיה השפעה שלילית על היחסים בין ישראל לבין מצרים (ורק 9% חשבו ההפך); 70% חשבו שהסיכוי לדמוקרטיה במצרים בעתיד הנראה לעין הוא נמוך; 46% חשבו שהסיכויים גבוהים למשטר אסלאמי בסגנון איראני במצרים; ו-48% חשבו שהמהפכה במצרים תחזק את החמאס (לעומת 13% בלבד אשר חשבו ההפך).¹⁵ הגישות הללו לא השתנו עם חלוף הזמן. בנובמבר 2011, 68% מהישראלים האמינו שמצב הביטחון הלאומי של המדינה גרוע משהיה לפני שהחל תהליך השינוי בעולם הערבי.¹⁶

האמונות השליליות האלה ביחס לאביב הערבי, חברו לאמונה שתורכיה שואפת להנהגה במזרח התיכון המשתנה ושהיא מחזקת את הפופולריות שלה בעולם הערבי באמצעות ביקורת על ישראל. לאמונה זו הייתה השפעה שלילית על הסיכויים לתיקון הקשרים בין ישראל לבין תורכיה והיא האפילה על האינטרסים המשותפים שצוינו קודם וששתי המדינות חלקו אל מול התמורות האזוריות. הישראלים הביעו סקפטיות באשר לנכונותה של תורכיה לשפר את יחסיה עם ישראל בנקודת זמן זו.

ההזדמנות לפיוס בין ישראל לבין תורכיה אשר הופיעה בשנת 2011 נותרה בסופו של דבר לא ממומשת. שתי המדינות ניהלו משא ומתן סודי בחסותה של ארצות הברית, ונציגים בכירים שנשלחו על ידי שתי הממשלות השתתפו בשיחות אלה. המטרה הייתה להסכים על נוסחה, הסכם, אשר יתקן את היחסים ושייתר את הצורך בדו"ח פאלמר אשר נוסח על ידי ועדה שמונתה על ידי האו"ם, ושאמור היה לסייע לשיקום היחסים בין ישראל לבין תורכיה. פרסום הדו"ח נדחה פעמים מספר, על מנת לאפשר את המשך המשא ומתן הישראלי-תורכי בניסיון להגיע להסכם.

עם כל עיכוב נהיה ברור יותר שהדו"ח - אם וכאשר יפורסם - ישמש את שני הצדדים להתבצרות במשחק האשמות הדדי. הדו"ח נתפס בהדרגה כגזר דין בסוגיית אשמתו של מי מהצדדים בתקרית המשט, ולא כאמצעי לקידום פתרון למשבר. יחד עם זאת, העובדה ששני הצדדים הבינו לבסוף שהדו"ח לא תומך לגמרי בעמדה שלהם הפכה לתמריץ לקידום המשא ומתן. הדו"ח טען שהמצור הישראלי על עזה היה חוקי - למרות טענותיה של תורכיה, ושצה"ל השתמש בכוח בלתי סביר ומוגזם במהלך ההשתלטות על המשט - למרות טענותיה של ישראל.¹⁷

בסופו של דבר המשא ומתן בין ישראל ותורכיה הוביל לטיוטת הסכם שעל פי הפרסומים כללה התנצלות ישראלית על טעויות מבצעיות התרחשו במהלך ההשתלטות על המשט, פיצויי ישראלי למשפחות הקרבנות, שיקום הקשרים הדיפלומטיים בין ישראל ותורכיה והתחייבות מצד הממשל התורכי שלא להגיש תביעות נגד חיילים ישראלים שהיו מעורבים בתקרית המשט. יחד עם זאת, ישראל החליטה לדחות את ההסכם. באוגוסט 2011, בעקבות הדיונים בפורום ה"שמינייה" ולמרות לחץ שהפעילה ארצות הברית, נתניהו הודיע למזכירת המדינה האמריקאית הילארי קלינטון, שישראל לא תתנצל בפני תורכיה. מעט אחר כך הודלף דו"ח פאלמר לתקשורת. הדבר שם סוף לניסיונות הפיוס והוביל להחמרה מחודשת של המתחים בין ישראל לבין תורכיה.¹⁸

טיוטת הסכם הפיוס שנדחתה על ידי נתניהו נתנה למעשה מענה לאינטרסים החשובים לישראל - היא כללה רק גרסה מאופקת ומותנית של התנצלות, היא הגנה במידה משמעותית על חיילים ישראלים מפני

15 מדד השלום, פברואר 2011, המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת תל אביב.

16 מדד השלום, נובמבר 2011, שם.

17 Herb Keinon, "Palmer report: Gaza blockade legal, IDF force excessive", Jerusalem Post, 1 September 2011.

18 ברק רביד, "נתניהו הכריע: ישראל לא תתנצל בפני טורקיה על אירועי המשט", הארץ, 18 באוגוסט 2011. לגרסה המלאה של דו"ח פאלמר ראו:

<http://graphics8.nytimes.com/packages/pdf/world/Palmer-Committee-Final-report.pdf>

תביעות, היא לא דרשה שינוי כלשהו במדיניות הישראלית בעזה (כפי שתורכיה דרשה בעבר) והיא הבטיחה יחסים דיפלומטיים נורמליים בין המדינות. אם כן, למה בסופו של דבר נדחה ההסכם?

ההחלטה הישראלית על דחיית המתווה שגובש

הסכם הפיוס נתמך על ידי מעגלים רחבים במדינת ישראל. כפי שדווח בתקשורת, היועץ המשפטי לממשלה, יהודה וינשטיין, יעץ לנתניהו להגיע להסכם עם תורכיה, גם אם משמעות הדבר התנצלות כללית בגין טעויות מבצעיות ושימוש מופרז בכוח, על מנת למנוע תביעות כנגד חיילים ישראלים.¹⁹ בתוך המסד הביטחוני בישראל הייתה תמיכה גוברת והולכת לפתרון המשבר, גם במחיר של התנצלות בפני אנקרה, וזאת לאור מעמדה האזורי של תורכיה, קשריה הכלכליים עם ישראל, וההזדמנות לחדש את היצוא הביטחוני אליה.²⁰ כמו כן, גם בחוגים הדיפלומטיים בישראל הייתה תמיכה לא מבוטלת במהלך הפיוס.

אולם הקולות מתוך הביורוקרטיה והמסד, שתמכו בהסכם עם תורכיה, בדרך כלל לא נשמעו בציבור, ולא עוררו דיון ציבורי בנושא זה. תהליך המשא ומתן עם תורכיה נערך מאחורי דלתיים סגורות, ובסופו של דבר ההחלטה הישראלית עוצבה רק בידי מנהיגים פוליטיים בודדים שהתבססו על שיקולים פוליטיים כמו גם על האמונות והאידיאולוגיות שלהם עצמם. לא היה לחץ ציבורי של ממש בעניין זה, למרות שהתגובה האפשרית של הציבור בהחלט נכללה בין השיקולים הפוליטיים שנלקחו בחשבון.

הישראלים לא הבינו את משמעות אירוע המשט עבור התורכים. בזמן שדאבוטולו כינה את תקרית המשט "ה-11 בספטמבר של תורכיה",²¹ ישראל פטרה את התקרית כאירוע שמשמש את ארדואן להשפיל את ישראל ולשפר את מעמדה של תורכיה בעולם הערבי והמוסלמי. הישראלים נפגעו מהעובדה שתורכיה לא מנעה את יציאתו של המשט. הם לא תפשו את עצמת רגשות הציבור בתורכיה לגבי הרג האזרחים התורכים (מה שנתפש בישראל כפעולה לגיטימית של הגנה עצמית), ולא הבינו כי גם בקרב יידי ישראל בתורכיה הייתה ציפייה להתנצלות ישראלית. בישראל רצו להאמין שהבעת צער ללא התנצלות תספק את תורכיה. אך לא זה היה המקרה. בנוסף על כך, הציבור הישראלי לא היה מודע לפרטי הסכם הפיוס שגובש. הדיון הציבורי התמקד בסוגיה האם כן או לא להתנצל בפני תורכיה, בזמן שהייתה הבנה מועטה בלבד על מה בעצם נדרשת ישראל להתנצל, על ההקשר הרחב יותר שבמסגרתו תיערך ההתנצלות, ועל הדברים שישראל הייתה מקבלת בתמורה.

הגישה השלטת בישראל הייתה שהקשרים עם תורכיה נדונו לכישלון ושאינו מנוס מהתדרדרות נוספת בשל מדיניותו של ארדואן והצהרותיו, במיוחד מכיוון שהמשבר בין המדינות החל עוד לפני תקרית המשט. לכן ההסכם נתפס כחסר ערך, מאחר שהאמונה הייתה שלאחריו תעלה תורכיה דרישות אחרות ותוסיף לבקר בחריפות את מדיניות ישראל. תורכיה מצדה לא פעלה מספיק כדי לתת מענה לחששות הישראלים ולפעול לשכנע את הציבור הישראלי שאם ישראל תנקוט את הפעולות הנחוצות לתיקון היחסים, מאמצים אלה אכן יישאו פרי ויובילו לפיוס.²²

שר החוץ הישראלי, אביגדור ליברמן, ניתב את הדיון לגבי התנצלות ישראלית אפשרית לתחום הכבוד הלאומי. הוא טען שכבוד לאומי צריך להיות קו מנחה בקביעת מדיניות-החוץ של ישראל ושהתנצלות תערער את הכבוד הזה ולכן תחליש את מעמדה האסטרטגי של ישראל באזור. לא כל חברי הממשלה היו

19 ברק רביד, "היועץ המשפטי לממשלה וינשטיין ממליץ להתנצל בפני טורקיה על אירועי המשט כדי להימנע מתביעת חיילים", הארץ, 21 ביולי 2011.

20 עמוס הרצל, "מערכת הביטחון תתמוך בהתנצלות על אירועי המשט", הארץ, 17 ביולי 2011.

21 יצחק בן-חורין, "שר החוץ הטורקי בושינגטון: המשט - 11/9 שלנו", Ynet, 1 ביוני 2010.

22 לא הייתה ציפייה אמיתית בישראל שהיחסים עם תורכיה יוכלו לשוב לאותה רמת קרבה בה היו בשנות התשעים. השאלה הייתה האם ניתן כלל לנהל יחסי עבודה נורמליים בין המדינות, או שתורכיה קיבלה החלטה אסטרטגית להרחיק עצמה לחלוטין מישראל.

שותפים לגישה זו. השר מתן וילנאי שהשתתף במשא ומתן עם תורכיה הצהיר בבירור שכל מי שמתייחס למשבר עם תורכיה במונחים של כבוד לאומי, לא מבין את המציאות האסטרטגית במזרח התיכון.²³ שר הביטחון אהוד ברק וסגן ראש הממשלה השר דן מרידור תמכו גם הם בשיקום הקשרים עם תורכיה. דווח גם שנתניהו בעצמו כבר הסכים בכמה הזדמנויות לחתום על הסכם הפיוס עם תורכיה, לפני שחזר בו בשל סיבות פוליטיות מבית, ובעיקר בשל הפחד מפני ביקורת מצד שותפיו הקואליציוניים או מצד שרים בכירים בממשלתו.²⁴ הייתה זו התנגדותם העזה של ניצים כגון סגן ראש הממשלה משה יעלון (אשר ייצג את הממשלה במשא ומתן עם תורכיה) וליברמן, שבסופו של דבר דחפה את נתניהו לסרב להסכם, אולי בניסיון שלא לנכר את ציבור הבוחרים הימני.

התגובה התורכית להחלטה הישראלית הייתה קשה ביותר. ארדואן והממשלה שלו, שהבטיחו מראש להטיל סנקציות על ישראל אם תסרב לנקוט בפעולות שתורכיה מצפה ממנה, פתחו בסדרה של אמירות אנטי-ישראליות. בראיון לאל-ג'זירה, ארדואן הצהיר שתקרית המשט יכולה הייתה להצדיק יציאה למלחמה אילולא האיפוק שגילתה תורכיה.²⁵ תורכיה אף הכריזה על סדרה של סנקציות נגד ישראל. דיפלומטים ישראלים גורשו והיחסים הדיפלומטיים הורדו לדרג של מזכיר שני, המעט שנותר משיתוף הפעולה הצבאי בין ישראל ותורכיה הופסק, הסחר הרשמי בין המדינות הוקפא, תורכיה ניסתה לחסום את ישראל במוסדות רב-לאומיים, והכריזה שהיא מתכננת להציב נוכחות צבאית במזרח הים התיכון כדי ללוות משטים עתידיים וכדי לקרוא תיגר על קידוחי הגז הטבעי של ישראל, שהיא תתמוך בתביעות נגד חיילים ישראלים ושהיא תשקול סנקציות נוספות. ארדואן גם הצהיר שהוא מתכנן לאתגר את העוצר הישראלי על עזה בכך שיבקר ברצועת עזה בסמוך לביקור מתוכנן שלו במצרים. תיירים ישראלים אף עוכבו במל התעופה באיסטנבול, והדבר הרתיע גם את הישראלים שעוד שקלו לבקר בתורכיה כיעד תיירותי. בתחילת ספטמבר 2011 לא עבר יום ללא החמרה נוספת במשבר. תורכיה ניסתה לשים תג מחיר ברור וגבוה על החלטתה של ישראל לדחות את הסכם הפיוס. היה חשש שהמצב ייצא משליטה.

השיח הישראלי בעקבות המשבר המחודש

לתגובה הישראלית למשבר המחודש עם תורכיה היו מספר שלבים והיבטים. התגובה הציבורית הראשונית שילבה בלבול, דאגה ואפילו חשש. הישראלים לא יכלו להבין את התנהגותו של ארדואן. ראש הממשלה התורכי הוצג בתקשורת הישראלית כמנהיג קנאי, קיצוני ולא מציאותי שאינו פועל על פי הנורמות הדיפלומטיות הבינלאומיות. מדי פעם השוו את ארדואן לאויבים הגרועים ביותר של ישראל בהווה ובעבר והוא נתפס כמישהו שהוא נגד ישראל מיסודו ושאין כל אפשרות לשיתוף פעולה או לפיוס אתו. הישראלים נדהמו ממה שראו כתגובה תורכית מוגזמת וחסרת פרופורציות לפרסום דו"ח פאלמר. חלק ביקשו להסביר זאת כתסכול מצד ארדואן לגבי הלגיטימיות שהעניק דו"ח פאלמר למצור הישראלי על עזה. בתקשורת הישראלית החלו לתהות האם תורכיה מתכוונת לנקוט צעדי מלחמה של ממש נגד ישראל.

לאור התגובה התורכית, חשפו סקרי דעת קהל בזמנו קונצנזוס מרשים בקרב הציבור בישראל נגד התנצלות כלשהי בפני תורכיה. נשמעו גם קריאות ציבוריות להחרים מוצרים תורכיים ולהימנע מביקורים בה. בעבר תורכיה הייתה מדינה שישראלים רבים נהגו לבקר בה, ולישראלים רבים היו רגשות חמים כלפיה. זו הייתה המדינה היחידה באזור שפתחה את שעריה בחום לישראלים. כעת היא נתפשה בישראל כמדינה ששינתה כיוון ומצדדת באויבי ישראל. הציבור הישראלי חש נבגד על ידי תורכיה, ותבע שתורכיה היא זו שצריכה להתנצל על כך שאפשרה למשט של IHH להפליג מלכתחילה. ההצהרות התורכיות לפיהן תורכיה

Hanan Greenberg, "Vilnai slams Lieberman's stance on Turkey ties", Ynet News, 25 July 2011. 23

"Israel backed out of flotilla apology three times, report says", Hürriyet Daily News, 27 June 2011. 24

Suzan Fraser, "Turkey: Gaza Flotilla Raid Was 'Cause For War'", Huffington Post, 12 September 2011. 25

ביקורתית כלפי ממשלת ישראל אך אין לה דבר כנגד הציבור בישראל, לא גרמו לדברים האלה להתקבל באופן חיובי יותר בישראל. היחסים הגיעו לנקודת שפל, והפיוס נראה רחוק מתמיד.

במקביל התעורר סוג אחר של שיח ישראלי; כזה שהעביר ביקורת על התנהלותה של ממשלת ישראל במשבר הדיפלומטי עם תורכיה, והטיל ספק בהחלטתו של נתניהו לדחות את הסכם הפיוס, תוך הדגשת החשיבות הרבה שבקשרים טובים עם תורכיה. תומכים מסורתיים ביחסים עם תורכיה החלו להשמיע את קולם שוב, וקולות חדשים, אשר לא נשמעו לפני החלטתו של נתניהו לגבי ההסכם, החלו להיות נוכחים בשיח הציבורי. ביניהם נכללו דמויות פוליטיות מהאופוזיציה כגון ציפי לבני וצחי הנגבי ממפלגת קדימה, אבל גם דמויות ציבוריות כגון נגיד בנק ישראל סטנלי פישר, והשר לשעבר פרופ' אמנון רובינשטיין.²⁶

נטייה זו, שלא ייצגה אומנם את המגמה השלטת בשיח הישראלי, הועצמה משהו על ידי כמה מאמרים בתקשורת,²⁷ ובמיוחד על ידי טור שפרסם בידעות אחרונות העיתונאי המוביל נחום ברנע בספטמבר 2011. ברנע דיווח על המשא ומתן החשאי שהתנהל בין ישראל לבין תורכיה, ופירט לראשונה את תוכן טיוטת הסכם הפיוס. הטור שלו הבהיר מה היה מונח על השולחן ומה ישראל הפסידה. "מעטים שאלו על מה בדיוק נדרשה ישראל להתנצל," כתב ברנע. "אם תשאלו את הישראלי ברחוב, הוא יאמר בביטחון: ישראל נדרשה להתנצל על הפעולה של צה"ל. זה מה שהישראלים שמעו מהתלהמות הפרשנים באולפני הטלוויזיה. לא אמת." על פי טיוטת ההסכם, ישראל התבקשה להתנצל על טעויות מבצעיות שעשתה, והודתה עליהן כבר בפומבי. "ישראל נדרשה להתנצל על טעויות שהיא עצמה הכירה בהן, בדו"ח של האלוף גיורא איילנד ובדו"ח של ועדת טירקל. על נוסח ההתנצלות הזה הפיל נתניהו את ההסכם," כתב ברנע.²⁸

המדיניות הרשמית של ישראל לאור העימות ההולך וגובר עם תורכיה הייתה מדיניות של בלימה. חברי הממשלה שמרו על שקט ולא הגיבו על הצהרותיו של ארדואן ועל המדיניות שלו. ההיגיון היה לאפשר לארדואן לשחק לבדו ולא להגיב לפרובוקציות שלו. ישראל האמינה שהזמן יעשה את שלו, ושכסופו של דבר תורכיה תמשיך הלאה לעניינים אחרים. בנוסף, הייתה גם ציפייה שממשל אובמה יסייע לישראל לרסן את ארדואן ולהגביל את הרטוריקה שלו ואת פעולותיו האנטי-ישראליות. ההחלטה המצרית שלא לסייע לבקשתו של ארדואן לבקר ברצועת עזה בספטמבר 2011 נתפשה על ידי הציבור הישראלי כתוצאה ישירה של לחצים אמריקאים.

המדיניות הישראלית של שמירה על פרופיל נמוך ביחס לסנקציות התורכיות לא הייתה נחלת כולם. היה זה ליברמן, שניסה לצבור נקודות זכות פוליטיות בקרב האגף הימני של ציבור הבוחרים בישראל, אשר הצטייר בתקשורת כמי שכמתכנן נקמה דיפלומטית בתורכיה. ליברמן רצה להוכיח שתורכיה היא זו שיש לה מה להפסיד ממדיניותה כלפי ישראל, ולהציג את עצמו כמי שדואג לכבוד הלאומי של ישראל. ליברמן בחן רעיונות שונים איך להביך את תורכיה בעניינים שנוגעים לארמנים, לכורדים ולזכויות אדם.²⁹

ואולם ממשלת נתניהו התנגדה ליוזמה זו. הקו הישראלי הרשמי ניסה להפחית בערך המשבר עם תורכיה באמצעות השימוש בשני טיעונים סותרים. על פי טיעון אחד היחסים בין ישראל לבין תורכיה כבר התדרדרו כל כך בשנים האחרונות שמצבם לא יכול להחמיר עוד הרבה. הטיעון השני ציטט את העובדה שהיחסים הכלכליים בין המדינות הגיעו באופן מפתיע לשיאם דווקא לאחר משבר המשט, כלומר שלמתחים פוליטיים בין הממשלות אין השפעה על התנהלותם בפועל של היחסים בין שתי החברות.³⁰

26 ראו לדוגמה: לילך ויסמן, "פישר מזהיר: השלכות פגיעה בסחר עם טורקיה - חמורות", גלובס, 5 בספטמבר 2011; Lahav Harkov, "Livni: Government at fault for crash in Ankara relations", Jerusalem Post, 5 September 2011.

27 ראו לדוגמה: צבי בראל, "המשבר הדיפלומטי בין טורקיה לישראל: דו"ח איננו תורה", הארץ, 3 בספטמבר 2011.

28 נחום ברנע, "מצעד הגאווה", ידיעות אחרונות, 9 בספטמבר 2011.

29 ברק רביד, "ליברמן סילף את הדברים על חבילת נקמה בטורקיה, המטרה דווקא להרגיע את הדברים", הארץ, 9 בספטמבר 2011.

30 Burcu Gültekin-Punsmann, "Turkey-Israel: toward a decoupling of economics from politics", Hürriyet Daily News, 7 September 2011; "Turkey Israel Hit Peak Point on Trade", Business Turkey Today, 3 April 2011.

הזדמנות נוספת לפיוס - הדרך אל ההתנצלות הישראלית ב-2013

החודשיים האחרונים של 2011 וכן מרבית 2012 התאפיינו ברגיעה ביחסי ישראל-תורכיה. המיקוד האזורי הוכוון לעבר סוריה, שם תורכיה התייצבה בבירור נגד משטרו של אסד. תדירות ההצהרות התוקפניות של ארדואן כלפי ישראל ירדה באופן דרסטי, אולי גם תודות ללחצים אמריקניים. בנוסף על כך, נעשו כמה צעדים דיפלומטיים חיוביים ופומביים - הכרתה של ישראל בתפקידה החיובי של תורכיה בהגעה להסכם החלפת שבויים בין ישראל לבין חמאס, הצעת הסיוע של ישראל בעקבות רעידת האדמה של אוקטובר 2011 בעיר ואן ונכונותה של תורכיה לקבל עזרה זו (שהגיעה לכותרות החדשות בישראל), ושיחתו של נתניהו עם ארדואן (בפעם הראשונה מזה עשרה חודשים) בעקבות פטירתה של אימו של ארדואן.³¹ חילות האוויר של ישראל ושל תורכיה חידשו את הקשרים ביניהם בדצמבר 2011 בכדי למנוע תקריות בלתי-רצויות בין המדינות.³² יחד עם זאת, ביקורו של אסמאעיל הניה מהחמאס בתורכיה בחודש ינואר 2012 והאופן שבו התקבל על ידי המנהיגות התורכית - חיזקו את התדמית השלילית של מדיניותה של תורכיה בעיני ישראלים רבים.

במקביל להיבטים פוליטיים אלה, היחסים בין ישראל ותורכיה התחילו למשוך את תשומת הלב של ארגוני חברה אזרחית אשר ניסו לתרום את חלקם לשיקום היחסים. מכוני מדיניות, ארגונים לא-ממשלתיים ואף תנועות נוער החלו מחפשים דרכים לקרב בין הישראלים והתורכים. כך, למשל, בספטמבר 2012 התקיים בתורכיה מפגש דיאלוג מדיני בין מיתווים לבין המכון למגמות פוליטיות גלובליות (GPoT Center), כדי לספק פלטפורמה למומחים משתי המדינות לדון יחדיו באירועי האביב הערבי ובאפשרות לשיקום היחסים בין ישראל לתורכיה.³³ במקביל, ארצות הברית המשיכה לבטא את תמיכתה ואת רצונה לשפר את היחסים בין ישראל לבין תורכיה, כשמפעם לפעם צצו דיווחים בתקשורת על ערוצי שיחות אחוריים ועל הצעות חדשות לגישור.³⁴

במקביל לניסיונות אלו, ולאור המציאות הגאו-פוליטית המשתנה במזרח התיכון, חלה גם תמורה משמעותית בדעת הקהל הישראלית. סקר שיזם מיתווים באוגוסט 2012 גילה כי רוב בציבור הישראלי חושב שעל ישראל לנקוט פעולה למען שיפור היחסים עם תורכיה, ובכלל זה להתנצל על טעויות מבצעיות שקרו במהלך אירועי המשט כחלק מהסכם לשיקום היחסים.³⁵ האיום האיראני, המשבר המתמשך בסוריה, וניצחונו של מוחמד מורסי בבחירות במצרים גרמו לציבור הישראלי להבין את החשיבות שבחידוש היחסים האסטרטגיים עם תורכיה.

תהליכים אלו יצרו תנאים נוחים יותר לפוליטיקאים לפעול למען שיקום היחסים בין המדינות. הצהרות של גורמים ישראליים הותירו רושם בתורכיה, שגם ישראל הרשמית כבר אינה פוסלת כבעבר את רעיון ההתנצלות. בנוסף, נתניהו התבטא בכמה הזדמנויות בדבר חשיבות היחסים עם תורכיה, ואף שלח אל ארדואן מתווך, איש עסקים יהודי. בנובמבר 2012, ערב מבצע "עמוד ענן" ברצועת עזה, חידשו ישראל ותורכיה את ערוץ השיחות הרשמי לסיום משבר המשט, בהשתתפות מי שייצגו אותן בוועדת פאלמר - יוסף צ'חנובר ופרידון סינירליאולו. גם היחסים הביטחוניים התחממו בתקופה זאת, עת נפגש ראש המוסד הישראלי עם מקבילו התורכי בנובמבר 2012, במסגרת המאמצים לגבש הפסקת אש לסיום מבצע "עמוד

31 ברק רביד ואנשיל פפר, "נתניהו שוחח עם ארדואן והציע שוב סיוע ישראלי", הארץ, 24 באוקטובר 2011.

32 Yaakov Katz, "Israel, Turkey reactivate air force ties", Jerusalem Post, 21 December 2011.

33 סיכום הדיאלוג המדיני ניתן לקריאה ב: <http://mitvim.org.il/images/Summary - Turkey-Israel Dialogue.pdf>

34 Chana Ya'ar, "David Meidan's Next Mission: Thaw Israel-Turkey Relations?", Arutz Sheva, 3 November 2011;

"US proposes Israel-Turkey compromise - Maariv", Globes, 12 December 2011.

35 ממציא הסקר ניתנים לקריאה ב: <http://mitvim.org.il/images/Turkey - Poll.pdf>

ענף".³⁶ בפברואר 2013, החליטה ישראל לספק לתורכיה ציוד צבאי - מערכות לוחמה אלקטרוניות מתקדמות - לראשונה מאז אירועי המשט.³⁷

התפתחויות האזוריות הראו שוב ושוב לישראל ולתורכיה שהן יכולות להרוויח הרבה משיקום היחסים. האירועים בסוריה היו זרז משמעותי לכך, בעיקר מהבחינה האסטרטגית. לתורכיה נוצר גם אינטרס כלכלי לכך, לאחר שהברית שלה עם סוריה הגיעה אל קצה. בישראל התגבשה הבנה מפוכחת, כי יש ערך לאומי בשיפור היחסים עם תורכיה, גם אם לא תהיה חזרה לברית שהיתה בין המדינות בעבר, וגם אם יימשכו חילוקי דעות קשים בסוגיה הפלסטינית. הובן כי לחידוש יחסים דיפלומטיים מלאים ולחידוש הדיאלוג האסטרטגי בין המדינות יש ערך רב. אמנם לא סיפור אהבה, אך נכס בסביבה משתנה ורוויה בחוסר ודאות.

המצב הפוליטי שנוצר בישראל בעקבות בחירות ינואר 2013 הוביל למימוש התנאים שהבשילו לפריצת דרך בין ישראל ותורכיה. נתניהו זכה לאמון מחודש, אביגדור ליברמן - אשר התנגד בתוקף להסכם עם תורכיה ב-2011 - לא אייש עוד את לשכת שר החוץ, ובקרב רבות מסיעות הכנסת - יש עתיד, העבודה, התנועה וקדימה - שררה תמיכה בשיקום היחסים.³⁸ ב-22 במרץ 2013, במהלך ביקור הנשיא אובמה בישראל, שוחח נתניהו עם ארדואן בטלפון והביע התנצלות על אירועי המשט. ההתנצלות נתנה את האות לתהליך משא ומתן בין המדינות על הסדרת היחסים ביניהן. ההזדמנות שהוחמצה ב-2011 מומשה ב-2013.

36 ברק רביד, "ישראל וטורקיה חידשו את השיחות לסיום משבר המשט", הארץ, 25 בנובמבר 2012.

37 אנשיל פפר, "ישראל סיפקה לטורקיה מערכות לחימה מתקדמות לראשונה מאז אירועי המשט", הארץ, 18 בפברואר 2013.

38 נמרוד גורן, "הבחירות טובות ליחסים", הארץ, 27 בפברואר 2013.

האסלאם הפוליטי והאביב הערבי | משה מעוז¹

I

התחזקותן של מפלגות ומגמות אסלאמיות פוליטיות-אידיאולוגיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה בסערת תהפוכות "האביב הערבי", הצית שוב את הוויכוח בין חוקרים, פוליטיקאים, עיתונאים ומנהיגים דתיים באשר לצביונו, דרכו ומטרותיו של האסלאם בדורנו, בעיקר האסלאם הפוליטי. מחד, ניצבת מעין אסכולה אסלאמופובית, בעיקר של אישים יהודים ונוצרים, ומעלה תיאוריה כוללנית-שטחית, דהיינו כי האסלאם, רובו ככולו - ולא רק זרמיו הרדיקלים - הינו מיליטאנטי, קנאי, זדוני, אלים, אנטי-מערבי ואנטי-ישראלי/אנטישמי. הוא חותר להשתלט על האזור ומעבר לו, לסלק את השפעת המערב, להשליט את השריעה (החוק המוסלמי) ולהקים מחדש ח'ליפות מוסלמית חזקה שתלחם נגד הציוויליזציה היהודית-נוצרית.

מנגד, מציגים חוקרי אסלאם, מנהיגים מוסלמים ואחרים תמונה מורכבת ומאוזנת יותר, המבחינה בין האסלאם הפוליטי-קנאי-רדיקלי ובין אסלאם רפורמי, בחלקו פוליטי, פלורליסטי ואף מתון. זרמי האסלאם המיליטנטי הם אכן תוקפנים, שתלטנים ומסוכנים לא רק למערב ולישראל, אלא גם לרוב המשטרים המוסלמים בעולם. אולם למרות הסכנות הטמונות בהם, הזרמים האסלאמיים הקיצוניים אינם מייצגים את התנועות המרכזיות באסלאם ומוציאים להן שם רע, הם שוליים למדי, מפוצלים ומסוכסכים ביניהם בעיקר בין ארגונים סונים ושיעים, כאשר השיעים - ובראשם חזבאללה הלבנונית וארגונים אחדים בעיראק - קשורים למשטר מוסלמי אחד בלבד, והוא המשטר האיראני. במחנה הסוני רק המשטר בסודאן (הצפונית) עשוי להיחשב רדיקלי, כשאליו ניתן לצרף את ארגוני אל-קאעידה, ג'יהאד עולמי, סלפים וחלקים מ"האחים המוסלמים" והחמאס. אולם גם אלה מסוכסכים בחלקם על אידיאולוגיה ופרקטיקה כמו "האחים המוסלמים" ואל-קאעידה.

מנגד, רוב המשטרים בעולם המוסלמי - סך הכול 57 - הנשענים על אליטות פוליטיות, צבאיות וכלכליות, וכן על מנהיגי דת וציבורים מוסלמים, הנם בעלי גישות פרגמטיות-מציאותיות - חלקן דמוקרטיות, חילוניות ופלורליסטיות - לגבי סוגיות דת ומדינה והיחס למערב ולישראל. לרובם קשרים אסטרטגיים, ביטחוניים וכלכליים עם המערב, וחלקם גם עם ישראל. כמה ממדינות אלה מכירות בישראל ואחרות מוכנות להכיר בה ולשתף עמה פעולה, אך בתנאי חשוב אחד: פתרון הבעיה הפלסטינית על פי יוזמת השלום הסעודית/ערבית (מ-2002), כלומר הקמת מדינה פלסטינית לצד ישראל על פי קווי 1967, עם בירה במזרח ירושלים ופתרון צודק ומוסכם לבעיית הפליטים הפלסטינים. פתרון הבעיה הפלסטינית יסייע למשטרים המוסלמים הפרגמטיים-מתונים להיאבק בארגונים המוסלמים-קנאים, ובהשפעתם הניכרת בקרב ציבורים מוסלמים בארצותיהם. זאת ועוד: פתרון מוסכם של הבעיה הפלסטינית יתרום להפחתה, או לנטרול, המניעים וְאו התירוצים לשנאת המערב וישראל ולאנטישמיות בארצות האסלאם (אולי גם באיראן) וגם באירופה (בקרב מוסלמים ונוצרים כאחד). ברם, לצורך המאבק בקנאי האסלאם והשפעתם, חייבים המשטרים המוסלמים הפרגמטיים לעקור את מוקדי השחיתות מקרבם ולבצע רפורמות חברתיות-כלכליות, כולל חינוך מתקדם ופלורליסטי, ומתן ייצוג הולם לאוכלוסיותיהם. בנוסף לכך חייבים משטרים אלה להיאבק בגורמים האסלאמיים הקנאים ובהשפעתם הציבורית, תוך הצגת אלטרנטיבה אסלאמית פלורליסטית ומתונה. בנוסף, עליהם לתאם עם משטרים מוסלמים אחרים צעדים אסטרטגיים לצמצום או נטרול הפעילות של קבוצות מוסלמיות קנאיות. למרבה הצער, ארגון מדינות האסלאם (ארגון הוועידה האסלאמית OIC) - למרות גישתו הפרגמטית-פלורליסטית בדרך כלל - איננו בנוי לפעילות נגד קבוצות אסלאמיות קיצוניות.

1 פרופ' משה מעוז הוא פרופסור אמריטוס ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים, ומנהל לשעבר של המכון למחקר ע"ש הארי ס. טרומן למען קידום השלום שבאוניברסיטה העברית. הוא נמנה עם צוות המומחים של מיתוים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית.

II

באשר להתקוממויות "האביב הערבי" שהחלו בתוניסיה בראשית 2011 והתפשטו למצרים, לוב, תימן, בחריין וסוריה, הללו הציתו כאמור מחלוקות בין האסכולות השונות באשר למגמות ולמטרות של המפלגות והתנועות המוסלמיות שהתחזקו ועלו לשלטון במדינות ערביות. פוליטיקאים ואקדמאים ישראלים ואחרים מיהרו להגדיר את "האביב הערבי" כ"חורף אסלאמי" או "חורף איראני", המשתלט על האזור על פי המודל האיראני ובהשפעתו. למשל, על פי דברי בנימין נתניהו: "... איראן כבר פה ... המגמות ... הן אסלאמיות, אנטי-מערביות, אנטי-ליברליות, אנטי-ישראליות ואנטי-דמוקרטיות".²

אולם, המציאות שנוצרה באזור היא פחות חד-ממדית, יותר מורכבת ופחות מאיימת. בתוניסיה, החלוצה במהפכות ("מהפכת היסמין"), התמודדו בבחירות אוקטובר 2011 עשרות רבות של מפלגות ואישים (ביניהם יהודי), והמפלגה שזכתה ברוב הקולות (41%) היא אל-נהדה (התחייה) בראשות רשיד ע'נושי, אשר גבר על שתי מפלגות חילוניות שהשיגו תוצאות פחותות. מפלגה זו שהקימה ממשלה חדשה היא אסלאמית מודרנית-מתונה, אשר הציבה בשורותיה נשים ללא כסוי ראש, בין השאר כביטוי למעמדן, להשכלתן ולהשקפותיהן המודרניות-ליברליות של נשים בתוניסיה.³ למרות הפגנות קולניות של קבוצה סלפית רדיקלית-אנטישמית, המשטר האסלאמי החדש נוטה להיות פרו-מערבי ולא אנטי-ישראלי, וממשיך מסורת של אהדה ליהודים (הנשיא הנבחר החדש אף בקר בבית הכנסת בג'רבה).

בלוב השכנה, למרות התחזיות השחורות על עליית האסלאם הקיצוני, עלתה לשלטון מפלגה אסלאמית מתונה, "מפלגת כוחות הברית הלאומית" בהנהגת מחמוד ג'בריל (היא גם מכונה מפלגה חילונית) בבחירות יולי 2012. המפלגה זכתה ב-39 מושבים מתוך 80 המושבים המיועדים למפלגות, מול 17 מושבים בלבד לאחים המוסלמים,⁴ ועשויה לפתח אוריינטציה פרו-מערבית בטווח הארוך. זאת למרות שקיצונים אסלאמיים רצחו ב-11 בספטמבר 2012 את השגריר האמריקאי בלוב בעת ביקורו בבנגאזי. בנוסף לכך נמשכת בלוב אי-יציבות פוליטית וביטחונית תוך מאבקים אזוריים ושבטיים.

גם באלג'יריה, המדינה הגדולה ביותר בצפון אפריקה - שלא הצטרפה להפיכות "האביב הערבי" - נכשלו המפלגות האסלאמיות בבחירות ב-2012 וזכו רק בכ-10% מן המושבים בפרלמנט. אף במרוקו השכנה, בעלת המשטר המלוכני היחיד בצפון אפריקה, לא הופל שלטונו של המלך מוחמד השישי, וזאת הודות ללגיטימיות הדתית שלו - התייחסותו לנביא מוחמד - ולמדיניותו השקולה. הוא שילב בממשלתו תנועה אחת משל "האחים המוסלמים", ואת אחותה נטרל. באביב 2011 עשה המלך שינויים בחוקת מרוקו כדי לשוות לה צביון דמוקרטי לכאורה, במסגרת משטר אסלאמי מתון פרו-מערבי ובעל גישה חיובית ליהודים ולישראל.

III

לעומת מדינות אלה, מצרים - המדינה הערבית הגדולה באזור - חוותה מהפכה אסלאמית מרחיקת לכת. בבחירות הדמוקרטיות החופשיות שנערכו בחודשי חורף 2012, זכו "האחים המוסלמים" - מפלגת החירות והצדק - ב-45% מן המושבים בפרלמנט, בעוד המפלגה הסלפית הקנאית יותר - נור - קיבלה כ-28% מהמושבים. מנהיג "האחים" מוחמד מורסי נבחר למשרת נשיא מצרים ב-52% מקולות המצביעים, וכעבור ימים אחדים, ב-12 באוגוסט 2012, הדיח את צמרת הפקוד הצבאי - מוקד הכוח היריב - והשלים בכך את השתלטות "האחים" על מוסדות השלטון במצרים.

2 The Daily Telegraph, 24 November 2011; הארץ, 24 בנובמבר 2011; AFP, 17 באפריל 2011.

3 הארץ, 28 באוקטובר 2011 (על פי רויטרס).

4 הארץ, 19 ביולי 2012 (על פי רויטרס).

לכאורה, על רקע האידיאולוגיה האסלאמית הקיצונית של "האחים" בענייני פנים וחוץ כאחד, ניתן לצפות להתפתחות משטר מוסלמי קנאי במצרים, הן בסוגיות חברה ומשפט והן ביחס למערב ולישראל. בתסריט הגרוע ביותר עלול המשטר החדש לאמץ את המודל של איראן - כמדינת הלכה מוסלמית - ולכרות עמה ברית אידיאולוגית-אסטרטגית נגד המערב וישראל. ואכן, בקרב הנהגת "האחים" במצרים מאז עלייתם לשלטון מסתמנות מגמות כאלה, ובעיקר הדרישה לאסלאמיזציה של החברה והמוסדות, התקרבות לאיראן וביטול הסכם השלום עם ישראל. אולם מאידך, מול זרם קנאי זה אצל "האחים" במצרים יש גם אצלם זרם פרגמטי-מציאותי חזק - ודומה שהנשיא לשעבר מורסי סימל אותו - הדוגל בכינון דמוקרטיה אסלאמית במצרים, עם כמה סממנים מערביים כולל סובלנות כלפי מיעוטים דתיים, ומדיניות חוץ המבוססת על אינטרסים לאומיים ולא רק על תפיסות אידיאולוגיות. בסוגיות אלה אכן היה מורסי חייב להתחשב באילוצים שונים ובמצבים נתונים, כגון עוצמתו של המחנה החילוני-האזרחי-ליברלי, וכן באנשי הממסד הקודם שנציגם, אחמד שפיק, זכה בכ-48% מקולות המצביעים לתפקיד הנשיא. כמו כן הוא לא יכול היה להתעלם ממצבה הכלכלי הקשה מאוד של מצרים (בת 85 מיליון תושבים) התלויה בסיוע אמריקני שנתי, באספקת אמצעי לחימה משוכללים ובתיירות מן המערב, וגם לוקח בחשבון את נחיתותה הצבאית מול ישראל.

מורסי נקט בשורת צעדים אשר ניתן להגדירם כאמביוולנטיים עם נטיות פרגמטיות. למשל מחד הוא פיטר 53 עורכי עיתונים ומינה אחרים - רובם "האחים" - במקומם, במגמה לשלוט בתקשורת המצרית, וכן מינה שר הגנה חדש, עבד עלי פתח אל-סיסי, שלא נחשב כאוהד ארצות הברית וישראל. כמו כן נעשו גישושים לחידוש היחסים הדיפלומטיים עם איראן, ומורסי ערך בקור קצר בטהרן בסוף אוגוסט 2012 במסגרת ועידת המדינות הבלתי מזדהות. מאידך, במהלך מערכת הבחירות הוא הבטיח לעם המצרי "חופש מלא ודמוקרטיה אמיתית", שוויון לכל האזרחים ומינוי נוצרי-קופטי ואישה כסגני נשיא. הוא גם פרסם ב-25 באוגוסט 2012 צו האוסר את מעצרו של אזרחים בגין עברות על פרסום.

בתחום יחסי החוץ מורסי נקט מדיניות מאוזנת בין המעצמות העולמיות והאזוריות, ובמסגרת זאת פיתח קשרים טובים עם ארצות הברית, לא ביטל או שינה את הסכם השלום עם ישראל ואף שיתף עמה פעולה במאמציו להילחם בגורמים טרוריסטים - סלפים וג'יהאדיסטים - השולטים בחלקים של חצי האי סיני. שר ההגנה אל-סיסי אף התקשר לאהוד ברק ב-26 באוגוסט 2012 והעביר לו מסר מרגיע באשר לפעילות הצבאית המצרית בסיני, ושבע לפני כן השיב מורסי בצורה חיובית לאגרות הברכה של נשיא ישראל שמעון פרס, לרגל בחירתו לנשיא ולרגל צום הרמדאן; ובתחילת ספטמבר 2012 מינה מורסי שגריר מצרי חדש בישראל. בוועידת טהראן תקף מורסי קשות את המשטר בסוריה - בת חסותה של איראן - ובכך גם העביר בקורת קשה על איראן.

על בסיס צעדים חיוביים-פרגמטיים אלה ניתן היה אולי לצפות כי מצרים החדשה בהנהגת מורסי והזרם הרפורמי-מציאותי של "האחים המוסלמים" תפתח משטר אסלאמי-דמוקרטי פלורליסטי, בדומה למשטרים אסלאמיים-דמוקרטים אחרים בעולם הערבי והמוסלמי, שאינם זהים לדמוקרטיה מערבית, אך יש להם מוסדות דמוקרטים, ייצוג ושוויון כל האזרחים, סובלנות למיעוטים דתיים ואולי גם יחסים טובים - סבילים או סבירים - עם המערב וישראל (בחלקם).⁵ נפילת שלטונו של מורסי השאירה סוגיות אלו בסימן שאלה לבאות.

ארצות הברית וישראל יכולות לסייע במידה רבה לעידוד מגמות חיוביות חשובות שכאלו בקרב האסלאם הפוליטי במדינות ערב השונות, לא רק בסיוע כלכלי אמריקני, אלא גם, ובעיקר, על ידי קידום תהליך השלום עם הפלסטינים ופתרון הבעיה הפלסטינית בכללותה. פתרון כזה יפחית או ינטרל, כאמור, במידה נכרת את

5 הכוונה לתוניסיה ולוב בצביון החדש, הרשות הפלסטינית, לבנון, תורכיה, אינדונזיה, מלזיה, פקיסטאן ובנגלדש (באסיה), סנגל (באפריקה) וכן אלבניה, קוסובו ובוסניה-הרצגובינה בבלקן.

האיבה לישראל וליהודים (וגם לארצות הברית) המצויה בקרב הציבור המצרי ובקרב ציבורים מוסלמים אחרים באזור ומעבר לו. כך למשל, ניתן היה ללמוד על החשיבות שייחס משטר מורסי (כמו גם המשטר שקדם לו) לבעיה הפלסטינית מדברי מורסי בשתי הזדמנויות לפחות. בכנס מדינות האסלאם במכה ב-15 באוגוסט 2012 הוא אמר כי "הסוגיה הפלסטינית היא ראשונה במעלה בעבור מצרים ושאר מדינות ערב והאסלאם"; ובנאומו באוניברסיטת קהיר ב-30 ביוני 2012 אמר מורסי "אנו נתמוך בעם הפלסטיני עד שישגי את זכויותיו הלגיטימיות". גם שר ההסברה המצרי החדש הצהיר באוגוסט 2012 כי "מצרים לא תאפשר נורמליזציה עם ישראל לפני שישוחררו האדמות הכבושות, כולל מזרח ירושלים".⁶ בהקשר זה צריך לציין שוב את יוזמת השלום הסעודית/ערבית מ-2002, אשר אושרה על ידי כל מדינות האסלאם, ולא בוטלה עד כה.

במשך השנה בה כיהן מורסי כנשיא הוא לא התפנה לטפל בנושא הפלסטיני-ישראלי, וגם לא הצליח בתקופה כה קצרה לשפר את המצב הכלכלי הנואש של מצרים. זאת ועוד, למרות הצהרותיו המתונות-פרגמטיות, מורסי ניסה להשתלט על מערכת המשפט המצרית הצבאית, תוך פיטורי מאות שופטים; חתר להדגיש את הצביון האסלאמי של מצרים בחוקה החדשה, והתעלם מדרישות וציפיות של חלקים גדולים של הציבור המצרי, בעיקר החילוני. כתוצאה מכל אלה פרצו הפגנות ענקיות בקהיר ובערים אחרות בסוף יוני 2013, בקריאה להתפטרותו של מורסי מהנשיאות. בין שהפגנות אלו היו מתואמות עם פיקוד הצבא, ובין שלא, גנרל אל-סיסי, שר ההגנה ורמטכ"ל הצבא הדיח את מורסי מתפקידו בהפיכה צבאית וכוון ממשלה זמנית המופקדת על הכנת חוקה חדשה ובחירות חוזרות לפרלמנט.

IV

בניגוד למצרים ותוניסיה שעברו והשלימו מהפכות אסלאמיות עם תוצאות שונות, מדינות ערביות אחרות התנסו אמנם בזעזועים בדרגות שונות בתקופת "האביב הערבי", אולם אף לא אחת מהן חוותה מהפכה אסלאמית קיצונית. בתימן, על רקע הפגנות המוניות נגד מדיניות הפנים של המשטר בראשית 2011 התקוממו בני שבט אל-אחמר, יריבו של הנשיא עלי עבדאללה סאלח, וניסו להדיחו בקיץ 2011. לאחר מאבקים צבאיים אלימים הסכים הנשיא להעביר את השלטון לסגנו עבד אל-רבו מנצור אל-האדי, בפברואר 2012. אולם התופעות האסלאמיות-מיליטנטיות בתימן, שצמחו עוד לפני "האביב הערבי", הן שתי קבוצות מוסלמיות קיצוניות שניצלו את הזעזועים בשלטון כדי לחזק את אחיזתן בחלקים של תימן; אנצאר אל-שריעה, ארגון סוני קיצוני הקשור לאל-קאעידה, אשר השתלט על העיר אביאן וסביבותיה בדרום המדינה, על יד מפרץ עדן; ושבט אל-חותי השיעי-קיצוני השולט באזור סעאדה בצפון ונתמך על ידי איראן. אלו גם אלו מאיימים על יציבותן של תימן וסעודיה, ועל האינטרסים האסטרטגים של ארצות הברית באזור.

בדומה לכך, גם השיעים בבחריין שעל המפרץ הפרסי, המהווים רוב בממלכה זו (70%) ומושפעים מאיראן, מאיימים במידה מסוימת על משטר המיעוט הסוני, על סעודיה השכנה ועל בסיס הצי החמישי האמריקני באזור. בעת אירועי "האביב הערבי" שוב התקוממו שיעים נגד המשטר בבחריין, כמו שעשו בעבר, אך דוכאו ביד קשה בסיוע כוחות צבא סעודי. למרות התביעה האיראנית לספח אותה כמחוז ה-14 של איראן, בחריין נותרת מוצב סוני בסביבה שיעית, בת-ברית הדוקה של ארצות הברית ומנהלת משטר אסלאמי מתון ופלורליסטי, המתייחס גם באהדה ליהודים (למשל, ב-2009 מונתה אישה יהודייה מבחריין כשגרירה בווינגטון).

כך גם בתי המלוכה המוסלמיים-סוניים השכנים, של ערב הסעודית וירדן ההאשמית, ממשיכים בקו פרו-אמריקני מובהק, בקשרים אסטרטגים עם ישראל (בעיקר ירדן) ובגישה חיובית ליהודים. למשל, ב-2002 יזם המלך עבדאללה הסעודי (עוד בהיותו נסיך הכתר) את יוזמת השלום מול ישראל. ב-2008 וב-2009 הוא יזם

שלושה מפגשים בין-דתיים, כולל עם יהודים באירופה וארצות הברית, ובאפריל 2009 העניק את 'פרס נובל' הערבי למדען יהודי-אמריקני ד"ר רונלד לוי, שהגיע לטקס בריאד עם אשתו הישראלית.⁷

בכל זאת יש לציין כי המשטר האסלאמי בסעודיה משתייך לזרם הסוני-והאבי הקיצוני, וידוע בתמיכתו ב"אחים המוסלמים" באזור, כולל בחמאס. מאידך, הוא מאוים במידה מסוימת על ידי קבוצות סלפיות-סוניות קיצוניות יותר, כגון אל-קאעידה, וגם על ידי המיעוט השיעי (כ-8%) המתגורר באזורים עתירי נפט באל-קטיף ובאל-אחסא. סכנות פוטנציאליות נוספות למשטר הם מחד, גילו הגבוה ובריאותו הרופפת של המלך, ומאידך האמביציה של מאות נסיכים סעודים לתפוס את השלטון. אולם עד עתה, וחרף תהפוכות "האביב הערבי" באזור, לא זועזע המשטר הודות ללגיטימיות האסלאמית שלו, הנובעת מהשליטה בערים הקדושות מכה ומדינה, וגם לאמצעי הפקוח והדיכוי הנוקשים שלו. ליתר בטחון הכריז המלך עבדאללה בראשית אירועי "האביב הערבי" על הענקת הטבות שונות לאזרחי הממלכה - במשכורות ובדיור - בסך 130 מיליארד דולר ל-5 שנים.

לעבדאללה השני, מלך ירדן, היה קשה יותר להתגבר על ההפגנות ההמוניות נגד מדיניותו הכלכלית-חברתית במסגרת "האביב הערבי" בראשית 2011. הוא נאלץ לפטר שלושה ראשי ממשלה והכריז על אימוץ "תהליך רפורמות פוליטיות... 'לחיזוק הדמוקרטיה'... וחירויות הציבור". המלוכה החוקתית שלו נהנית עדיין מלגיטימיות אסלאמית נכרת, וזאת הודות לייחוסו המשפחתי לנביא מוחמד. מאידך, התרבו לאחרונה מוקדי ההתנגדות למשטר ההאשמי לא רק מצד פלסטינים וסלפים, אלא גם מצד בכירים ירדנים. האתגר המשמעותי למשטר הם "האחים המוסלמים" שנחלקים לשתי קבוצות: "חזית הפעולה האסלאמית" הקיצונית, בעלת זיקה סלפית-ג'יהאדיסטית, שהיא בעלת השפעה נכרת ברחוב הירדני וחוגים מתונים של "האחים", המשולבים במשטר מזה שנים רבות ותומכים בו, גם כחברים בפרלמנט הירדני.⁸ אולם שליטת "האחים" במצרים, ואולי גם בסוריה בעתיד, עשויה להשפיע גם במאבק בין קבוצות "האחים" בירדן. לכאורה אף החמאס יכול להשפיע על חוגים מוסלמים קיצוניים בירדן, אולם המלך עבדאללה השני הצליח עד כה למנוע סכנה זו. אגב, אירועי "האביב הערבי" לא גרמו לתמורות משמעותיות בקרב החמאס ברצועת עזה ואש"ף בגדה המערבית. כמו אצל "האחים" במצרים, ישנם בחמאס אגפים שונים - קיצונים ופרגמטיים - ולמעשה קיים שיתוף פעולה כלכלי נרחב בין חמאס ובין ישראל; חמאס גם הציע לישראל לחתום על הסכם "הודנה" (שביתת נשק) אך בלי להכיר בה.

V

בדומה לאש"ף ולירדן, האתגר המרכזי למשטרו של בשאר אל-אסד הם "האחים המוסלמים" אשר גם בסוריה הם נחלקים בין קיצונים ומתונים. אולם יש הבדלים משמעותיים בין סוריה לירדן באשר להתמודדות המשטר הסורי עם "האחים" ומוסלמים סונים נוספים. ראשית, משטר הבעת' בסוריה שעלה במרץ 1963 בהפיכה צבאית מעולם לא היה לגיטימי בעיני מוסלמים סונים רבים, בגלל שליטת בני המיעוט העלאווי (מ-1966) ה"כופר" באסלאם שהנהיג רפורמות חילוניות וסוציאליסטיות בלתי פופולאריות אשר פגעו בסונים רבים. המשטר העלאווי מציג עצמו כ"שיעי" וקשור בברית אסטרטגית עם איראן וחזבאללה השיעיות, האויבים המושבעים של המשטרים המוסלמים-סונים ו"האחים".

תנועת האחים המוסלמים הוותיקה בסוריה (שנות ה-30 של המאה הקודמת) נאבקה בפומבי, וגם באלימות, נגד המשטר עוד מ-1964, וזה הגיב בכוחנות ובאכזריות רבה, כאשר השיא היה בטבח בעיר חמה בפברואר 1982 שבו נהרגו כ-30,000 מוסלמים-סונים ובהם נשים וילדים רבים. אולי מחמת הפחד מאלימות המשטר

7 הארץ, 12-13 באוגוסט 2012; BBC News, ibid.

8 ראו מאמרו של שמואל בר, "האחים המוסלמים בירדן: 'מאופוזיציה נאמנה לאיום על היישות ההאשמית'" מאיר חטינה ואורי מ. קופפרשמידט (עורכים), האחים המוסלמים, חזון דתי במציאות משתנה, (תל אביב: הוצאת הקבוץ המאוחד, 2012), עמ' 186 ואילך.

לא יזמו "האחים" את ההתקוממות האחרונה בסוריה, שהחלה ב-15 במרץ 2011. הם הצטרפו אליה מאוחר יותר, ומאז מהווים מוקד מרדני חשוב בגלל ארגון יעיל, אידיאולוגיה צרופה ומוטיבציה רבה, וכן פוטנציאל תעמולה גדול באמצעות מאות מסגדים ברחבי סוריה. ובכל זאת, ספק אם "האחים" שולטים בצבא המורדים, המורכב מחיילים וקצינים סוניים עריקים. צבא בלתי סדיר זה מתמודד גם עם קבוצות קנאיות יותר מ"האחים", דהיינו גורמי אל-קאעידה וג'יהאד עולמי שהסתננו כנראה לשורות המורדים. בגלל גורמים אלה ואחרים קשה להעריך אם ומתי יצליחו המורדים לסלק את בשאר אל-אסד ולשלט בסוריה, ומה יהיה מקומם והשפעתם של "האחים" והקבוצות האסלאמיות הקיצוניות יותר בשלטון החדש.

עם זאת, במסגרת הערכה טנטטיבית לגבי הקמת שלטון מוסלמי סוני בסוריה בעתיד, יש ראשית לקחת בחשבון כי בניגוד למצרים, סוריה הייתה במשך דורות בעלת מסורת חילונית עם מיעוטים לא מוסלמים-סונים גדולים למדי (עלאוים כ-12%, נוצרים כ-10%, דרוזים 4% ואחרים); שנית, תנועת "האחים המוסלמים" בסוריה, לפני הפיכת הבעת', הייתה קטנה ומתונה יחסית, השתתפה בבחירות דמוקרטיות לפרלמנט ויוצגה גם בממשלות סוריות אחדות; ושלישית, רבים מן "האחים" בסוריה תומכים בחברה אזרחית פלורליסטית ובמשל דמוקרטי-ייצוגי עם הפרדת רשויות, חירות המחשבה, הביטוי וההתכנסות, בבחירות ישירות ובשמירת זכויות המיעוטים. אולם "דגם הדמוקרטיה האסלאמית שהגו 'האחים המוסלמים' הסורים נותר שונה מהדגם הליברלי בנקודה מרכזית אחת: זכות הפיקוח שהם מעניקים לשומרי אמוני הדת על החקיקה ועל הבחירות".⁹

על סמך דברים אלה ניתן להעריך שגם אם "האחים" יעלו לשלטון בסוריה על חורבן משטר אסד, הרי על פי תסריט אופטימי הם לא ינהיגו משטר אסלאמי-קנאי, אלא יצטרפו לתוניסיה ומצרים (?), תורכיה, אינדונזיה ומדינות אחרות בדרך להקמת משטר אסלאמי-דמוקרטי-פלורליסטי, אם כי לא לפי המודלים המערביים. במקרה זה יש לצפות לפגיעה בחימוש הצבאי ובהשפעה הפוליטית של חזבאללה בלבנון, וכן במעמד האזורי של איראן השיעית ולהצטרפות סוריה לקואליציה המוסלמית-סונית האזורית בהשתתפות תורכיה וסעודיה (וישראל?), החותרות לבלום את הסכנה השיעית. מאידך, כל עוד ישרוד משטרו של בשאר אל-אסד עשויות איראן וחזבאללה לשמור על השפעתן, בעוד הסכסוכים האלימים בין סונים ועלאוים בלבנון ובין סונים ושיעיים בעיראק ימשיכו ויחריפו.

VI

בסכומם של דברים ובבחינה זהירה, ניתן להעריך כי התקוממויות "האביב הערבי" מאז ראשית 2011 לא גרמו לעליית משטרים מוסלמים קנאים באזור, אלא דווקא סייעו לעליית משטרים אסלאמיים דמוקרטים או פרגמטיים חדשים בתוניסיה, לוב ואולי במצרים, בעוד משטרים אסלאמיים שמרניים ופרו-מערביים ותיקים יותר מחזיקים מעמד ברמות שונות של הצלחה, דהיינו: בתי המלוכה במרוקו, ירדן, סעודיה ובחריין. זאת ועוד - משטרים אסלאמיים אלה, רובם ככולם מסתייגים ואף נאבקים ביתר שאת בקבוצות מוסלמיות קנאיות הפועלות בארצותיהם, כגון ארגוני אל-קאעידה, סלפים וג'יהאדיסטים סונים, וכן שיעים מיליטנטים בתימן, בחריין ולבנון. קבוצות קנאיות אלה - סוניות ושיעיות כאחד - בצרוף המשטר השיעי-קיצוני באיראן והסוני-קיצוני בסודאן, הנם בעלי השפעה נכרת בקרב גורמים מוסלמים שונים, אך הם אינם מייצגים את האסלאם המרכזי בדורנו, לא במסרים האידיאולוגיים ולא במעשים הקנאים-קיצוניים שלהם. הם מדברים בשם האסלאם אך מעוותים את מסריו ומוציאים לו מוניטין שלילי בעולם. הם אף מאיימים על משטרים מוסלמים שמרניים, מתונים ופלורליסטים רבים, כולל אליטות פוליטיות וכלכליות המייצגים את הזרמים המרכזיים באסלאם של ימינו.

9 יצחק ויסמן, "פונדמנטליזם ודמוקרטיה בשיח של האחים המוסלמים בסוריה", מאיר חטינה ואורי מ. קופרשמדיט (עורכים), האחים המוסלמים, חזון דתי במציאות משתנה, עמ' 141, 142-125; ראו גם משה מעוז, אסד, הספינקס של דמשק, ביוגרפיה פוליטית (תל אביב: דביר, 1988), עמ' 158 ואילך.

מסך כל 57 משטרים מוסלמים בעולם, כשליש נמצאים בשלבים שונים של דמוקרטיזציה, ואילו רבים אחרים הם אכן סמכותיים, מושחתים ואפילו פוגעים בזכויות אדם ובזכויות נשים, אולם רובם אינם דוגלים בהשקפות אסלאמיות קיצוניות, בענייני פנים וחוץ כאחד. חלקם הגדול הינו בעל גישות פרגמטיות בענייני דת וחברה ומוכנות לדיאלוגים, לשיתוף פעולה עם מדינות המערב (ועם ישראל) ועם נוצרים ויהודים, תוך הסתייגות מאלמות וטרור של מוסלמים. בכך מזימים מוסלמים רבים אלה את התיאוריות האסלאמופוביות של חוקרים, פוליטיקאים, סופרים ומנהיגי דת נוצרים ויהודים, כגון פרופ' סמואל הנטינגטון, אשר בספרו "התנגשות הציוויליזציות", שפורסם ב-1996 ובו טען כי, "גבולות האסלאם הם עקובים מדם (bloody)", כך גם קרביו"; פרופ' ג'ין קירקפטרק, לשעבר שגרירת ארצות הברית באו"ם, הכריזה באותה שנה כי "האסלאם הוא ציוויליזציה המטפחת אלימות"; האפיפיור בנדיקט ה-XVI תמך בטענה נוצרית ותיקה כי הנביא מוחמד נשא עמו רק דברים "זדוניים ובלתי אנושיים". ובדומה, חוקרים ופוליטיקאים ישראלים-יהודים סבורים שהאסלאם כולו הנו "אנטישמי מיסודו", "טרוריסטי ונאצי".¹⁰

אין ספק כי תפיסות כוללניות, שטחיות, מוטעות ומטעות אלה, בצירוף מעשי טרור חמורים של מוסלמים קנאים, אנטי-נוצרים ואנטישמים רק מגבירים תחושות אסלאמופוביות קשות בקרב נוצרים ויהודים באירופה, בישראל ובארצות הברית. הללו מצאו ביטוי בקריקטורות, במאמרים ובחקיקה אנטי-מוסלמית באירופה, ובשריפת ספרי קוראן ומסגדים בישראל ובשטחים הפלסטינים על ידי קיצונים יהודים. אין ספק כי ביטויים ומעשים מעין אלו, משני הצדדים, עלולים בתסריט הגרוע ביותר להוביל למלחמת דת של מוסלמים נגד יהודים ונוצרים באזור ומעבר לו.

VII

כדי להימנע ולמנוע תסריט אימים זה, ישראל מצידה חייבת לפעול באופן נמרץ לנטרל את הביטויים האסלאמופוביים של יהודים קיצונים בישראל ובשטחים - הנשמעים מפי רבנים ופוליטיקאים ומבוצעים על ידי שורפי מסגדים וספרי קוראן. במקביל, על ישראל להמשיך ולהוקיע גילויים של אנטישמיות מוסלמית באזורנו ומעבר לו, הכוללים גם עמדות אנטי-ישראליות, ומוצאים ביטוי בטרור, אלימות, הסתה ואינדוקטרינציה מפי אנשי דת ופוליטיקאים מוסלמים. ואולם, יש להדגיש כי אנטישמיות מסוכנת זו - הפעילה גם באירופה - איננה מייצגת את הדת, המסורת והתרבות של האסלאם ואף לא את עמדות רוב המשטרים והאליטות בעולם המוסלמי והערבי. עמדות אלה הן יותר פרגמטיות ואפילו מתונות ובאות לביטוי בין היתר, ביוזמת השלום הסעודית/הערבית מ-2002, שאושרה מחדש ב-2012. היא מציעה לישראל שלום, בטחון ויחסים נורמליים; זאת בתנאי שישראל תסכים להקמת מדינה פלסטינית בקווי טרום 1967, עם בירה במזרח ירושלים ופתרון בעיית הפליטים הפלסטינים באופן צודק ומוסכם על פי החלטת האו"ם 194 (מ-1948). יוזמה חשובה זו, ללא תקדים, התקבלה על ידי כל מדינות ערב (22 במספר) וכל מדינות האסלאם (57 במספר - כולל מדינות ערב, ואפילו כולל את איראן בתקופת שלטון חאתמי, שלאחר מכן ביטלה את תמיכתה). ישראל, אשר לא הגיבה רשמית עד היום ליוזמה זו, חייבת עתה להיענות לה בחיוב כבסיס למשא ומתן, לשם פתרון הבעיה הפלסטינית (והסורית) על ידי הקמת מדינה פלסטינית לצד ישראל. עמדה ישראלית כזאת תתרום ללא ספק לשיפור ניכר ביחס מדינות ערב והאסלאם לישראל וליהודים, ולנטרול או צמצום המניעים או התירוצים של מוסלמים קיצוניים לשנאת ישראל והיהודים.

עמדה ישראלית כזאת חיונית עתה, גם על רקע מהפכות "האביב הערבי" שבין היתר העלו לראש סדר היום - בעיקר מצרים וה"אחים המוסלמים" - את פתרון הבעיה הפלסטינית. אכן, על ידי פתרון הבעיה הפלסטינית, שהוא אינטרס לאומי ישראלי, תתרום ישראל גם לחיזוק הקואליציה המוסלמית-סונית באזור

10 מובאות ומקורות אצל: Moshe Maoz (ed.), *The Meeting of Civilizations*, (Brighton, UK: Sussex Academic Press, 2009), p. VII; Moshe Maoz (ed.), *Muslim Attitudes to Jews and Israel*, (Brighton, UK: Sussex Academic Press, 2010), p. VI.

במאבקה נגד האתגר, או הסכנה, האיראנית-שיעית, המאיימת על הביטחון, המעמד ומקורות הנפט של מדינות מוסלמיות סוניות, וגם על ישראל. האינטרס האסטרטגי של ישראל הוא לחבור לקואליציה זו, לא בפומבי ובתאום עם ארצות הברית, כדי לבלום את האיום האיראני ולשפר יחסים עם העולם המוסלמי-סוני. חיזוק קשרים זה יושג לא רק באמצעות ההתנצלות הישראלית בפני תורכיה על פרשת המשט, אלא גם על ידי תמיכה במורדים המוסלמים-סונים נגד המשטר העלאווי הפסדו-שיעי בסוריה. ומעל לכל, ישראל חייבת לחדש את המשא ומתן לשלום עם הפלסטינים. לשם כך, היא תוכל להיעזר בתווך של מצרים ותורכיה, שיוכלו לסייע גם להשגת פיוס בין חמאס לפת"ח כצעד לקראת הסדר פלסטיני-ישראלי עתידי.

תהליך הפיוס הפנים-פלסטיני והאביב הערבי | עידו זלקוביץ¹

האביב הערבי שפרץ בסערה הביא עימו שינוי מהותי ביחסי אזרח ומדינה במזרח התיכון. אופיים האוטוריטארי של רבים ממשטרי מדינות ערב הועמד בפני אתגר פוליטי, וההמונים החלו לדרוש את חלקם בקבלת ההחלטות הלאומית ובעיצוב גורלם האזרחי.

המהפכות במרחב הערבי, פגשו חברה פלסטינית שסועה, חלשה ומפוצלת לשני גורמי כוח מתחרים. המוקד הראשון הוא הרשות הפלסטינית, שזוכה למעמד רשמי בינלאומי ונמצאת תחת שליטתו של יו"ר הרשות הפלסטינית אבו מאזן. מולה ניצבת ממשלת החמאס ברצועת עזה.

פת"ח השולטת ברשות הפלסטינית בגדה המערבית והחמאס מצאו עצמן בפני מבוי סתום בשאלת חלוקת הכוח ואפשרות ההדברות. שתי התנועות הפועלות תחת תנאים גיאוגרפיים שונים כל אחת באזור שליטתה, ראו באירועי האביב הערבי כהזדמנות לשינוי במצב הקיים ועמידה באתגרים העומדים בפניה.

האביב הפלסטיני מול האביב הערבי: מאפיינים

כאשר אנו עושים הקבלה בין אירועי האביב הערבי וההתרחשויות אשר עוברות על המרחב הפלסטיני, נמצא שוני במהות. לפלסטינים, בניגוד לאחיהם בעולם הערבי, מעולם לא היה שלטון עצמאי ומדינה. לכן, לא התפתחו בקרבם דפוסי שלטון עצמאיים של דיכוי אזרחי מלא ושלטון של מנגנוני כוח. כל אלו אמנם התחילו להשתנות עם כינונה של הרשות הפלסטינית ב-1994, אשר החלה לפתח דפוסי משטרי אוניטאריים במידת מה. אך עדיין, המאבק הפלסטיני ככללו הוקדש לנושא בניית המדינה והמאבק (על צורותיו השונות) להשגת עצמאות מלאה וריבונית. זאת מבלי להזכיר את הוויכוח הפנימי בקרב הזרמים הפוליטיים השונים אודות מה יהיו גבולותיה של המדינה העתידית. האביב הערבי תפס תאוצה בנקודת זמן בה הייתה הרשות הפלסטינית מצויה בעיצומו של חיפוש תמיכה בינלאומית להכרזת עצמאות באו"ם. הציבור הפלסטיני היה מגויס למען המטרה. בניגוד למדינות ערב, שם ההמונים יצאו כנגד המשטר, הרחוב הפלסטיני גילה תמיכה במהלכו של אבו מאזן. יש לציין כי בניגוד לנטיית ההמון הערבי לצאת כנגד המשטר אותו הם האשימו בכל צרותיהם, הנטייה הפלסטינית היא להאשים קודם כל את הגורם החיצוני, את ישראל באשמה לבעיותיהם לפני שהם יורים את חיצו הביקורת כלפי השלטון המקומי. זו הייתה הסיבה לכל שלמרות הבעיות הכלכליות בגדה המערבית, החצים הופנו קודם כל לישראל כאחראית למצב ולאחר מכן לעבר סלאם פיאד. מוסד הנשיאות בראשות אבו מאזן, הצליח לשמור על עצמו מחוץ למעגלי המחאה הכלכלית שהתפתחה בגדה המערבית בספטמבר 2012. מחאה זו עמדה בניגוד לנתונים שהציג אבו מאזן רק שנה קודם לכן בפנייתו אל האו"ם ובהם הוא ניסה לצייר תמונת מצב של יציבות כלכלית המהווה תנאי חיוני להתפתחותה של כלכלה עצמאית.²

יחד עם זאת, השינויים האזוריים שהביא עימו האביב הערבי השפיעו גם על הפלסטינים. הצעירים שראו את הדרישה האזורית לחלוקת הכוח בין האזרחים לשלטון יצאו גם הם עם דרישות משלהם. הדרישה הראשונה והמהותית ביותר של הדור הצעיר הייתה סיום הפיצול הפוליטי בין פת"ח וחמאס וקריאה לתחילתו של תהליך פיוס אמיתי.

1 ד"ר עידו זלקוביץ' מלמד בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ומשמש כעמית מחקר במרכז עזרי לחקר איראן והמפרץ הפרסי באוניברסיטת חיפה. הוא נמנה עם צוות המומחים של מיתוים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית.

2 "Macroeconomics and Fiscal Framework for the West Bank and Gaza: Seventh Review of Progress", International Monetary Fund, Brussels, 13 April 2011.

קריאה זו, לווהה בקמפיין אינטרנטי ברשתות החברתיות ולווהה ביציאה מבוקרת של צעירים לרחובות עם דרישה זו. ברמאללה, הממשל חיבק אותם בזהירות והוקם אוהל מחאה סמלי בלב העיר. ברצועת עזה, משטרת החמאס סיכלה ביד קשה את ניסיונות ההתארגנות הזו.

ראשיתו של תהליך הפיוס: סיבות וניתוח תיאורי

הקולות של הדור הצעיר לא נפלו על אזניים ערלות. הפחד של ההנהגות הוותיקות מיצירה של חזית אחידה אשר יכולה לייצר מולם מאבק בין דורי, הוביל אותם לכניסה לתהליך של הדברות לקראת פיוס. תחילתו של התהליך התאפשרה בשל השינויים הגיאוגרפיים-פוליטיים שהביא עימו האביב הערבי.

מבחינת הרשות הפלסטינית, אבו מאזן מצא עצמו מלא בסימפטיה אך חש שחצי תאוותו בידול לאחר שהמהלך שהוא הוביל באו"ם בספטמבר 2011 סוכל על ידי מועצת הביטחון. יחד עם זאת, האהדה הבינלאומית שאבו מאזן הצליח לייצר עבור הפלסטינים במסדרונות האו"ם לא נעלמה מהרוב. גם ההישג של צירוף פלסטין כחברה מן המניין לאונסק"ו, למרות ההתנגדות של ארצות הברית למהלך והסנקציות הכלכליות שהיא נקטה, נחשבו להישג לאומי. בהקשר זה, חשוב לציין כי ארצות הברית לא רק שאינה נחשבת למתווך הגון בעיני רבים ברחוב הפלסטיני אלא היא גם נתפסת בעיניהם כמייצגת של האימפריאליזם העולמי.

שינויים מהותיים עוברים גם על תנועת החמאס בעקבות האביב הערבי, שינויים המשפיעים על עמדותיה המסורתיות כלפי דרכי ניהול הסכסוך הישראלי-פלסטיני. הטלטלה הראשונה שעברה על התנועה התרחשה בעקבות המרי בסוריה נגד שלטון בשאר אל-אסד, מרי שהתפתח לכדי מלחמת אזרחים. בשאר אל-אסד, נחשב לאורך תקופה ארוכה כבעל ברית אסטרטגי עבור החמאס. המלחמה העקובה מדם, שמנהל אל-אסד מול האופוזיציה הסורית שחלקים רבים ממנה מזוהים עם תנועת האחים המוסלמים, תנועת האם של החמאס לא אפשרה לח'אלד משעל לא לנקוט עמדה.

לאחר תקופה ארוכה של שקט, חמאס החלה לפנות את משרדיה בדמשק (אם כי לא בצורה מוחלטת, פעילים צבאיים רבים עדיין נמצאים בסוריה) ולחפש אחר מקום משכן חדש. אי השקט ושפיכות הדמים בסוריה דחפו את חמאס לחפש אחר בעלת ברית אסטרטגית חדשה. מצרים, שבה האביב הערבי הביא עימו חילופי משטר בבחירות דמוקרטיות שהעלו לשלטון את תנועת האחים המוסלמים, הייתה היעד.

חילופי השלטון במצרים יצרו הזדמנות עבור חמאס. אחת מהמטרות ששמה התנועה בראש סדר היום שלה היא חתירה להכרה שתוביל לגיטימציה של התנועה בזירה הבינלאומית. כדי להשיג את היעד, חייבת חמאס קודם כל להשיג לגיטימציה במרחב הבין-ערבי. הדרך להשגת היעד עוברת בהידוק מערכת הקשרים עם מצרים. ההפיכה-שכנגד, שהוביל הצבא המצרי כנגד האחים המוסלמים ביולי 2013, הרחיקה את החמאס מבחינה אידיאולוגית מהשלטון המצרי, והעלתה את קרנו של הצבא כגורם החשוב במצרים מבחינה פוליטית.

הצבא המצרי, אשר מצא עצמו נאבק פתאום על מוקדי כוח פוליטיים ונדרש לחלוק את כוחו עם הציבור, מצא עצמו במצב בו הוא היה צריך להוכיח לעולם כי הוא עדיין בעל הבית במדינה וכי יש על מי לסמוך. זאת למרות הדרך, בה נהג המערב עם מובארכ שהופקר לחסדי בית המשפט. ראשי המודיעין האמונים על ניהול הקשר עם חמאס, זיהו את מצוקותיו ופתחו עימו בדיאלוג שהוביל בין היתר לחתימת עסקת שליט ולחתימה על מזכר ההבנות בין פת"ח וחמאס שהחל תהליך של דיאלוג בין שני הצדדים לקריאת פיוס.³

כניסתן של פת"ח וחמאס לתהליך פיוס נבע מהחולשה פוליטית של החמאס לפני פרוץ האביב הערבי. למעשה, לא היו שינויים במסמך ההבנות שהציג המודיעין המצרי בפני הנהגת החמאס להצעה קודמת שהוגשה בפני התנועה באוקטובר 2010.

בנוסף לאי הוודאות שאפפה את הנהגת החמאס בחו"ל, יש לזכור כי עם השתלטות החמאס על רצועת עזה החלה התנועה לעבור תהליך מיסוד. מהרגע שהגה השלטון הונח בידי הנהגת החמאס, היא הייתה צריכה לפתח כלים שיאפשרו לה להביא לאורח חיים תקין לכלל תושבי רצועת עזה. עובדה זו, חייבה את התנועה לפתח קו פוליטי יותר פרגמטי שזנח את ההתנגדות הצבאית לישראל כמרכיב פוליטי יחיד ושילב אותו עם מרכיבים נוספים.

התמסדות החמאס, שאינה בעלת משאבים כלכליים עצמאיים יצר תלות הולכת וגוברת של התנועה גם במקורות כלכליים חיצוניים. אחד האתגרים שנאלצה חמאס לשלם עבור התמיכה הכלכלית הגוברת מאיראן לפני פרוץ האביב הערבי, הייתה קבלת תהליך ההתחמשות וההתעצמות הצבאית והפוליטית של הג'יהאד האסלאמי בעזה. הג'יהאד האסלאמי ניצב היום ברצועה כסמן אופוזיציוני מול הפרגמטיזציה של חמאס ומהווה כל בידי איראן להבטיח את האינטרסים הגיאופוליטיים שלה מול חמאס ומול ישראל.

חמאס מתמודדת היום עם טלטלות האביב הערבי ומנסה לרכוש לגיטימציה בין-ערבית שתהווה מקפצה להכרה בינלאומית. עלייתם של משטרים אסלאמיים במצרים ובתוניס מהווים מבחינתה זריקת עידוד. שכן, משטרים אלו יכולים לתת לתנועה גם את אותה לגיטימציה אותה היא מחפשת לצד שימוש כמקור לגיוס כספים. עם נפילת משטרו של מורסי במצרים, נראה כי חמאס תחזר יותר ויותר על פתחה של תורכיה לשם השגת אותה הלגיטימציה. בין ארדואן למשעל מתקיים קשר הדוק. ב-30 בספטמבר 2012, משעל אף הוזמן לנאום בתורכיה כאורח כבוד בכנס של מפלגת הצדק והפיתוח (AKP), בו הוא התארח יחד עם מורסי, אז עוד נשיאה של מצרים.⁴ מאז הספיק משעל לקיים, יחד עם אסמעאיל הנייה, פגישות מדיניות נוספות עם ארדואן בנושא הפיוס הפנים-פלסטיני.

החיפוש אחר לגיטימציה, הינו קריטי להבנת התנהלות החמאס. הכניסה לאש"ף, תקנה לתנועה את המעמד הפוליטי ואת היכולת לקחת חלק בתהליך קבלת ההחלטות הלאומי ממנו היא מודרת כעת. שכן, אש"ף מוכר על ידי הליגה הערבית כנציג הלגיטימי היחיד של העם הפלסטיני וכזכה הוא גם למעמד של משקיף באו"ם.

חמאס עושה מאמצים כבירים לשבור את המעמד החוקתי של אש"ף. ביקורו של האמיר הקטארי חמד בן ח'ליפה אל ת'אני ברצועת עזה היווה מבחינתה הישג מדיני רציני. זו שבירה מוחלטת למצור המדיני על רצועת עזה, שיש לה גם השפעות פסיכולוגיות - כי לא מדובר בביקור של שר או חבר האחים המוסלמים כדי לעמוד על המצב הקשה בעזה, אלא על ביקור רשמי של מנהיג מדינה שהיא לא רק לגיטימית אלא בעלת השפעה ברמה האסטרטגית. זה יכול לשנות את כל היחס כלפי חמאס במדינות אחרות.

כמו כן, הביקור הקטארי והסרת המצור הדיפלומטי מעל הרצועה, מהווה שלב נוסף בהרחבת השסעים בין הפת"ח והחמאס. ההכרה המדינית לה זוכה החמאס פוגעת במעמדו המדיני של אש"ף ומחזקת את האמונה בקרב הנהגת התנועה כי הם יכולים להציב אלטרנטיבה מנהיגותית אמיתית עבור הפלסטינים. באופן פרדוקסאלי, ההכרה המדינית בחמאס התחזקה בעקבות תוצאות מבצע "עמוד ענן", שנפתח לאחר חיסולו של ראש הזרוע הצבאית של החמאס ונמשך במערכה של חילופי מהלומות שנמשכה שמונה ימים בין ה-15 בנובמבר עד ל-21 בנובמבר 2012. חמאס הצליחה במערכה זו לייצר הישגים מדיניים והפכה למעשה לכתובת איתה הידברו ההנהגות הישראליות והאמריקאיות דרך התיווך המצרי. המלחמה עזרה לחמאס לשבור באופן סופי את המצור על רצועת עזה שנדמה היה כי הפכה פתאום ל"מכה" לאחר שכל שרי החוץ של הליגה הערבית, לצד ראש ממשלת מצרים ושר החוץ התורכי עלו אליה לרגל.

⁴ "Meshaal: Erdogan is Not Only Turkey's Leader; He is also a Leader of the Muslim World", Sabah, 1 October, 2012.

תוצאותיו של מבצע "עמוד ענן" היוו למעשה מבחינת החמאס מעין סגירת מעגל מאז תחילתו על האביב הערבי. אם האביב הערבי תפס את חמאס כאשר היא נמצאת עם הגב לקיר וחלשה מבחינה פוליטית, הרוח האסלאמית שהביאו עימם המשטרים במדינות ערב, ביחד עם תוצאותיו של מבצע "עמוד ענן" הפכו את היוצרות. חמאס השכילה להפוך עמידתה בשמונת ימי הלחימה למיתוס ולמנף בזירה הערבית את התודעה כי היא הצליחה להפוך את מאזן האימה מול ישראל. עם סיום הלחימה, חמאס השיגה הסכם עם ערבויות בינלאומיות תוך כדי שהיא מייצרת לעצמה תדמית של מייצגת הסוגיה הפלסטינית והופכת לשחקן פוליטי לגיטימי וחשוב במערכת האזורית.

ההשלכות לישראל

תהליך הפיוס בין התנועות הפלסטיניות הוא ארוך, מתיש ובעיקר טכני. נראה כי תהליך הפיוס הוא תוצר שנועד בעיקר לספק את דעת הקהל ברחוב הפלסטיני בעקבות האביב הערבי. פת"ח אינה ששה לחלוק עם חמאס את מוקדי הכוח שלה באש"ף, שיש מאחוריהם גם מוקדי עוצמה כלכליים רבים. מעבר לכך, ראשי פת"ח זוכרים היטב את הדרך בה הם השתלטו על אש"ף ב-1969 מבפנים, לאחר שהיוו אופוזיציה לארגון. קיים בקרבם חשש כי חמאס מתכננת מהלך דומה. על אף הרצון להציג הישג לציבור, אי האמון בין התנועות רק הולך ומעמיק. לאחרונה החליטה אף חמאס לציין את יום השתלטותה על רצועת עזה כיום המשטרה, יום שנועד לציין את השבת הסדר לרצועה. גורמים בפת"ח התרעמו על מהלך זה.

עד למערכת "עמוד ענן" היה נראה כי תהליך הפיוס אינו בשל כרגע לכדי חתימה. פת"ח אינה מעוניינת לשלב את חמאס במנגנוני אש"ף. בין הצדדים מתקיימות מחלוקות מהותיות לגבי שאלת חלוקת הכוח הצבאי ונראה כי התהליך מסורבל בכוונה על מנת לבחון מה ילד יום. ואולם, ישנו חלון הזדמנויות אשר יכול לאפשר לפת"ח ולחמאס להגיע לחתימה על הסכם הפיוס. לתהליכי ההתמתנות הטקטית שעוברים על חמאס יש השפעה על תהליך הפיוס הפנים-פלסטיני. אבו מאזן שמנהל את המשא ומתן מול ישראל, אינו לבד. למעשה בין חמאס וישראל נפתחו ערוצי תקשורת והתיווך המצרי בין הצדדים יכול להביא להנעת מהלך בו אבו מאזן יוביל תהליך מדיני וחמאס תהיה מחויבת אליו במסגרת הבנות פנים-פלסטיניות.

הפרגמטיזם הפוליטי של חמאס, לצד מערכות הערבויות שנוצרה בתיווכו של הנשיא אובמה במסגרת המאמצים להשיג הפסקת אש, יכולים לפתוח עבור ישראל אפשרות להשיג הסכם בלתי פורמאלי להפסקת אש ארוכת טווח בחזית הדרומית. יכול להיות, כי גם תורכיה תוכל למלא תפקיד של תיווך בין ישראל וחמאס. על אף היותה של תורכיה מתווכת בלתי הוגנת בעיניים ישראליות, והעובדה כי היא נתפסת היום כמדינה עוינת, במידה וישראל תבקש מתורכיה הרואה עצמה כמעצמה אזורית למלא תפקיד של מתווכת בינה ובין הפלסטינים זו יכולה להיות התחלה של בניית מערכת יחסי אמון מחודשת בין הצדדים.

בנוגע לחמאס, על אף הצעדים הפרגמטיים בהם היא נוקטת, יש לזכור כי גבולות השיח שלה מוגבלים ומדובר בתנועה פונדמנטליסטית בעלת משנה ברורה לגבי מקומה ועתידה של מדינת ישראל. אין בפרגמטיזציה שעוברת חמאס בכדי להעיד על שינויים בגישתה האידיאולוגית כלפי פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. ההכרה של חמאס במדינה פלסטינית על בסיס גבולות 1967 הינה צעד טקטי שנועד לספק מרחב תמרון להנהגת התנועה תוך כדי יצירת אופק של תקווה לציבור הכמה להקמתה של מדינה ריבונית. מבחינת חמאס, אש"ף יוכל לנהל את המשא ומתן המדיני מול ישראל. כשלו של המשא ומתן לפי תפיסה זו יחזק את דרך ההתנגדות המזוינת שעליה רצתה התנועה לנכס בבעלות כאתוס מכונן.

תהליכי הפרגמטיזציה אינם מקובלים על כל חברי הנהגת התנועה ויוצרים מוקדים שונים של מתח. לתהליכים אלה יש מתנגדים רבים בקרב חברי התנועה בדגש על הדור הצעירים והזרוע הצבאית. על רקע זה מתחזקת יוקרתו של ארגון הג'יהאד האסלאמי ועולה כוחם של הפלגים הסלפים ברצועה המציגים עמדה מיליטריסטית ורדיקלית יותר מזו של החמאס. זה המקום גם להזכיר כי הג'יהאד האסלאמי שעובר

תהליכי התעצמות צבאית גם מפתח לשכה פוליטית מתפקדת ומחפש אחר מרחבי השפעה. בכל הסכם עתידי בין פת"ח וחמאס או בין הרשות הפלסטינית לישראל, חמאס תיזרש להיות הגורם שיכיל וימתן את הג'יהאד האסלאמי.

מבחינת מדינת ישראל, כל תהליך של הדברות ישירה מול החמאס, יכול ליצור נזק מהותי לתהליך השלום מול אש"ף. שכן, עם ישראל תחליט כי הפרגמטיזציה שמציגה חמאס הופכת אותה לבת שיח, הרשות הפלסטינית בהנהגת אבו מאזן תאבד את הקלף העיקרי והמרכזי שלה ותהפוך לבלתי רלבנטית. תחילתה של הדברות ישירה בין ישראל לחמאס, שהחלה הלכה למעשה במשא ומתן להפסקת האש במבצע "עמוד ענן", עלולה להביא איתה אי שקט בגדה המערבית מצד אנשיו של אבו מאזן. הדברות מסוג זה יכולה להוות מכת מוות עבור המאמצים הדיפלומטיים של הרשות הפלסטינית ויכולה להביא אותה ליזום אירועים אלימים כנגד ישראל.

החולשה היחסית של שני הצדדים פת"ח וחמאס, יכולה לייצר עבור ישראל הזדמנות פז של חידוש המשא ומתן באופן מואץ בדרך שתוביל להסכם של שתי מדינות לשני עמים, תוך כדי הבטחת האינטרסים הביטחוניים הישראליים והשארת גושי ההתיישבות הגדולים בריבונות ישראלית. שכן, אבו מאזן נמצא עם הגב לקיר והוא נדרש להציג הישג מדיני ממשי ולא רק וירטואלי כמו צירוף פלסטין כחברה מלאה לאונסק"ו. הצורך הזה אך התגבר לאחר תוצאות מבצע "עמוד ענן" שהקנה לחמאס הישגים תודעתיים ברחוב הפלסטיני ובמרחב הערבי. אבו מאזן מתכוון להמשיך בריכוז מאמציו בזירה הדיפלומטית ולאחר מבצע "עמוד ענן" הודיעו החמאס והג'יהאד האסלאמי כי בכוונתם לתמוך באופן מלא בפנייתו של אבו מאזן לעצרת הכללית של האו"ם ב-29 בנובמבר 2012 על מנת לזכות בהכרה בפלסטין כמדינה לא חברה.⁵

המשבר הכלכלי בו נתונה הרשות יכול להוות נקודת לחץ על אבו מאזן שתוביל כניסה מואצת ורצינית לתוך משא ומתן. זאת מתוך הבנה שהסדר מדיני יחזק את חוסנה הכלכלי של הרשות הפלסטינית ויצור אופק חדש מבחינת התפתחותה הכלכלית והמדינית. אם אבו מאזן יצליח לייצר הישג מדיני רציני, למהלך זה תהיה גם השפעה על המתרחש ברצועת עזה.

מדינת ישראל צריכה להבין, שכרגע פיצול הפלסטיני הוא נתון. ניתן להתייחס אליו כמשתנה בלתי תלוי, שמשמעו היא קידום ההדברות וחתירה להסכם כולל מול הגדה המערבית. רצועת עזה, תבחר כיצד לנהוג בהתאם להישגי הרשות בגדה.

במידה שאכן ייחתם הסכם בין הצדדים, מדינת ישראל צריכה להתייחס לתהליך הפיוס כהזדמנות ולא כאיום. משמעות חתימה על הסכם פיוס אמורה להפקיד בידיו של אבו מאזן, את תיק ניהול המשא ומתן מול ישראל, אך מעבר לכך משמעות ההגעה לפיוס היא השבת השליטה (לפחות ברמת החוק וברמה ההצהרתית) של הרשות הפלסטינית על רצועת עזה. במידה שייחתם הסכם הפיוס הפלסטיני, כל מהלך מדיני שיוביל אבו מאזן יחייב גם את החמאס. במצב כזה, לא ניתן או נכון יהיה להתעלם מתוצאות תהליך הפיוס ולהציב לאש"ף אולטימטום בסגנון: משא ומתן מדיני מול ישראל או תהליך פיוס פנים-פלסטיני. יהיה יותר נכון להשתמש בתוצאותיו של תהליך הפיוס הפנים-פלסטיני על מנת לקדם את האינטרסים והמחויבויות הישראליות בזירה הדיפלומטית הבינלאומית.

האתגר שמציבות מדינות שכנות חלשות בפני ישראל: לקחים מהניסיון הישראלי בלבנון | אהוד ערן¹

חוסר היציבות של המשטרים בכמה ממדינות המזרח התיכון מציב אתגר מחדש בפני ישראל: מדינות שכנות חלשות.² בנייר זה אסקור את מעורבותה של ישראל בשנים 1965 - 2012 במדינה חלשה, לבנון, בכדי למצות לקחים רלוונטיים לישראל. הניסיון הלבנוני רלוונטי משלושה טעמים. ראשית, אורך התקופה אפשר לישראל לנסות מגוון אסטרטגיות. לכן מתווה ניסיון זה את קשת התגובות האפשריות ויחד עם זאת בוחן את יעילותן. שנית, ניסיון לבנון הוא הניסיון הצבאי המכונן של המנהיגות הצבאית הנוכחית של ישראל. כך למשל, הן הרמטכ"ל הנוכחי של צה"ל והן קודמו שרתו בשנות ה-90 של המאה הקודמת כמפקדי אוגדת לבנון. שלישית, השימוש בדוגמה הספציפית של לבנון מאפשר לנו למקד את הדיון בדוגמה קונקרטיה למרות השוני בין מקרה לבנון לנסיבות המתפתחות מול עינינו.

הנייר מחולק לארבעה חלקים. ראשית, אסקור את מאפייניו של האיום החדש. שנית, אבחן את הסיבות לחולשתה של לבנון. שלישית, אנתח את ניסיון ישראל להתמודד עם אתגרי המדינה הלבנונית החלשה. בחלק האחרון אסכם את הלקחים הרלבנטיים האפשריים מניסיונה של ישראל בלבנון לגבי האיום המתפתח של מדינות חלשות.

איומים ישנים וחדשים

תפיסת הביטחון של ישראל פותחה על מנת להתמודד עם איומיהן של מדינות חזקות. אולם, האי-יציבות המדינית באזור יצרה מערכת איומים חדשה, שנובעת מחולשתן של שכנותיה של ישראל. חולשה מדינית היא רצף הנע מקושי לספק שירותים מסוימים במדינה מתפקדת ועד למדינות כושלות. ניתן למדוד חולשה, בסדר יורד, על פי: 1. אי-יכולתה של המדינה לשלוט באמצעי האלימות שבשטחה; 2. דחיית הלגיטימיות המדינה על ידי רוב אזרחיה; 3. אי-יכולתה של המדינה לספק מוצרי יסוד חברתיים ומטריאליים לאזרחיה כתוצאה מפער במשאבים או כשל של מוסדות.³

שלוש מדינות חלשות - מצרים, סוריה ולוב - מציבות אתגר מיידי בפני ישראל. שתי מדינות נוספות שלהן היסטוריה של חולשה - לבנון וירדן - עשויות להצטרף למאתגרות. יחד עם זאת, חולשתן של מדינות אלו פותחת בפני ישראל הזדמנויות.

האתגר העומד בפני ישראל הוא משולש. ברמה האסטרטגית מבוססת תפישת הלחימה של ישראל על הרתעה. אך התמוטטות הרשות המרכזית, כפי שמתרחש בסוריה, מסלקת את היעדים הברורים של ההרתעה. ברמה האופרטיבית, משטרים קיימים או חדשים במזרח התיכון המצויים תחת איום עלולים ליזום פעילות צבאית נגד ישראל כדי לחזק את הלגיטימיות הציבורית שלהם. זאת ועוד, התמוטטותן של מדינות חמושות היטב עלולה לגרום להעברת נשק, ובכלל זה נשק בלתי-קונבנציונלי, לגורמים קיצוניים ובהם שחקנים לא-מדינתיים. ולבסוף, ברמה הטקטית, הקושי של שכנותינו להשליט מרות אפקטיבית באזורי גבולותיהן עם ישראל עלול ליצור מרחבי פעילות נגד ישראל, ובייחוד פיגועי טרור לתוך שטחה. ישראל כבר

1 ד"ר אהוד ערן הוא מרצה במחלקה ליחסים בינלאומיים בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה ועמית מחקר נספח של התכנית למשא ומתן בבית הספר למשפטים של אוניברסיטת הרווארד. הוא נמנה עם צוות המומחים של מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזרית.

2 לדיון באיומים חדשים אחרים לפי תפיסת ישראל, ראו: אחיקם משה דוד, "ראש אמ"ן: מצב האזור עשוי להביא להתלקחות", NRG, 27 באוגוסט 2012, www.nrg.co.il/online/1/ART2/398/850.html

3 Robert I. Rotberg, "Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators", Wilson Center: Project on Leadership and Building State Capacity, 7 July 2011, www.wilsoncenter.org/publication/failed-states-collapsed-states-and-weak-states-causes-and-indicators

סבלה מכמה פיגועים מסיני בקיציים של 2011 ו-2012 אך איום דומה עלול להתפתח בחזית רמת הגולן.⁴ אכיפת חוק כושלת באזורי גבול עלולה להוביל לאתגרים נוספים כגון מעבר קל יותר של מסתננים, סמים וגורמי פשע. ישראל עלולה אף לעמוד בפני זרם פליטים.⁵

בעת כתיבת שורות אלה בקיץ של 2012 מופיעים סימנים ראשונים של "איום החלשים" בעיקר מסיני המצרית. אך כפי שצוין, בכירים ישראלים התריעו שגם סוריה עשויה להציב אתגר דומה בפני ישראל בזמן הקרוב. שתי שכנותיה האחרות של ישראל, לבנון וירדן, יציבות לעת עתה, אך ככל שהן יעמדו בפני אתגרים פנימיים משמעותיים הן עלולות להעמיד בפני ישראל בעיה דומה. אתגר החלשים אינו מתמצה בשכנותיה המיידיות של ישראל אלא נוגע אף לשחקנים אזוריים אחרים. למשל, התמוטטות המשטר הלבובי, למעלה מאלף ושש מאות קילומטר מגבולות ישראל, שחררה כמות גדולה של נשק מתקדם אשר, לדברי סגן שר החוץ, "שדרגה את יכולותיו של החמאס".⁶

לבנון כמדינה חלשה: סקירה קצרה

חולשתה של המדינה הלבנונית נובעת בראש ובראשונה מאי-יכולתה ליצור זהות קולקטיבית שתגבר על החשיבות הנמשכת של זהויות קהילתיות-דתיות, וכן מכישלון מוסדות המדינה לאמץ חילופי כוחות בין אותן קבוצות קהילתיות-דתיות.⁷ הזהויות הדתיות והאתניות המסורתיות יותר של אוכלוסיית לבנון המגוונת שמרו על תפקידן המסורתי במהלך ההתפתחות הבת-קולוניאלית של המדינה.⁸ יתר על כן, בשנים 1948 - 1949 קלטה לבנון אוכלוסייה גדולה של פליטים פלסטינים אשר הוסיפה למגוון העדתי מחד וייבאה את הסכסוך הישראלי-פלסטיני לתוך ההקשר הלבנוני השברירי מאידך. ההסדר הממסדי של המדינה - חלוקת כוחות על פי מפתח עדתי - אפשר ניהול יעיל אך בה בעת שכפל את חולשת המדינה על ידי שימור תפקידן הפוליטי של הקהילות השונות. זאת ועוד, מבנה מוסדי זה לא התאים עצמו למציאות הדמוגרפית המשתנה לפיה הקבוצה הדומיננטית הקודמת - הנוצרים המרונים - כבר לא הייתה הרוב. דבר זה הוביל להתפתחות מאפייני נוסף של מדינה חלשה: אובדן שליטת המדינה באמצעי האלימות. ראשית תחת הסכמי קהיר משנת 1969, שאפשרו לאש"ף זכויות חוץ-טריטוריאליות בלבנון,⁹ ולאחר מכן במלחמת האזרחים הלבנונית בשנים 1975-1990.¹⁰ הדברים הובילו בהמשך לכיבוש החלקי של לבנון בידי ישראל וסוריה עד השנים 2000 ו-2005, בהתאם.

ישראל בלבנון

הימים הראשונים: 1967-1982

החל משנת 1965, אך ביתר שאת בעקבות מלחמת 1967 וגירוש הארגונים הפלסטינים החמושים מירדן בשנת 1971, החלו קבוצות פלסטיניות לתקוף את ישראל מתוך דרום לבנון. כפי שצוין, הסכם קהיר בין

4 ראו לדוגמה: אחיקם בן משה, "קיים חשש מחזירות מסוריה לישראל", NRG, 20 ביולי 2012. ראו: <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/388/011.html?hp=1&cat=875s>

5 "ברק סייר בצפון: 'אם נצטרך, נעצור פליטים מסוריה'", וואלה, 19 ביולי 2012. <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=912384>

6 "דבריו של סגן שר החוץ דני איילון, בעקבות ההסלמה בצפון", משרד החוץ, 10 במרץ 2012, www.mfa.gov.il/MFAHeb/Diplomatic+updates/Events/Remarks_by_DFM_Ayalon_100312.htm?wbc_purpose=Basic&WBCMODE=PresentationUnpublishedIsrael-medical-Japan-21-Mar-11.

7 Latif Abul-Husn, *The Lebanese Conflict: Looking inward* (London: Lynne Rienner Publishers, 1998), p. 9.

8 ניתוח מפורט של תהליך זה, ראו: Meir Zamir, *The Formation of Modern Lebanon* (Ithaca: Cornell University Press, 1985).

9 להשוואה מעניינת בין התמודדותן של ירדן ולבנון עם האתגר שהציב אש"ף בשנות ה-60' המאוחרות, ראו: Farid El Khazen, *The Breakdown of the State in Lebanon 1967-1976* (London: I.B Tauris Publishers, 2000), pp. 110-127.

10 לתיאור מפורט של המלחמה וניתוחה, ראו: אדם ארנון, *למות בבירות: מלחמת האזרחים בלבנון 1975-1990* (הוד השרון: אסטרוטלוג, 2007).

לבנון לאש"ף משנת 1969 נתן לאחרונה זכות דה פקטו לתקוף את ישראל משטח לבנון.¹¹ בין 2 ביוני 1965 ו-9 במאי 1982 דיווחה התקשורת הישראלית על 587 התקפות שבוצעו מלבנון על ידי ארגונים פלסטינים חמושים שונים נגד מטרות בישראל.¹² רוב ההתקפות היו על ישובים אזרחיים בגליל.¹³ דרום לבנון היוותה בסיס נוח לפעילות נגד ישראל ממספר סיבות. מעבר לחולשת המדינה הלבנונית, לבנון הציעה שטח נוח מבחינה אנושית¹⁴ וגיאוגרפית¹⁵ וכן קירבה להנהגה הפלסטינית הפוליטית.

בשנות ה-70 ניסתה ישראל להדוף את האיום באמצעות כמה אסטרטגיות. ראשית, הענישה ישראל את המדינה הלבנונית על הפעילות הפלסטינית. אולי המקרה הבולט מכולם היה התקפת ישראל על נמל התעופה של ביירות בשנת 1968. בתקופה זו ניסתה ישראל גם חיסולים ממוקדים, ובראשם ההתקפה באפריל 1973 על בתיים הפרטיים של בכירי אש"ף. בשנת 1978 הגבירה ישראל את תגובתה. בעקבות התקפה על אוטובוס בישראל שבה נהרגו 37 אזרחים נכנסו כוחות ישראל לדרום לבנון לכמה שבועות (מבצע ליטני) ופרקו תשתיות צבאיות פלסטיניות תוך הריגת כ-300 לוחמים פלסטינים. ישראל נסוגה חזרה לגבול הבינלאומי תוך כמה שבועות, רק לאחר שהאו"ם פרס כוח שמירת שלום, יוניפי"ל.¹⁶ במקביל בשנות ה-70 ישראל הפעילה מיליציה לבנונית מקומית שהתנגדה לפלסטינים ובשנת 1978 הקימה שלוש מובלעות קטנות ליד הגבול הישראלי. ואולם, סבבים חוזרים של התקפות פלסטיניות ופעולות תגמול ישראליות המשיכו ובשנות ה-80 המוקדמות היו כוח אש"ף בלבנון בן 6000 הלוחמים ביחד עם כוחות קטנים יותר מארגונים פלסטינים אחרים¹⁷ יעילים דיים כדי לכפות על ישראל לקבל הפסקת אש רשמית עם הארגון בתיווך ארצות הברית.¹⁸

מלחמה: 1982-1985

ישראל ראתה בהפסקת האש של 1981 אמצעי ביניים וחתרה לפתרון כולל לאיום הפלסטיני דרך מלחמה.¹⁹ ב-6 ביוני 1982 פלשו כוחות ישראל ללבנון.²⁰ רשמית הכריזה ממשלת ישראל שמטרת המבצע (שכונה "מבצע שלום הגליל") הייתה "להוציא את יישובי הגליל מטווח המחבלים בלבנון".²¹ בהמשך הקיץ התברר שלישראל היו מטרות רחבות יותר: לסלק את ההנהגה הפוליטית של התנועה הפלסטינית הלאומית ממקום מושבה בביירת לבנון, ובכך לנסות לחסלה כשחקן פוליטי משמעותי;²² ולהבטיח את בחירתו של נשיא לבנוני פרו-ישראלי שיחתום על הסכם שלום עם ישראל. נראה כי ההנהגה הישראלית קיוותה גם שהמלחמה תכפה על הסורים לצאת מלבנון.²³

-
- Walid Khalidi, *Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle-East* (Cambridge: Center for International Affairs, 11 1979), pp. 80-81; Trevor N. Dupuy and Paul Martel, *Flawed Victory: The Arab-Israeli Conflict and the 1982 War in Lebanon* (Fairfax VA: Hero Books, 1986), p. 29.
- 12 נתונים אלה אינם כוללים שני סוגי התקפות במידה ולא גרמו לנפגעים: מוקשים שנטמנו בשטח ישראל ותקיפות בנשק חם. ראו: עופר בן-דוד, מערכת לבנון, (מקום לא ידוע: טכנוסדר, 1985), ע"ע 117-137.
- 13 בני מוריס, קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-הערבי: 1881-2001 (תל אביב: עם עובד, 2004), עמ' 468.
- 14 מוריס, שם, ע"ע 469-467.
- 15 משה בר-כוכבא, "מבצע קלחת 2", מערכות 14, אוגוסט 1988, ע"ע 312-313; משה תמיר, מלחמה ללא אמת (תל אביב: מערכות, 2005), ע"ע 73-74.
- 16 מוריס, שם, עמ' 470; Willem-Jan van der Wolf and Claudia Tofan (eds.) *The United Nations Interim Force in Lebanon* (Nijmegen, the Netherlands: Wolf Legal Publishing, 2010).
- 17 ראובני אבי-רון, מלחמת לבנון: מסמכים ומקורות ערביים, כרך II (תל אביב: מערכות, 1997), עמ' 13.
- 18 מוריס, שם, עמ' 475.
- 19 זאב שיף ואהוד יערי, מלחמת שולל (תל אביב: שוקן, 1984); יהודה וגמן, "מטרה אחת יותר מדי", מערכות 413, יולי 2007, עמ' 5.
- 20 המניע המיידית היה ניסיון התנקשות בשגריר ישראל בלונדון.
- 21 שיף ויערי, שם, עמ' 389.
- 22 Fredric C. Hof, *Galilee Divided: The Israel-Lebanon Frontier 1916-1984* (Boulder: Westview, 1984), p. 98.
- 23 מוריס, שם, עמ' 486.

עד סוף הקיץ השיגה ישראל כמעט את כל מטרותיה. באמצע יוני 1982 כבר שלטו כוחות ישראל על דרום לבנון ומרכז ובכלל זה פאתי הבירה ביירות. ב-23 באוגוסט 1982 נבחר בן-בריתה של ישראל, בשיר ג'מאל, לנשיא לבנון. עד 1 בספטמבר 1982, בעקבות התערבות אמריקאית וצרפתית, כבר עזבה ההנהגה הפוליטית והצבאית של אש"ף את לבנון. הסורים, חבולים מעימותים עם כוחות ישראל, פינו את העיר ביירות.

אך הצלחתה של ישראל הייתה קצרת ימים. ב-14 בספטמבר 1982 נרצח הנשיא ג'מאל והוחלף על ידי אחיו הפרו-סורי, אמין ג'מאל. בעוד שממשלת לבנון חתמה ב-17 במאי 1983 על הסכם הפסקת לחימה עם ישראל, היא ביטלה אותו תחת לחץ סורי ב-5 במרץ 1984.²⁴ התמשכות מלחמת האזרחים בלבנון באזורים שתחת שליטה ישראלית הכריחה את ישראל להשקיע משאבים בשליטה על הסיעות השונות.

בשנת 1984 נטשה ישראל את עמדותיה הסמוכות לביירות ונסוגה דרומה אל קו נהר האוולי. ישראל המשיכה להחזיק בדרום לבנון ובחלקים ממרכז בתקווה להבטיח ולו הסדרי בטחון מוגבלים בתמורה לנסיגה. אך שיחות נקורה (נובמבר 1984 - ינואר 1985) בין ישראל ולבנון ושנועדו להשיג הסדר ביטחוני מוגבל כשלו אף הן.

אזור הביטחון: 1985-1990

בתחילת 1985 כבר הבינה ישראל שלא תוכל להבטיח את אזור הצפוני באמצעות הסכם עם לבנון. כתוצאה מכך אימצה ישראל מדיניות הגנה חד-צדדית שמטרתה הייתה למנוע חדירות (אך לא הפגזות) לתוך שטח ישראל. לגישה חדשה זו היו שלושה מרכיבים: 1. מערך הגנה חזק לאורך הגבול הבינלאומי, 2. פרישת כוחות מיליציה לבנונית פרו-ישראלית (צד"ל)²⁵ ב"אזור ביטחון"²⁶ מצפון לגבול, ו-3. תמיכה צבאית של ישראל בצד"ל ב"אזור הביטחון".²⁷

בחודשים הראשונים של ההיערכות החדשה התקדמו היבטים חשובים של מערך ההגנה החדש לפי התוכנית. אך בשנת 1986 החלו 2700 חיילי צד"ל לקרוס תחת גל מחודש של התקפות מצד ארגונים שיעים ובראשם אמל וחזבאללה.²⁸

משבר זה הוביל להתאמה נוספת של המדיניות. ישראל השתלטה מחדש על כמה מן המוצבים שהעבירה קודם לכן לצד"ל והחלה לתקוף עמדות חזבאללה במאמץ להקל את הלחץ על צד"ל. הנוכחות הצבאית הישראלית נשארה על כנה עד שנת 2000. ישראל גם יצאה למערכה "על הלבבות" ובכלל זה תמיכה חומרית צנועה באוכלוסייה המקומית כולל היתרי עבודה בישראל. השילוב בין המאמצים הישראליים המחודשים והמאבק הפנימי בין אמל לחזבאללה בשנות ה-80 המאוחרות הוביל לירידה דרמטית במספר התקפות חזבאללה וחומרתן בדרום לבנון בשנים 1989-1990. במהלך שנים אלה עוד המשיכה ישראל להתמודד עם מספר קטן של תקיפות פלסטיניות ולהגיב להן. ב-25 בנובמבר 1987, למשל, חדר פעיל פלסטיני מלבנון לישראל באמצעות דאון ותקף בסיס של צה"ל סמוך לגבול, תוך גרימת מותם של שישה חיילים ("ליל הגלשונים").

24 Kristen E. Schulze, *Israel's Covert Diplomacy* (New York, St. Martin's Press, 1998), p. 142.

25 שורשיו הרשמיים של רעיון זה בהסכם הישראלי-לבנוני המבוטל מ-17 במאי 1983. בנספח להסכם זה התחייבו השלטונות הלבנוניים ליצור "אזור ביטחון" בדרום לבנון שבו "יאכפו אמצעי ביטחון מיוחדים שמטרתם גילוי ומניעה של פעילויות עוינות וכן של כניסתם של אנשים מזוינים או ציוד בלתי מורשים לאזור הביטחון או של תנועתם דרכו". ראו: משרד החוץ הישראלי, הסכם בין ישראל ללבנון, 17 במאי 1983, www.knesset.gov.il/process/docs/lebanon.htm.

26 האזור, ששטחו כאלף קמ"ר, היווה כ-10% משטח לבנון. ראו: Augustus Richard Norton, *Hezbollah: A Short History* (Princeton: Princeton University Press, 2007), p. 22.

27 ישראל שקלה חלופות אחרות כולל היערכות לטווח ארוך בלבנון (בתצורות שונות). חלופה שלישית הייתה נסיגה לגבול הבינלאומי. ראו: ראובן ארליך, "תפיסת אזור הביטחון ועמידתה במבחן המציאות", בתוך אזור הביטחון בלבנון: עיון נוסף (ירושלים: המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997), עמ' 13.

28 יוסי פלד (כתבה: רונית ורדי), איש צבא (תל אביב: מעריב, 1993), עמ' 338.

מאמץ מחודש של חזבאללה: 1997-1990

בשנות ה-90 המאוחרות חידש חזבאללה את מאבקו בישראל. הארגון שינה את גישתו ואימץ טקטיקות מלחמת גרילה מסורתיות יותר. הוא בנה מאחזים קטנים ומוסתרים היטב, הניח מארבים לכוחות ישראל, עשה שימוש נרחב בפצצות מרגמה ולאחר מכן בטילי נ"ט. חזבאללה השתמש גם בתקשורת בהצלחה למשל תוך הפצה מהירה של צילומי וידאו של תקיפות של כוחות ישראלים. בנוסף, הארגון הצליח להרתיע את ישראל מביצוע חיסולים ממוקדים לאחר שחיסול מזכ"ל חזבאללה ב-1992 הביא לשני פיגועי ענק נגד מטרות יהודיות וישראליות בארגנטינה. בשנת 1993 עלה מספר פיגועי החזבאללה ב-80% וישראל חיפשה מענה שיטתי לאתגר שהציב הארגון בפניה. האסטרטגיה שבחרה ישראל²⁹ הייתה לכפות על סוריה לבלום את הארגון.

השיטה הישראלית כללה הפעלת אש לא רק לשם השמדת מטרות חזבאללה אלא גם כדי להניס כ-300,000 מתושבי דרום לבנון ומרכזה (מעבר ל"אזור הביטחון") מבתיהם. המתכננים הישראלים קיוו שהאסון ההומניטרי שיווצר יאלץ את ממשלת לבנון לבקש מממשלת סוריה לבלום את חזבאללה. למרות כוחה המוסרי המפוקפק של אסטרטגיה זו, היא אכן הובילה להסכם בלתי רשמי בתיווך אמריקאי שבו הסכימו ישראל וחזבאללה שלא לתקוף אזרחים (בישראל או באזורים שבשליטת החזבאללה). למעשה הפכו התקפות על יעדים צבאיים ישראלים ברצועת הביטחון למותרים. מבצע דומה באפריל 1996 הסתיים בהסכם כתוב, למעשה בין ישראל לחזבאללה, שבו הסכימו שני הצדדים לקבל את חוקי המשחק, הדומים לאלה שהוסכם אליהם בשנת 1993. הפעם נוספה לחוקים אלה ועדת מעקב מרובעת (לבנונית, סורית, ישראלית וצרפתית). בינתיים ביצעה ישראל כמה שינויים בפעילותה בשטח ואימצה עמדה תוקפנית יותר כלפי חזבאללה על ידי פיתוח יכולת לחימה שהתאימה לאתגר החזבאללה.³⁰

בצל הנסיגה: 2000-1997

למרות שבמונחים צבאיים מיידיים התייעלה ישראל מול החזבאללה, חלקים מהציבור הישראלי החלו לערער על מדיניותה בלבנון. הדבר קרה כתוצאה ממספר גדול של נפגעים בשנת 1997 (רובם בתאונת מסוקים שבה נהרגו 73 חיילים). עד לשלב זה שלט צה"ל בביקורת הציבורית, כאשר הוא ביצע את רוב משימותיו בלבנון באמצעות מספר קטן של חיילים, סדירים ברובם, יחד עם גישה מוגבלת ומבוקרת לתקשורת. מספר תנועות שצמחו בחברה האזרחית ("ארבע אימהות", "התנועה ליציאה מלבנון") איחדו כוחות והגבירו את תהודתן הציבורית. בשנת 1998 הודיעה ממשלת הליכוד שישראל מוכנה לקבל את החלטת מועצת הביטחון של האו"ם מספר 425 משנת 1978, שקראה לנסיגה ישראלית מלבנון. אך ביצועה נדחה עד שיושגו הסדרי ביטחון. כעת היה הוויכוח לא על עצם הנסיגה מלבנון אלא על התנאים לכך. הריגת הקצין הישראלי הבכיר ביותר בלבנון, תא"ל ארז גרשטיין, בפברואר 1999 בעיצומו של מסע בחירות עז הוביל את המועמד שבסופו של דבר ניצח בבחירות, אהוד ברק, להתחייב לסגת מלבנון כשייבחר. ישראל ניסתה שוב להבטיח את גבולה הצפוני כחלק מהסכם רחב יותר עם סוריה (1999 - 2000) אך לאחר שכשל המשא ומתן בתחילת 2000 השלימה ישראל את נסיגתה עד מאי 2000.

29 מבצע דין וחשבון, 31-25 ביולי 1993.

30 שינויים נעשו גם במטה הכללי וגם בפיקוד הצפון. משאבים רבים יותר הוקצו לכוחות בשטח ויחידה מיוחדת, אגוז, הוקמה במיוחד כדי להילחם בחזבאללה. קיומה נשמר בסוד למעלה משנה. ברמת פיקוד הצפון דגל האלוף לוי במבצעים מיוחדים, ובכלל זה תקיפות ארוכות טווח על יעדי חזבאללה בעומק השטח. הוא גם מינה עוזר מיוחד למבצעים מיוחדים, משה תמיר. לוי אף שינה את גישתו לעצמאות מבצעית בשטח ונתן עדיפות ליוזמה מעל לדבקות בנהלים, אפילו במקרים שבהם הובילה יוזמה שכזו לנפגעים.

בלימה ולאחריה מלחמה: 2000-2012

מרגע שנסוגה, עברה ישראל לעמדה מוצהרת של הרתעה אך למעשה ביצעה הכלה.³¹ למרות אזהרות חריפות של ראש הממשלה ברק והרמטכ"ל רב אלוף שאול מופז כי ישראל תגיב בחומרה על התקפות נגדה לאחר הנסיגה, ירושלים הגיבה באיפוק נוכח חטיפתם באוקטובר 2000 של שלושה חיילי צה"ל שסיירו בגבול לבנון. ישראל המשיכה במדיניות זו גם כאשר נהרגו חמישה אזרחים ישראלים (ואיש צבא אחד) בחדירת פלסטינים מלבנון ב 2002.³² ישראל העדיפה לאמץ מדיניות של הכלה מכמה סיבות: 1. רצונה להתמקד באתגר הביטחוני של האינתיפאדה הפלסטינית השנייה ולא לפתוח חזית שנייה; 2. היערכותו המרתיעה של החזבאללה; 3. רצון שלא להסתבך במבצע קרקעי נוסף בלבנון; 4. העדפה שלא להתערב בתהליכים פנימיים בלבנון שנראו רצויים לישראל.³³

אך בקיץ 2006, באופן לא צפוי, פתחה ישראל במבצע בן 34 יום (שנודע לאחר מכן כמלחמת לבנון השנייה) נגד החזבאללה בהמשך לתקיפה של חזבאללה בה נהרגו חמישה חיילי צה"ל. ברם, המבצע האווירי המאסיבי והפעולה הקרקעית המוגבלת לא שמו קץ להפצצות חזבאללה נגד הגזרה הצפונית של ישראל שהביאו למותם של 44 אזרחים ישראלים. בה בעת, מאז המלחמה נזהר החזבאללה שלא להתגרות בישראל ולא יזם תקיפות נגדה. במבט לאחור משנת 2012, מבצע 2006 אכן השיג הרתעה נגד החזבאללה.

לקחים:

אזהרות: בפרפראזה על דברי טולסטוי, אם כל המדינות החזקות דומות זו לזו, הרי שכל מדינה חלשה היא חלשה על פי דרכה. וכך, גם אם לקחי מעורבותה של ישראל בלבנון מאלפים, יש להתאים אותם לאתגרים המסוימים העומדים בפני כל מדינה. ראשית, סוריה ומצרים חלשות בדרכים שונות זו מזו. בעוד שסוריה משוסעת במלחמת אזרחים, ממשלתה של מצרים סובלת מכוח דל במשאבים ובלתי יעיל בסיני. הבדל חשוב אחר הוא שישראל ומצרים שותפות להסכם שלום משנת 1979, ואילו ישראל וסוריה שותפות להסכם הפרדת כוחות משנת 1974. על כן יש לקחת הבדלים אלה בחשבון ולהתאימם למציאות הקונקרטי שמתפתחת.

חלשה מזמינה טוענים נוספים לכתר: הניסיון הלבנוני מעלה שהבעיה הרצינית ביותר הנובעת ממדינה שכנה חלשה היא הופעתם של אויבים חדשים בחללים שהמדינה נוטשת. אש"ף בשנות ה-70 ואיראן באמצעות חזבאללה היוו את הסכנה הגדולה ביותר לישראל מלבנון במשך השנים. אכן, הדאגה הגדולה ביותר של ישראל כיום, למשל, היא שאיראן תשתמש בחזבאללה כדי להרתיע את ישראל מתקיפת איראן. האיום הגובר ממצרים, ואולי אף מסוריה,³⁴ מרמז שגורמי ג'יהאד עולמי עשויים אף הם לעשות כך.

לנהל את הבעיה: לא לצפות לפתרונה: ניסיונה של ישראל בלבנון מראה ששכנה חלשה היא אתגר עמיד בפני פתרונות קבע. ניסיונות ישראל לפתור את האתגר הצבאי שנובע מחולשתה של לבנון נמשכו יותר מארבעה עשורים. במשך תקופה זו ניסתה ישראל, כפי שהוזכר לעיל, לכפות פתרון הן על המדינה הלבנונית, הן על אויביה הלא-מדינתיים של ישראל, והן על מדינות חזקות שתמכו בשחקנים הלא-מדינתיים. היא השתמשה בשורת טקטיקות ובכלל זה התקפות על נכסיה של המדינה החלשה (1968), התנקשויות במנהיגי הקבוצות המאתגרות (אש"ף בשנת 1973 וחזבאללה בשנת 1992), יצירת מיליציה מקומית (1976-2000), חדירות צבאיות מוגבלות (שנות ה-70), פלישות גדולות (1978, 1982), פרישת כוחות בינלאומיים של האו"ם (1978)

31 הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006 (דו"ח ועדת וינוגרד): דו"ח חלקי, אפריל 2007, עמ' 44.

32 שם, עמ' 41.

33 שם, עמ' 45.

34 סגן ראש הממשלה הסורי הכריז לאחרונה שארצו הפכה ל"בסיס" של אל-קאעידה. ראו: "סגן ראש ממשלת סוריה: הפכנו לבסיס של אל-קאעידה", גלובס, 24 באוגוסט 2012, www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000776847.

וגם כוחות צבא מערביים של ממש (1982-1983). ישראל ניסתה גם להשיג הפסקת אש בתיווך ארצות הברית (1981-1982), הסכם שלום (1983), הסכם צבאי (1984) וליצור משבר הומניטארי (1993, 1996). שני סוגי פעילות בלבד הובילו למיתון האיום על ישראל: הפסקת אש בתיווך צד שלישי (1981-1982), ופלישות צבאיות גדולות (1978 ו-1982). אך האחרונה יצרה מערכת איומים חדשה אשר גימדה בסופו של דבר את האיום המקורי שהוסר.

למשתנים שמחוץ לשליטת ישראל יש השפעה מכרעת: זאת ועוד, עוצמת האיום על ישראל במשך השנים לא הייתה רק תוצאה של העימות בין ישראל לאויביה. אמנם, לאילוצים הפנימיים שעמדו בפני אותם אויבים - כגון הסכסוך בין חזבאללה לאמל בשנות ה-80 המאוחרות - הייתה השפעה משמעותית על יכולתן להתקיף את ישראל. זהו לקח בצניעות ובמגבלות הכוח הישראלי. משמעותו גם שישראל יכולה להשיג חלק ממטרותיה באמצעים דיפלומטיים (או אחרים) וכך לפתח מגבלות פנימיות על חופש הפעולה של גורמים לא-מדינתיים במדינה חלשה. השלכה מיידית לכך היא שעל ישראל לפתח כמה שיותר ערוצים כדי להבין ואף להשפיע על התפתחויות פנימיות בסוריה ובמצרים. על ישראל לחזור ולהפעיל את תורכיה מאחר שאנקרה נמצאת אולי בעמדה הטובה ביותר כדי להבין את השפעת האירועים הפנימיים בסוריה. בהקשר המצרי על ישראל להשיג הבנה וגישה טובות יותר לשחקנים הבינלאומיים שמפעילה קהיר כדי לפתור את משברה הכלכלה הפנימי.

להיזהר מפתרונות שאפתיים: ניסיונה הדרמטי ביותר של ישראל לפתור את הבעיות הביטחוניות שנבעו ממדינה לבנונית חלשה - היינו פלישת 1982 - הסתיים בכישלון אסטרטגי. אמנם אש"ף גרש מלבנון, אך סוריה התחזקה. חשוב מכך, חזבאללה נוצר כתוצאה מהמלחמה, עלה לעמדת הנהגה לאומית ויצר אתגר ביטחוני מתמשך עבור ישראל. במבט לאחור משנת 2012, האתגר הגדול ביותר שמציב החזבאללה - ואף התוצאה השלילית ביותר ממלחמת 1982 - הוא העובדה שהארגון משחק תפקיד חשוב בהרתעה האיראנית נגד ישראל. במילים אחרות, בעיה מבצעית משנות ה-80 הפכה לבעיה אסטרטגית בעשור הראשון של האלף השלישי. שינוי זה לא היה צפוי מנקודת המבט הישראלית של 1982, מה שמראה שבסביבה בלתי יציבה ורבת משתנים של מדינות חלשות ומהלכים גדולים הסיכויים להשגת תוצאה בלתי רצויה גוברים. בהקשר המצרי והסורי, לקח זה מדגיש, למשל, את הזהירות הרבה שעל ישראל לנקוט בכל מהלך שעלול לסכן את הסכם השלום עם מצרים.

שחקנים בינלאומיים עשויים לסייע אך לא יפתרו את הבעיה: מאז 1975 ניסו מספר שחקנים בינלאומיים לייצב את המערכת הלבנונית או היבטים שונים שלה. בכלל אלה נמנים כוח סורי שהוסמך על ידי מדינות ערביות אחרות, כוח האו"ם בדרום לבנון (UNIFIL), ופריסה ישירה של כוחות אמריקנים וצרפתים במדינה בשנת 1983. להוציא את ההתערבות הסורית, לא הצליח אף אחד מהכוחות הללו לספק ביטחון. להוציא את יוניפי"ל, כולם נגררו לתוך המאבקים הלבנונים הפנימיים. ההשלכה המיידית היא שעל ישראל להיות ריאליית בנוגע ליכולתה של וושינגטון לערוב לאינטרסים שלה במצרים. בייחוד, יש חשש שתקיפות חוזרות על הכוח הרב-לאומי בסיני יובילו לנסיגתו. כמו כן, אם תתרחש בסוריה התערבות צבאית בינלאומית, עלינו לקבל את האפשרות שהדבר לא יבטיח את גבולנו הצפוני.

מוסדות והסדרים זמניים עשויים להחזיק מעמד ויכולים להשתנות. אולי הדוגמה הברורה ביותר לכך היא המקרה של יוניפי"ל, כוח שמירת השלום של האו"ם בדרום לבנון. הוא הוקם על ידי האו"ם בשנת 1978 בעקבות מבצע ליטני. בשנת 2006 הורחב הכוח ותוגבר בעקבות מלחמת לבנון השנייה. כמו בלבנון, גם בסיני המצרית ובחזית הישראלית-סורית בגולן, מוצבים כוחות שמירת שלום בינלאומיים: הכוח הרב-לאומי והמשקיפים (MFO) בסיני ו"כוח הפיקוח על הפרדה של האומות המאוחדות" (UNDOF) בגולן.

למרות המגבלות מהן סובלים שניהם³⁵ מצביע הניסיון הלבנוני על כך שניתן לשנותם כך שיתאימו למציאות ביטחונית משתנה. ההשלכה המיידית היא שעל ישראל לגבש רעיונות באשר להתאמת הכוחות הבינלאומיים הקיימים בסיני (MFO) ובגולן (UNDOF) באופן שימתן את האיומים החדשים. אפשר שרעיונות אלה יכללו מערך כוחות חדש או סוגי פעילות חדשים.

הצורך בבחינה מתמידה של היערכותה של ישראל. הכשל היסודי של ישראל מתחילת שנות ה-90 הוא שהיא לא התאימה את היערכותה הביטחונית, המבוססת על אזור ביטחון, למציאות החדשה. אזור הביטחון הוקם כדי להדוף את איומי הפלסטינים לפני 1982 להפציץ את ישראל או לחדור אליה. אך בתחילת שנות ה-90 האויב הראשי שהתפתח היה חזבאללה, אשר ריכז את מאמציו נגד כוחות ישראל בלבנון ולא נגד אוכלוסייתה האזרחית בשטח ישראל. כוחות הקרקע של ישראל התאימו את עצמם לאתגר החדש באיטיות וההנהגה המדינית שינתה את עמדתה רק בשנת 2000 כאשר הורתה על נסיגה ישראלית מהאזור. לפחות בחלקו היה כישלונה של ישראל תוצאה של חוסר תשומת הלב של ההנהגה הפוליטית והדרג הצבאי העליון. סוריה המשיכה להוות את האיום הראשי במשך עשור זה, ובאופן רחב יותר הייתה ישראל עסוקה בתהליך השלום ובאפשרות של הסדר מדיני עם דמשק שיכלול מרכיב לבנוני. כשהיא עומדת בפני חוסר יציבות דומה במצרים ובסוריה, עשויה ישראל להפיק תועלת מתהליך מדיניות קבוע וקפדני יותר שיכלול בדיקה תקופתית של סוג האתגר, החלופות להתמודדות אתו והרלבנטיות של פתרונות קיימים. הדבר חשוב במיוחד בחזית המצרית, שם נחשב המשטר הנוכחי בעיני ישראל כאסלאמי פונדמנטליסטי. על ישראל להשתדל להיות פתוחה לשינויים במדיניות ולא להחזיק בעמדה שלילית קבועה ונוקשה כלפי חילופי המשטר בקהיר.

מדיניות גמישה. כמו כן, אופיו הבלתי יציב של האיום דורש גם נכונות לגבש ולהוציא לפועל שינויי מדיניות לאלתר, כפי שחוותה ישראל בלבנון.

לחפש הזדמנויות. לצד הבעיות הסבוכות שמציבה מדינה חלשה בפני שכנותיה, מספקות להן מדינות כאלה גם הזדמנויות. במקרה של לבנון הצליחה ישראל לפתח יחסים עם מרכיב חשוב בחברה הלבנונית, המרונים. יחסים אלה אמנם תרמו לכישלון פלישת 1982, אך הם גם נתנו לישראל גישה לקבוצת אליטה במדינה שכנה, דבר שהיה ממטרותיה הוותיקות של הציונות. אתגר החלשים יוצר גם הזדמנות מוסדית פנימית, היינו פתיחות לרעיונות חדשים הן בהגדרת האתגר והן בגיבוש דרכי תגובה לו. בהקשר של החולשה הנוכחית של סוריה ומצרים, קיימות מספר הזדמנויות:

ההזדמנות לפתח מערכת חדשה של אינטרסים משותפים עם שחקנים אזוריים ובינלאומיים. בעיקר עם תורכיה בנושא סוריה, עם ממשלת מצרים (ובייחוד צבאה) בנושא שליטתה היעילה בסיני ותנועת מהגרים אפריקאים ועם המדינות המלוכניות המסויגות מן האסלאם הפוליטי.

אפשרות של הזדמנויות חדשות לתקשר עם מערכת רחבה יותר של שחקנים בעולם הערבי, ובכלל זה אליטות לשעבר ומתנגדי המשטרים הקיימים. השבר הפוליטי והחברתי המסיבי בשתי החברות עשוי לאפשר לחלק מחבריהן להיות מוכנים לבדוק אפשרות של שיחות עם ישראל וישראלים.

בזירה הישראלית הפנימית יכולה החולשה בסוריה ובלבנון לשמש את המחנה המתון בישראל להדגיש את כוחה של ישראל בהשוואה לסוריה ומצרים המתפוררות. תחושת ביטחון גדולה יותר עשויה בתורה לאפשר למנהיגי ישראל לקחת סיכונים גדולים יותר, לפחות בחזית הפלסטינית.

בחזית הישראלית הפנימית, הצורך לעצב מחדש את המדיניות הישראלית נוכח חולשת סוריה ומצרים עשוי ליצור רגע נדיר של פתיחות במערכות המדיניות המעצבות את מדיניות החוץ והביטחון. דבר זה ייצור הזדמנות ובכלל זה לגישה פרוגרסיבית לעיצוב המדיניות.

ולבסוף, אתגר החולשה כרוך מטבעו לעתים קרובות בפתרונות אזוריים כגון זה שאותו ביקשה ישראל עם סוריה וארצות הברית בשנות ה-90 המאוחרות בנושא לבנון. דבר זה יוצר הזדמנות לכוחות פרוגרסיביים המעדיפים רמה גבוהה יותר של מעורבות אזורית לקידום סדר יומם.

יש לפתח מסגרות אנליטיות רחבות. כפי שצוין לעיל, חלק מכישלונותיה של ישראל היו תוצאה של הבנה מוגבלת של טבע האתגר, כפי שקרה במקרה אזור הביטחון החד-צדדי בשנות ה-90. כמו כן לא הבינה ישראל את ההשפעות האפשריות של פלישתה ב-1982 על הדינאמיקה הלבנונית הפנימית, ובמיוחד על השיעים. לכן, במבט קדימה, תפיק ישראל תועלת מניתוח בעיות המדינה החלשה במבט הרחב ביותר האפשרי, הרבה מעבר למבט הצבאי המוגבל. מוטב ששיחה זו תיפתח לחוקרים ומומחים שחסרים אולי הבנה צבאית אך מכירים היטב את הנוף האנושי במקומות הנדונים. בהקשר לנושא המדובר על ניתוח שכזה לכלול בין השאר הבנה לעומק של טבעה של חולשה מדינתית, החברה המקומית ושסעיה, טבעם של שחקניה החיצוניים ומערכת האילוצים שלה. השלכה מיידית היא שעל הממסד הישראלי להושיט את ידו כמה שיותר רחוק כדי לערב מומחים ושחקנים מהחברה האזרחית, הן ישראלים והן זרים, כשהיא פועלת לגבש את מדיניותה ביחס לסוריה ומצרים.

תקשורת המונים יחסי ישראל-ערב בעקבות האביב הערבי | קסניה סבטלובה¹

במחצית הראשונה של שנת 2011 עוד קראו לזה "האביב הערבי" ואילו לקראת סוף השנה, כאשר התקיימו בחירות לפרלמנט הן בתוניסיה והן במצרים, החל להישמע בישראל המונח "החורף האסלאמי"² לתיאור הגל המרתק של שינויים שסחף ועודו סוחף את המזרח התיכון. בעוד שהאופטימיסטים האמינו שהמהפכות יביאו לעלייתן של דמוקרטיה חדשות במרחב הערבי,³ חזו הפסימיסטים את שלטון השריעה והתמוטטות היחסים הקיימים בין העולם הערבי וישראל. ואולם, המציאות הוכיחה ששניהם טעו.

השינויים היו ייחודיים לכל מדינה ערבית, והתוצאות היו ברובן בלתי-צפויות מבחינת חישובים פוליטיים. יחד עם זאת, אין כל ספק שלבד מהשינויים הפוליטיים המהירים, מתפתח בחברות הערביות ברחבי האזור שינוי איטי יותר ובעיקר משמעותי הרבה יותר. הרצון ביציבות ובשלום לא ערער את הרצון בשקיפות ובחירות, אלא דווקא להיפך. החברות הצעירות והשוקקות נאבקות למצוא את דרכן בים הגועש של השינויים; המערכות הישנות קורסות בעוד שהחדשות טרם קמו. כיצד השפיעו המהפכות על ההשקפות, הדעות והעמדות כלפי ישראל בעולם הערבי? ומה יהיה מקומה של ישראל במבנה הגיאופוליטי המזרח תיכוני החדש? כרגיל, התמונה אינה עשויה שחור ולבן. יש צורך לבחון בדקדקנות דקויות ופרטים רבים כדי להתוות את דרך הפעולה הנחוצה.

מאמר זה יבחן את יחסי ישראל-ערב מהזווית של תקשורת המונים בעולם הערבי ובישראל. המאמר יסיק שטבע היחסים בין ממשלת ישראל ומדינות ערב לא השתנה מעיקרו במהלך תקופה זו, בעוד שהכיסו השלילי של ישראל בתקשורת הערבית פחת.

התקשורת הישראלית והממסד מול השינוי: הפחד מהמחר

בחמישים השנים האחרונות התרגלה ישראל להתמודד עם שחקנים מוכרים ובמידה רבה צפויים באזור. קל להבין מדוע האליטות הפוליטיות הישראליות כה חוששות משינויים מעבר לגבולות ישראל - "סינדרום שטוקהולם"⁴ טבוע עמוק בגופן, נכנס למחזור הדם וכמעט בלתי אפשרי להיפטר ממנו. ישראל הייתה מוכנה להתמודד עם מציאות של איבה, חרמים וגילויי אנטישמיות⁵ שנשמעו לרוב הן בירדן והן במצרים - השותפות הפומביות היחידות של ישראל להסכמי שלום אזוריים - בעוד שהיא שמרה על יחסים יציבים עם דמויות ידועות שלא התחלפו במשך השנים, אלא רק החליפו ביניהן תפקידי מפתח. ובכל זאת הייתה הפשרת השלום הקר ממש בלתי-אפשרית, הודות לחקיקה וסדר יום ציבורי נגד נורמליזציה בארצות אלה. במקרים רבים קודמו הללו על ידי אותם סוכני כוח שלחצו ידניים והחליפו חיבוקים נלהבים עם עמיתיהם הישראלים באירועים פרטיים.

יחד עם זאת, אנשים וארגונים שניסו לקדם בניית גשרים עם ישראל או עם מגזרים מסוימים בחברה הישראלית (אפילו עם המגזר הערבי-ישראלי) נרדפו או נענשו לעיתים קרובות על ידי שירותי הביטחון של

1 קסניה סבטלובה היא כתבת ופרשנית לענייני ערבים בערוץ תשע, כתבת בג'רוזלם פוסט, BBC, קומרסנט (רוסיה) ועוד. היא כותבת עבודת דוקטורט בלימודי המזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים, ונמנית עם צוות המומחים של מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית.

2 Michael J. Totten, "Arab spring or Islamist winter", World of Affairs, January-February 2012, www.worldaffairsjournal.org/article/arab-spring-or-islamist-winter

3 Tiku Nitasha, "President Obama addresses Egypt's revolution", New York Magazine, 2 November 2011, http://nymag.com/daily/intel/2011/02/president_obama_addresses_egyp.html

4 סינדרום שטוקהולם הוא תופעה פסיכולוגית שבה מבטאים בני ערובה הזדהות וחשים רגשות חיוביים כלפי חוטפיהם, לעתים עד כדי כך שיגנו עליהם.

5 Anti-Semitism in Egyptian media - February 2001-February 2002, "Anti-defamation League", www.adl.org/egyptian_media/media_2002/default.asp

מדינותיהם ולבסוף הושתקו או אולצו להגר. הסופר והמחזאי המצרי עלי סאלם, העיתונאית הלא מוסטפא⁶ והסוציולוג סעד אל-דין אבראהים ורבים אחרים שילמו מחיר על כך שהתקרבו יותר על המידה לישראל ואולצו על ידי המשטר עצמו לסגת מכך. אך למרות זאת קולותיהם נשמעו. פעילים באו להשתתף בסמינרים משותפים בחו"ל, שבהם השתתפו גם ישראלים, וחלק מהם אף ביקרו בישראל ללא חת וחזרו להפיץ את מה שלמדו על המדינה שנחשבת על ידי הרוב המכריע של המצרים ל"אויב".

באופן טבעי טיפחו המשטרים הערביים את רעיון הבלעדיות שלהם, והזהירו את ישראל ואת המערב שמשטריהם הם השומרים הבלעדיים של הלאומיות החילונית נגד הכוחות האסלאמיים. בזמן שאותם משטרים קיימו שביתות נשק משלהם עם האחים המוסלמים, הם דמיינו תרחישי יום דין של עליית האסלאמיסטים לשלטון. וכך, אין זה פלא שמתחילת 2011 התמקדו התחזיות הצבאיות והפוליטיות של יחסי ישראל-מצרים בסיכונים ובאיומים. אירועים שליליים, כגון שריפת דגלי ישראל וארצות הברית, וכן הפריצות לשגרירויות ישראל וארצות הברית בקהיר ובטריפולי, המשיכו להזין את מפלצת הפחד.

הפחד הגיע לשיאו ב-6 באוגוסט 2012, זמן קצר לאחר התקיפה הקטלנית על חיילים מצריים ברפיח, שם נהרגו 17 חיילים. מורסי הורה אז על מבצע צבאי נרחב בסיני והזרים חיילים מצריים לתוך האזור המפורז, לכאורה תוך הפרת תנאי הסכמי השלום של קמפ דייויד.⁷ תוך שבוע הוא אף פיטר את ראש המודיעין, הגנרל מוראד מואפי, ולמעשה נפטר מהמועצה הצבאית העליונה, כאשר הכריח את הפילדמרשל עמר סלימאן והגנרל סמי ענאן להתפטר יחד עם דמויות מפתח צבאיות אחרות מעידן מובארכ. בתקופה זו התפוצצה התקשורת הישראלית מרוב כותרות מלחמתיות, כגון "הפרות גסות של הסכם קמפ דייויד", "לחץ גובר בסיני", ו"מדוע תגברה מצרים את כוחה הצבאי בחצי האי". ב-29 באוגוסט 2012 כבר הודיעה הממשלה לכנסת שלא היו שום הפרות של הסכמי קמפ דייויד וכי כל המהלכים המצריים תואמו עם ישראל.⁸

בימים הראשונים של ספטמבר 2012 דיווחו כל כלי תקשורת במצרים כי הטנק המצרי "הנוסף" האחרון עזב את חצי האי סיני. אך ידיעה חדשותית זו לא זכתה בישראל לאותה חשיפה כמו הידיעות הקודמות על ההפרות האפשריות של הסכם קמפ דייויד. למרות התחזית השלילית, תוך זמן קצר התברר שעוד ישנם קשרים חזקים ובני קיימא בין שירותי המודיעין הישראליים והמצריים, שמעבר רפיח בין עזה למצרים נסגר שוב ושוב, וכי הצבא המצרי סותם במרץ את המנהרות התת-קרקעיות לעזה שהיו פתוחות לרווחה בתקופת מובארכ.

לסיכום, רוב הפרשנים הישראליים והמערביים טעו ביכולתם לחזות את השינויים שעמדו להתבצע על ידי הנשיא לשעבר מורסי בשורות הצבא והמודיעין, וכן בהערכת הקצב והמאפיינים של היחסים בין מצרים שלאחר מובארכ וישראל. נכון להיום, הן שגרירות מצרים בתל אביב והן שגרירות ישראל בקהיר (וכן המרכז האקדמי הישראלי הפועל שם) מתפקדים כרגיל. מצרים וירדן אף מינו בהצלחה שגרירים חדשים לישראל בתקופה זו. חוגי הצבא והמודיעין הישראליים והמצריים ממשיכים בשיתוף הפעולה האינטנסיבי ביניהם. פוליטיקאים ישראליים הן מהקואליציה והן מהאופוזיציה משתדלים לקיים קשר כלשהו עם האחים המוסלמים. לפני הבחירות לנשיאות במצרים הייתה משלחת חברי כנסת מישראל אמורה להיפגש עם משלחת האחים המוסלמים בושינגטון.⁹

המסקנה ההגיונית מניסיון זה צריכה להיות שדרוש כיסוי אובייקטיבי ומפורט יותר של האירועים. יש להציע

6 "השגריר הישראלי חולק ארוחה עם הלא מוסטפא", ביקיא מצר, 17 בספטמבר 2009.

7 "Egypt beefs up troops in Sinai", Al-Arabiya, 10 August 2012, <http://english.alarabiya.net/articles/2012/08/10/231454.html>

8 צבי זינגר, "הממשלה לכנסת: לא הייתה שום הפרה של קמפ דייויד בסיני", מגהפון, 29 באוגוסט 2012, <http://megafon-news.co.il/asys/archives/76533>

9 מורן אזולאי, "פסגה בארה"ב: ח"כים ייפגשו עם אנשי האחים המוסלמים", Ynet, 11 ביוני 2012, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4241113,00.html

לציבור הרחב ואף לממסד הפוליטי סוגים נוספים של פרשנות לאירועים אלה ולהשלכותיהם האפשריות. ברור שהסכסוך הערבי-ישראלי והמצב במזרח התיכון בכלל אינם נושאים אהובים בסדר היום הציבורי הישראלי. אף מפלגה פוליטית חוץ ממרץ השמאלנית לא העמידה את יישוב הסכסוך עם הפלסטינים בעדיפות הראשונה שלה. מן הראוי להחזיר את הנושא לסדר היום ולהעלות את המודעות להתפתחויות האזוריות ולחשיבותה של עמדה ישראלית ברורה ביחס אליהם.

התקשורת הערבית וישראל בעולם שלאחר האביב הערבי

קשה לצפות שמחסום האיבה ייפול בבת אחת, ואין זה מן הסביר שאפילו התקדמות לקראת שלום עם הפלסטינים תשים קץ לעוינות ולחשדנות ההדדיות. יש עוד רבים באזור המתנגדים לעצם קיומה של מדינה יהודית במזרח התיכון.¹⁰ יחד עם זאת, באווירה של שינוי, נעשה קל יותר הן לשחקנים רשמיים והן בלתי-רשמיים המעוניינים בקשרים וביחסים עם ישראל לפעול, בעיקר כאשר תשומת הלב של התקשורת הערבית כיום מוסבת מהנושא הישראלי-פלסטיני לעבר התפתחויות שוטפות בסוריה, מצרים, לוב, תוניסיה ומדינות אחרות.

"הסכסוך הישראלי-ערבי בהחלט מחוץ לאור הזרקורים כיום. אירועים דרמטיים לאין ערוך מתרחשים במדינות ערביות רבות, כך שהנושא הפלסטיני כבר אינו מצליח להיכנס לרשימת חמש הידיעות החדשותיות המובילות, או אולי אפילו עשר הידיעות המובילות. הוא כבר לא בפריים טיים", לדברי וליד אל-עמרי, ראש משרד אל-ג'זירה בישראל וברשות הפלסטינית.¹¹ אל-עמרי אף הודה שבעקבות התפתחות האירועים הדרמטיים בסוריה נפל הרייטינג של הרשתות הערביות המובילות כגון אל-ג'זירה ואל-ערביה באופן חד, בעוד שהרייטינג של התקשורת המקומית המסורתית (המודפסת והמשודרת) ושל הרשתות החברתיות נמצא במגמת עלייה.

מהפכת היסמין בתוניסיה ומהפכת תחריר במצרים הוכיחו שלמרות האנאלפביתיות והחוסר במחשבים אישיים, לרשתות החברתיות ולמדיה החדשה יש עוצמה ופופולריות אדירה במדינות אלה, כמו במדינות ערב רבות נוספות. בעוד שרוב המצרים ממשיכים לקבל את מנת החדשות היומית שלהם מקריאת העיתונים אל-אהראם ואל-מצרי אל-יום, בזמנים נואשים עשויה המדיה החדשה להפוך למקור החדשות היחיד עבור מגזרים נרחבים מהציבור. התקשורת המסורתית הסתגלה במהירות לשינויים שבאו בעקבות המהפכות במצרים ובתוניסיה. אך קשה לומר שהתקשורת במדינות אלה כבר חופשיה מצנזורה או שהיא נהנית מהזכות לחופש הדיבור. במהלך מאה הימים הראשונים לשלטונו דיכא מורסי רבות מחירויות העיתונות, כשהוא מפטר את עורכי כתבי העת תחריר דוסתור. תאופיק עקאשה, בעלי טלוויזיית פראעין, הועמד לדין באשמת "הסתה לרצח הנשיא".¹² לאחרונה שחרר בית משפט מצרי את עקאשה בערבות ולאחר מכן פסק כי הוא זכאי.

בעוד שבמישור הממשלתי והביטחוני מתפתחים יחסי ישראל-ערב באותו קצב כמו לפני המהפכות, נבקעו סדקים ראשונים בחומת האיבה כלפי ישראל, שנראתה בלתי שבירה, בחברה האזרחית במדינות ערב. ארגונים ישראליים נתנו סיוע הומניטארי לפלסטיים סוריים בירדן, בעוד שחברי כנסת הצליחו לקשור קשרים עם ראשי אופוזיציה סוריים הנמצאים בסוריה ומחוצה לה. בשנת 2012 הגיע מספר שיא של אמנים, סופרים

¹⁰ "A free Palestine, free from the river to the sea", The Uprooted Palestinians, 24 September 2011.

¹¹ ראיון עם וליד אל-עמרי, שודר בערוץ 9 בטלוויזיה, 16 בספטמבר 2012.

¹² "אמצעים נגד העיתונות: גינויים למורסי המצרי על צנזורה", רוסיה היום (ערוץ טלוויזיה), 18 באוגוסט 2012, <http://rt.com/news/press-crackdown-egypt-mursi-996/>

וקולנוענים ממרוקו,¹³ תוניסיה¹⁴ ואלג'יריה¹⁵ לבקר בישראל, למרות איומים, הפחדות וחרמים. משלחת מרוקאית רשמית ביקרה בישראל לראשונה מאז שנת 2000 באפריל 2012¹⁶ והתקיימו מספר ביקורים בלתי רשמיים של אנשי עסקים ואישים פוליטיים מצריים. חוגים אסלאמיים ולאומניים קיצוניים בארצות האמורות גינו את המבקרים, כמובן, וכמה מהם נודו על ידי איגודי סחר וכיוצא בזה. אך עצם העובדה שביקורים כאלה קרו, למרות התחזיות הקודרות, הוא בעל חשיבות רבה. ומעניין שמאז תחילת שנת 2011 חלה עליה באזכורים חיוביים דווקא של ישראל בעולם הערבי ולא שליליים.¹⁷ בסוריה, למשל, צעקו הפליטים הזועמים כי "אפילו ישראל לא טובחת כל כך הרבה סורים כמו בשאר אל-אסד".¹⁸

לכן, אם בישראל מעוניינים להגיע לתקשורת הערבית, יש לשקול גם את ההיטמעות במדיה החברתית בשפה הערבית, היינו בבלוגספירה, בפייסבוק ובטוויטר. ברמה פרטנית יותר, ניתן לזהות בקלות בלוגרים משפיעים (חלק מהם עיתונאים מקצועיים ואחרים אינם) ואף לפנות אליהם ישירות או באמצעות צד שלישי. במקביל, ייתכן שיהיה קל בהרבה להגיע לתקשורת שיושבת במפרץ (או עוד יותר טוב, לתקשורת מהמפרץ שיושבת בלונדון, כגון עיתון אל-ערביה שבבעלות סעודית, א-שרק אל-אוסט ואל-חיאט, בנוסף לאל-ג'זירה).

כיום, לאחר נפילתו הדרמטית של משטר מובארכ, ברור לרבים במדינות המפרץ הערביות שהגורם היחיד הקבוע והיציב באזור, הן מבחינה ביטחונית והן כלכלית, הוא ישראל, ובהינתן החשש המשותף מהגמוניה איראנית, ניתן לטפח את היחסים איתה עוד יותר. לאחרונה פרסמו רבים מהעיתונים וערוצי הטלוויזיה במפרץ (כולם בבעלות המדינות או סוכני כוח המקורבים למשטר) ראיונות עם נציגים ישראלים, ובהם ראש הממשלה בנימין נתניהו ושר החוץ אביגדור ליברמן. העיתון הסעודי המקוון אילאף פרסם במשך למעלה משלוש שנים את זיכרונותיו של פרופ' שמואל מורה מהאוניברסיטה העברית בירושלים.

נראה כי במדינות הפוסט-מהפכניות עשוי להיות קל יותר לגשת למדיה החדשה וליצור אתה קשרים, בעוד שבמדינות המפרץ המסורתיות - בהן האינטרנט נתון למגבלות קשות ולצנזורה - יש לגשת לאמצעי התקשורת המסורתיים. זאת ועוד, יש להתייחס אל התקשורת הערבית-הישראלית, הנהנית כיום מיחסים משופרים עם העולם הערבי הרחב, כמתווכת ושותפה ביוזמות תקשורתיות אפשריות בין ישראל לעולם הערבי.

מסקנות

עד היום ממשיכים האקדמיה, התקשורת ומכוני המחקר הישראליים לנתח את האירועים חסרי התקדים של האביב הערבי לפי הקווים הביטחוניים הידועים, כאשר הם מטפחים את החרדות וחוסר הביטחון של הציבור. למרות שעוד מוקדם להגיע למסקנות סופיות, כבר כיום ברור שלעת עתה האביב הערבי לא שינה באופן מהותי את אופי היחסים בין המשטרים הערביים לישראל, בעוד שהכיסוי השלילי של ישראל בתקשורת הערבית ירד פלאים.

השינויים בעולם הערבי פתחו צהרים קטנים של הזדמנות ומאפשרים לשחקנים חדשים בזירה הערבית להעריך מחדש את אפשרות היחסים עם כמה מחוגי החברה והממשלה הישראלית. צהרים אלה הם

13 הביקור היה לפסטיבל הסרטים הבינלאומי בחיפה.

14 Elhanan Miller, "Exiled Tunisian filmmaker comes to Tel Aviv", Times of Israel, 8 June 2012, www.timesofisrael.com/tunisian-filmmaker-i-used-to-believe-in-boycotts-but-no-longer-do/

15 איתמר אייכנר, "סופר אלג'יראי סובל מחרם", YnetNews, 24 ביולי 2012, www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4259415,00.html

16 "Official Moroccan delegation visits Israel", אל-רסאלה, צוטט ב- Elder of Zion, 15 באפריל 2012, <http://elderofzion.blogspot.co.il/2012/04/official-moroccan-delegation-visits.html>

17 Abdulateef Al-Mulhim, "Arab spring and the Israeli enemy", Arab News, 6 October 2012, www.arabnews.com/arab-spring-and-israeli-enemy

18 קסניה סבטלובה, "מה יקרה בסוריה?" Slon.ru, 28 באפריל 2011, http://slon.ru/world/chto_budet_s_siriyey-587496.xhtml

הזדמנויות שאסור להחמיץ. יש לחפש גם הזדמנויות חדשות כדי לנצל בצורה המיטבית את הגמישות שתקופת השינוי הנוכחית מאפשרת. שחקנים רבים בעולם הערבי - סוכני כוח עולים כגון ראשי האופוזיציה הסורית הנוכחית, פוליטיקאים ממדינות המפרץ, סופרים, עיתונאים וקולנוענים - מוכנים כיום לחפש אפשרויות והזדמנויות חדשות. אך רק מיעוט קטן מוכן להודות בקשרים עם ישראל ולעמוד בפני הביקורת הזועמת, היות שהחוגים האנטי-ישראליים חשים גם הם שהם חופשיים לפעול בהעדר מרכז כוח חזק. התקפות על ליברלים והתנקשויות בהם אינם דבר חדש בעולם הערבי,¹⁹ אך כעת אותם יחידים המבקשים לקדם פיוס עם ישראל עלולים לסבול יותר מאלימות פיזית וברוטלית.

יש לנצל את התקופה הנוכחית כדי ליזום ולחפש באופן פרטי הזדמנויות חדשות לקשרים ויחסים. ובאשר לכיסוי האביב הערבי והשלכותיו בתקשורת הישראלית, לציבור הישראלי הזכות לדעת יותר על האירועים המתפתחים בחברות הערביות הפוסט-מהפכניות, כדי לגבש את דעתו האישית עליהם. יש לספק יותר ראיונות, מאמרי דעה ופרשנויות ממה שסופק לזרם המרכזי של התקשורת עד היום, בנימה אחרת, הן לציבור הישראלי והן לממסד הפוליטי.

19 ששון סומך, "זיכרונות ממחפוז", הארץ, 22 באפריל 2011, <http://www.haaretz.com/weekend/week-s-end/memories-of-mahfouz-1.357582>

ממלכת הכוחות החדשים: מכוני מחקר במזרח התיכון | כמאל עלי-חסאן¹

חלק ממדינות המזרח התיכון עוברות שורה של אירועים דרמטיים אשר מעצימים את הצורך בהבנה מחודשת של הרכב הכוחות במדינות אלה והשפעתו על מרקם היחסים בתוך אותן מדינות, ביניהן ובין מדינות העולם. אחד מגילוייה המרכזיים של תקופה זו הינו הבולטות של מכוני מחקר ערבים בזירה המקומית והעולמית. נציגיהם של מכוני אלה נראים באירועים ובכנסים מרכזיים בעולם ובמדינות המזרח התיכון. עובדה זו יכולה ללמד על השינוי הדרמטי בגישה של מדינות ערב כלפי עצמן וכלפי האחר. מאמציהם של מלומדים ערבים להסביר, לנתח ולהתחקות אחרי שינויים עתידיים במזרח התיכון מעלים את הצורך להכיר וללמוד לעומק על מכוני המחקר.

מטרת מאמר זה לשפוך אור על מכוני המחקר בעולם הערבי ולהצביע דרכם על הפוטנציאל המתהווה ביחסי הכוחות במדינות ערב בעקבות האביב הערבי. המאמר נשען על שלושה מקורות ידע מרכזיים: היכרות עם הספרות המחקרית בתחום, אתרי מכוני מחקר מובילים במזרח התיכון ופגישות ושיחות שקיימתי בשנתיים האחרונות עם נציגי מכוני ערבים בכנסים בין-לאומיים.

מכוני מחקר עצמאיים במזרח התיכון החלו להתפתח בצל משטרים אוטוריטריים ושימשו מכשיר בידי השלטונות למתן לגיטימציה לשלטונם. בשנת 2011, בדירוג העולמי השנתי של מכוני המחקר שערך ד"ר ג'יימס מקגאן,² אחד החוקרים הבכירים בנושא מכוני המחקר בעולם, נכללו 6,545 מכוני מחקר בעולם. 323 מתוכם (כ-5%) מצויים במדינות המזרח התיכון (חוץ מקפריסין, אותה כולל הדירוג במזרח התיכון, למרות חברותה באיחוד האירופי). 113 מהמכוני המזרח תיכוניים מצויים במדינות שאינן ערביות - 54 בישראל, 32 באיראן, ו-27 בתורכיה. אם כך, יש לפי דירוג זה 210 מכוני בעולם הערבי (כ-3% מכלל המכוני בעולם) - רובם מרוכזים בחמש מדינות: 34 מכוני במצרים, 29 מכוני בעיראק, 28 מכוני פלסטיניים, 18 מכוני בתוניסיה, ו-16 מכוני בירדן.

נתונים אלה מעידים על המגמה ששלטה עד כה בעולם הערבי וששיקפה את היעדר התמיכה מצד השליטים הדיקטטוריים במכוני המחקר ואף את הדיכוי הממושך של האינטלקטואליים ומניעת תהליכי קידום, לימוד ומחקר בסוגיות פנימיות, אזוריות או בינלאומיות. מצב המחקר בעולם הערבי, כמשתקף מהנתונים, הינו מצב קשה במיוחד, בייחוד בכל הנוגע לרמת ידע ולמחקר וקידום תהליכי דמוקרטיזציה. הדבר קיבל ביטוי מוחשי באירועי האביב הערבי שהחלו בסוף שנת 2010.

בעקבות האביב הערבי אנו מזהים התעצמות משמעותית של מכוני מחקר, אינטלקטואלים וארגוני חברה אזרחית שקמים במזרח התיכון. עד כה אין מיפוי מקיף על מכוני אלה בשל העובדה שארגונים ומכוני חדשים מצויים עדיין בשלבי בנייה ועיצוב זהות ארגונית או מחקרית בהתאם. למרות זאת, אנו מגלים צורך גובר והולך של ארגונים, מכוני ואינטלקטואלים ערבים להיות שותפים בקידום תהליכי דמוקרטיזציה, מחקר ומדע בקרב חברות המזרח התיכון. מכוני המחקר מהווים חממה לעשייה בתחום הדמוקרטיזציה ופיתוח השיח והידע המשותף אודות ערכים דמוקרטיים ואזרחיים. מציאות זו עתידה לסייע לניידות חברתית ולקידום חברות דמוקרטיות יותר באותן מדינות שבהן יש פיתוח של חברה אזרחית ומכוני מחקר, ושבהן יש תרבות פוליטית הפתוחה יותר לערכים דמוקרטיים כמו זכויות אדם ופלורליזם.³

1 כמאל עלי-חסאן הוא עמית מדיניות במיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, מרצה באוניברסיטה הפתוחה, ודוקטורנט בלימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטת תל אביב.

2 James G. McGann, "The Global Go-To Think Tanks 2011", January 2012, University of Pennsylvania, USA; http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=think_tanks

3 Larry Diamond, The spirit of democracy: the struggle to build free societies throughout the world, (New York: Holt paperbacks, 2008), pp. 154-168.

היזומה המשותפת של האומות המאוחדות עם מדינת כווית להקים את המרכז הערבי לתכנון **The Arab Planning Institute (API)**⁴ בשנת 1966 הניעה מדינות באזור ליזום ולהקים מכוני מחקר לפי הדגם המערבי אשר השתקף במטרות, בפעילות ובגישות המדעיות להתמודדות עם סוגיות פנים ומאוחר יותר גם עם סוגיות אסטרטגיות ואזוריות. בשנת 1980 הוקם המרכז הערבי לפיתוח אורבני בערב הסעודית **Arab Urban Development Institute (AUDI)**. המרכז משרת יותר מארבע מאות ערים ערביות מעשרים ושתיים מדינות במזרח התיכון.

מכוני אחרים שימשו מקור להפצת רעיונות ואידיאולוגיות כלל-ערביים או קידמו את רעיון האחדות בין מדינות ערב כתגובה לתבוסה של צבאות ערב בפני מדינת ישראל במלחמת 1967. אחד המכוני שהיזומה להקמתו באה כתגובה למלחמה זו הוא "המרכז לחקר האחדות הערבית" **The Center for the Study of Arab Unity**, אשר הוקם בביירות בשנת 1975.⁵ המרכז נוסד על ידי למעלה משלושים אינטלקטואלים ערביים שסברו שהעדר אחדות ערבית בפעולה משותפת נגד ישראל הוא שגרם לתבוסת הערבים במלחמה. באמצעות המכון הם ביקשו לקדם את רעיון האחדות הערבית ופעילות נגד התנועה הציונית והאימפריאליזם המערבי במזרח התיכון. לצד הפעילות המחקרית הענפה משמש המרכז מקור לעריכת כנסים, הרצאות ופרסים לעידוד הרעיון הפאן-ערבי, כגון הפרס היוקרתי על שם נשיא מצרים המנוח ג'מאל עבד אל-נאצר. הפרס מוענק למוסדות או אנשים המבליטים את תפיסותיו הלאומיות של עבד אל-נאצר כהוגה ומיישם רעיון האחדות הערבית והתחייה הלאומית במזרח. זאת ועוד, חלק ניכר מפעילות המרכז מופנה להגברת השיח הפנים-ערבי אודות המחשבה המערבית והשפעותיה. כמו כן עוסק המרכז במאפייני השלטון במדינות מערב ובעיקר במדינות ישראל בשטחים הכבושים, תוך שימוש בתרגום לערבית של כתביהם של מומחים ישראלים. המרכז פרסם 439 ספרים בנושא פוליטיקה ערבית, אזורית ועולמית; 224 ספרים בנושא הלאומיות הערבית; וכ-163 ספרים בנושאי כלכלה.⁶ המרכז גם מוציא לאור את כתב העת הטוב ביותר בעולם הערבי - אל-מסתקבל אל-ערבי (העתיד הערבי).

כך, בשנת 2012 הודיע המרכז לחקר המזרח התיכון בירדן, **The Middle East Studies Center, Jordan**,⁷ שהוקם בירדן בשנת 1991, על פרסום התרגום הראשון בשפה הערבית לתלמוד הבבלי, כחלק ממטרתו להכיר את הנרטיב והמורשת היהודית, שלטענת המכון העולם הערבי מכיר באופן כללי בלבד. פרויקט התרגום, שתואר כאחד הפרויקטים החשובים במאה ה-21, הוא פרי עבודתם המאומצת של עשרות חוקרים מתחומי דעת שונים במשך כחמש שנים ונחשב לפריצת דרך עצומה בעולם הערבי מבחינת הכרת האחר באזור.

אחד ממכוני המחקר המובילים בתחום חקר ישראל נמצא ברמאללה. המרכז הפלסטיני ללימודי ישראל **The Palestinian Forum for Israeli Studies - MADAR** הוקם בשנת 2000 ועובדים בו ביחד מומחים פלסטינים מישראל ומהשטחים.⁸ זאת ועוד, המרכז נוהל בעשר השנים האחרונות על ידי מומחים פלסטינים מישראל. ד"ר הונידה ע'אנם המנהלת העכשווית של המרכז היא בעלת תואר דוקטור מהאוניברסיטה העברית בירושלים. כמו כן, הסופר וחוקר הספרות מעכו אנטון שלחת משמש כעורך המדור הישראלי במרכז. המרכז מתמקד בלימוד ומחקר אודות החברה והפוליטיקה בישראל. כמו כן מתמקד המרכז בתרגום לערבית של מאמרי דעה ומונחים ישראלים בהם מודגשות המחלוקות בתוך החברה והממשל הישראלי ביחס להסכם קבע והקמת מדינה פלסטינית. המרכז מהווה הזדמנות עבור הפלסטינים ללמוד על החברה

<http://www.arab-api.org/default.aspx> 4

www.caus.org.lb/Home/index.php?Lang=en 5

www.caus.org.lb/Home/publication_categories.php?OrganizationId=2 6

www.mes.jo/NewActiv.html c.com 7

www.madarcenter.org/madar-en.php 8

והפוליטיקה בישראל. כמו כן משמש המרכז מקור להפצת ידע אודות ישראל מפרספקטיבה פלסטינית, כאשר רוב החוקרים במרכז הם פלסטינים תושבי מדינת ישראל שמכירים מקרוב את השפה העברית ואת הקונטקסט הישראלי באזור.

יש לציין שאחרי המהפכות בעולם הערבי בתחילת 2011 צמח מספר המכוני בצורה דרסטית. ובמקביל החלו מכוני מחקר מהתקופה הטרומ-מהפכנית בתהליכי שינוי דרסטיים הן בארגון והן במהות ובאיכות המחקרית. אחד מבין מכוני המחקר המובילים בעולם הערבי הינו מרכז אל-אהראם למחקרים אסטרטגיים שבמצרים.⁹ המרכז הוקם בשנת 1968 והתמקד במחקר אודות הסכסוך הערבי ישראלי. החל משנת 1972 הורחבה פעילות המרכז וכללה לימוד ומחקר על סוגיות בינלאומיות עם דגש על סוגיות בעולם הערבי. המכון פרסם יותר מ-150 ספרים וכולל צוות של יותר 35 חוקרים. המכון דורג כאחד מבין חמישים מכוני המחקר הטובים ביותר בעולם.¹⁰ פרסומי המכון כוללים דו"חות אסטרטגיים שבועיים, חודשיים ושנתיים המקיפים סוגיות בינלאומיות, אזוריות ומקומיות בהיקפים שונים. זאת ועוד, מאז המהפכה עובר המכון שינוי משמעותי וארגון מחדש. במרץ 2012 החל המכון בתהליך עיצוב וגיבוש מחדש, תוך קליטת כוח אדם חדש וצעיר.¹¹

דוגמה נוספת לשינוי בתפיסה ובאג'נדה המחקרית אנו מזהים במכון התוניסאי ללימודים אסטרטגיים.¹² המכון הוקם בשנת 1993 בתקופתו של הנשיא המודח זין אל-עאבדין בן עלי. בשנת 2011, לאחר המהפכה הראשונה בעולם הערבי, הושק מחדש אתר הבית של המכון. באתר משתקפת תמונה עגומה אשר מתארת לראשונה את מערכת היחסים ששררה בין הרודן לבין המכון וכיצד נותבה פעילותו של המכון בהתאם לצרכיו הפוליטיים והשלטוניים של הדיקטטור. בן עלי מתואר כמי שגרם להרס המדינה וסלל לעם את הדרך למהפכה. מקרה זה יכול ללמד על מערכת הדיכוי שהנהיגו שליטים ערביים כלפי מכוני מחקר, אינטלקטואלים ורפורמיסטים בעולם הערבי. המכון הגדיר מחדש את מטרותיו בעקבות המהפכה ומיקד אותן בשלוש מטרות מרכזיות: לחם - ביטחון תזונתי, צדק חברתי וכלכלה סולידארית; חירות - חופש אזרחי, דמוקרטיה השתתפותית, שלטון; כבוד לאומי - הזכות לדיוור, חינוך ומקום עבודה.

אף המכוני הישנים החלו בתהליך עיצוב ובנייה מחדש לשם שילובם של מומחים חדשים וצעירים בעבודות מחקריות שעד כה לא עסקו בהם בצורה חופשית. כך, לדוגמה, סיפר לי מומחה במכון מחקר ערבי מוביל במצרים: "עכשיו יש לנו משימה הרבה יותר קשה ומורכבת, המחייבת מאמצים עצומים: ללמוד ולחקור סוגיות פנים שבתקופת שלטונו של מובארכ נאסר או הוגבל העיסוק בהם, כמו השחיתות ואיכות השירותים הציבוריים במצרים".¹³ לטענתו של אותו חוקר יש גם מה ללמוד מהניסיון הישראלי ולכן מרכזו מגלה עניין גם במדע, בטכנולוגיה, בחברה ובפוליטיקה בישראל.

הפרויקט המחקרי והלימודי הגדול ביותר הוקם במצרים בשנת 2011 - הפרויקט המצרי הלאומי לתחייה מדעית (משרוע מצר אל-קומי לנהדה אל-עלמיה): העיר זוויל למדע וטכנולוגיה. יסודות הפרויקט הונחו בתקופתו של מובארכ בשנת 2000, ובשנת 2011 הושק השלב הראשון של הפרויקט, וזאת על שמו של פרופ' אחמד זוויל, חתן פרס נובל בכימיה בשנת 1999.¹⁴ לעיר זוויל הוקצו כ-113 דונם בשלב הראשון. במסגרתה מתקיימת פעילות מחקרית ענפה, הכוללת שבעה מכוני מחקר בתחומי המדע, הכלכלה והיחסים הבינלאומיים.

9 acpss.ahramdigital.org.eg/Home.aspx

10 McGann, Ibid, p. 34. נתון זה לא כולל מכוני מחקר בארה"ב.

11 מתוך פגישה עם חוקר בכיר במרכז אל-אהראם.

12 www.strategie.tn/index.php/en

13 מתוך פגישה עם חוקר בכיר במרכז אל-אהראם.

14 www.zewailcity.edu.eg

זאת ועוד, התפתחותם של מכוני המחקר הניבה את הקמתו של המרכז הערבי למחקר ולימוד מדיניות.¹⁵ בשנת 2011 הוקם המרכז בראשותו של ד"ר עזמי בשארה, אשר מנהל את משרדי המרכז מקטאר שבמפרץ הפרסי. צוות המרכז כולל כ-50 חוקרים ומתרגמים, בנוסף למנתחי מדיניות וכותבי ניירות עמדה ומאמרים קבועים שמתפרסמים באתר ומוצגים בכנסים. הסכסוך הישראלי-פלסטיני מהווה את אחד ממוקדי המחקר של המכון, ומבין הכותבים עליו מצויים חוקרים ומשכילים פלסטינים מישראל. מלבד זאת, המרכז מתמקד במחקרים חברתיים והיסטוריים ובלימוד מדיניות יישומית.

מכוני מחקר חדשים מתמחים בנושאים שונים כאשר הגישה המרכזית של רוב המכונים החדשים מגלמת את התפיסה הדמוקרטית ואת פיתוח החברה האזרחית. כך לדוגמה, "מרכז החזון ללימודי חברה אזרחית ומנהל תקין" הוקם בירדן בשנת 2010.¹⁶ המרכז מתמקד בקשר שבין ארגוני החברה האזרחית בירדן ובעולם הערבי. בשנת 2011 פרסם המרכז מדריך עדכני על מצב מכוני המחקר בעולם הערבי. המדריך, המונה 88 עמודים, כולל ניתוח מקיף אודות מכוני המחקר בעולם הערבי בתקופה שלפני האביב הערבי ומציע אופציות לשיתוף פעולה בין ארגונים, מכוני מחקר ואינטלקטואלים ערבים באמצעות הצטרפות ל"רשת הדמוקרטים בעולם הערבי".¹⁷ הרשת הוקמה ב-2006 באנגליה ומשם החלה בעשייה לצירוף חברים לשורותיה לעבודה משותפת בין ארגוני חברה אזרחית, מכוני מחקר, ואינטלקטואלים ערבים לקידום דמוקרטיה וזכויות אדם ואזרח בעולם הערבי. הרשת מספקת כיום שירותי ייעוץ והכוונה וכנראה גם תמיכה כספית ליותר משלושים ארגונים ומכוני מחקר בעולם הערבי. עשרות מבין הארגונים והמכונים ברשת הם חדשים, והוקמו לאחר 2010.¹⁸ כחלק מהעשייה של הרשת הושק "מכון האביב הערבי" (מרכז אל-רביע אל-ערבי) אשר הגדיר את מטרותיו כלימוד תופעות הקשורות לאביב הערבי בעולם הערבי והקשר למערכת האזורית והעולמית.

מכוני מחקר מהווים את הבסיס למידע ולקידום השיח הדמוקרטי במדינות אשר עדיין חוות מאבקים עקובים מדם בין האזרחים לשלטון. כך למשל, המרכז הסורי ללימודים ולמחקר¹⁹ פועל לקידום שיח דמוקרטי ואזרחי עתידי בין תושבי סוריה, בעידן שלאחר נפילתו של בשאר אל-אסד. המכון פועל מחוץ לגבולות סוריה אך מאגד בתוכו כתיבה ופרסום של אינטלקטואלים, מרצים וחוקרים סורים מהגרים.

מכונים רבים בעולם הערבי, ישנים וחדשים, נמצאים במסגרות פעילות משותפות עם מכונים אחרים בעולם הערבי או בזירה הבינלאומית. אחד הבולטים בהם היא יוזמת הרפורמה בעולם הערבי (מבאדרת אל-אצלאלא פי אל-עאלם אל-ערבי), ארגון שמאגד בתוכו פעילות משותפת של 16 מכוני מחקר מובילים בעולם הערבי.²⁰ הארגון מקדם תהליכי דמוקרטיזציה, שקיפות וצדק אזרחי וחברתי בעולם הערבי. כמו כן, הוא מקדם שיתופי פעולה בין מכוני מחקר ערבים ובינלאומיים בסוגיות ביטחון ובנושאים הקשורים למנגנוני הפיקוח השלטוני במדינות ערב בעידן האביב הערבי.

מגמה זו של התפתחות מכוני מחקר בעולם הערבי בעת החדשה מהווה מקור חיוני לפיתוח דיאלוג בין מדינות האזור ובעיקר בין ישראל לבין מדינות ערב, מהסיבות הבאות:

תיאורטיקנים חשובים של מדע המדינה, כמו ג'ון סטיוארט מיל, אלקסיס דה-טוקוויל ומקס וובר, רואים בארגונים האזרחיים, המבוססים על השתתפות פעילה של אזרחים, גופים התומכים בדמוקרטיה ומחזקים אותה. מספר מכוני המחקר גדל הולך וכך גם גוברת והולכת ההשפעה של מכוני המחקר על עיצוב השיח הפנים-ערבי. זאת בשל תהליכי הדמוקרטיזציה והחופש שעובר העולם הערבי שלאחר גלי המחאה

<http://english.dohainstitute.org> 15

www.vicss.org.jo 16

<http://vicss.org.jo/GUI/news/ViewNewsDetails.aspx?nid=104> 17

www.ndaworld.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=85&Itemid=268 18

www.dirasat.ws 19

<http://www.arab-reform.net/arab-securitocracies-and-security-sector-reform> 20

והמהפכות, שבו למוסדות מחקר יש חשיבות רבה ותפקיד מרכזי בעיצוב השיח הפנימי והחיצוני.

אנו מזהים שינוי בתפיסה של מכוני המחקר ביחס לישראל. העניין והרצון ללמוד על החברה, הפוליטיקה והטכנולוגיה בישראל מהווים ציר חשוב בעבודתם של מכוני ערביים במזרח התיכון.²¹

מכוני חדשים שהתפתחו החל משנת 2011 ומכוני ישנים שעוברים תהליך עיצוב מחדש משקפים מגמה שהולכת ומתפתחת בעולם הערבי: קידום תהליכי דמוקרטיזציה, פיתוח החברה האזרחית, הובלת שינוי משמעותי בגישה המחקרית, התעניינות גוברת במדע ובטכנולוגיה ויחס פתוח שהוא יותר ליברלי כלפי מדינות במזרח התיכון, כולל ישראל. עובדה זו מתבטאת בשיח החדש שמשקפים המכוני כלפי ישראל, שנחשבת כמעצמה טכנולוגית ומדינה דמוקרטית אשר מקדמת את אזרחיה ודואגת לזכויותיהם כאזרחים וכבני אדם. אין ספק שתרומתם של מכוני המחקר גוברת והולכת נוכח הרצון והשאיפה הקולקטיבית בעולם הערבי לשינוי מהותי בחיי היומיום. כתוצאה מכך קיימת נכונות חדשה לקבל המלצות ומסקנות מבית מדרשם של מכוני המחקר שעד כה נשלטו על ידי המדינה ושירתו את השליטים יותר מאשר את התושבים.

היקף המחקר במכוני הערביים ואיכותו הולך וגובר בשל הסוגיות הרבות שעלו לשיח הציבורי בעקבות גלי המחאה. אני מזהה במכוני אלה רצון ומאמצים רבים להגדיר מחדש את מטרותיהם, פעילותם ושילובם של כוחות צעירים ומומחים חדשים, שמהווים כוח עצום בעולם הערבי של היום. גם הנכונות לשיתוף פעולה עם חוקרים ישראלים הפכה להיות חלק מהשיח בעולם הערבי. בכנס שהתקיים במרוקו בחסות אוניברסיטת סירקיוז מניו יורק פגשתי יותר מעשרים חוקרים ערביים, שחלק מהם הציע ואף תמך בעריכת מחקרים משותפים עם מכוני מחקר ואינטלקטואלים ישראלים.

לסיכום, בעידן של שינויים היכולת של האדם או המוסד להיות פתוח, יצירתי ומעשי נחשבות לתכונות חיוניות לפיתוח דיאלוג והחלפת מידע וניהול ידע. במקרה של מכוני המחקר בעולם הערבי משימה זו נראית חשובה ביותר ומהווה מקור עצום לשינויים מרחיקי לכת באזור. עד כה לא נערכו מחקרים מקיפים ומעמיקים אודות מכוני המחקר בעולם הערבי. לרוב, מכוני אלה נסקרו ומופו אך לא נעשה ניסיון מעמיק להכיר את הזרמים האינטלקטואליים אליהם הם משתייכים; את רמת המומחיות של החוקרים, השכלתם וניסיונם; התקציב השנתי או מיפוי הפעילויות בכללותן כדי לאמוד את היקף הפעילות במונחים כמותיים; אוכלוסיית היעד שלהם; הקשר של מכוני אלה עם מכוני במערב, וכמו כן הקשר שלהם עם מקבלי ההחלטות במדינות ספציפיות. נוסף על כך, מן הראוי ללמוד על ההקשר הישראלי בקרב המומחים במכוני המחקר הערביים. משימה זו יכולה להאיר זוויות חדשות שעד כה לא הכרנו ולהרים תרומה של ממש בעידן של תהליכי שינוי והופעת הזדמנויות חדשות באופק.

מתוך פרספקטיבה של פיתוח דיאלוג ושיח בין מכוני המחקר במזרח התיכון, שמטרתו הגברה וליווי של תהליכי דמוקרטיזציה, ומתוך רצון להעצים את השייכות של האדם לסביבתו, אנו מזהים פוטנציאל עצום להשתלבות ותרומה של אינטלקטואלים ומומחים ישראליים לתהליכים החדשים במזרח התיכון. אחד מציריה המרכזיים של השתלבות כזו הוא פיתוח מערכת יחסים בין מכוני מחקר בישראל לבין מכוני מחקר בעולם הערבי, כאשר במוקד היחסים יהיו החלפת ידע ושימוש במתודות חדשות מותאמות לאוכלוסיות יעד שונות לקידום הדמוקרטיה והחברה האזרחית באזור למען הווה ועתיד מבטיח ודמוקרטי באזור.

ארגוני השלום הישראליים והאביב הערבי | יעל פתיר¹

התחושה הציבורית בישראל ביחס לאביב הערבי, כפי שעוצבה על ידי הצמרת המדינית והביטחונית, לא הייתה של תקווה אלא של חשש וחשדנות. הקושי לחזות את שהיה ואת שהולך להיות הוביל למה שנראה כבלבול מערכות ובעיקר להחלטה שלא לגבש עמדה או מדיניות. גם את ארגוני השלום הישראליים² תפסה ההתפתחות בעולם הערבי בהפתעה. בהתאם, לא נוכחנו בתגובות או יוזמות מטעם הארגונים בחודשים הראשונים להתקוממויות. למעשה, ההבדל המרכזי בין תגובת הארגונים לזו של הממשלה, הייתה מידה פחותה של חשדנות ונכונות לבחון את ההתפתחויות האזוריות באור חיובי.

מד מסוים לטמפרטורה במחנה השלום הישראלי ביחס לאביב הערבי ניתן לקבל ממודעות ארגון גוש שלום שמופיעות מדי יום שישי בעיתון הארץ. בחינת המודעות השבועיות בין ינואר 2011 ועד היום מעלה כי רק שתי מודעות התייחסו לאביב הערבי. האחת, ב-18 בפברואר 2011 שציינה את גבורתו של העם המצרי, והשנייה בפברואר 2012 שקראה לקשור את השלום עם מצרים בשלום עם הפלסטינים. למעשה, האווירה במודעה הראשונה, משקפת תחושה שאחזה בקרב חלק מארגוני השלום - התרגשות

מן הרוח הדמוקרטית והגבורה שהראו המפגינים התוניסאים ואחריהם המצרים. היו שקיוו כי זו תוליד אפיקי פעולה ושותפים חדשים, שלא התאפשרו כאשר נדרש אישור מהשלטון להשתתף בפעילות כזו. אחרים קיוו כי הרוח הדמוקרטית תרכך את דעת הקהל הישראלית ותצמיח תחושות סולידריות עם השכנים הערבים. היו גם שקיוו כי רוח המחאה תזלוג לשטחים הפלסטינים ותיתן רוח גבית למאבק הפלסטיני.

מיעוט המודעות מלמד גם על הקושי שהיה לארגוני השלום הישראליים לקשור בין רחשי הלב לאור ההתפתחויות באזור ובין האג'נדה אותה הם מקדמים. קושי שהלך והחמיר עם תוצאות הבחירות בתוניסיה ומצרים, שהעלו עוד יותר את החשדנות בישראל ואתגררו את היכולת לצייר את ההתפתחויות במונחים חיוביים של הזדמנות. במידה רבה, דווקא נחשפה הבעייתיות של הסכמי השלום שנחתמים עם הנהגות שיכולות להתחלף בכאלה, שאולי, לא יכבדו את ההסכמים, ובעיקר, שאינן מייצגות את רצון העם.

הארגונים הישראליים לא נותרו אדישים למאבק לחופש וצדק של השכנים הערבים, חלקם בירכו, רובם ערכו ישיבות פנימיות לדיונים אסטרטגיים, אירועים ציבוריים ושולחנות עגולים, וכתבו מספר מאמרים. עם זאת, לא נולדה שום יוזמה כמעט ובגדול לא שונו אופני הפעולה. כך עלה משיחות שערכתי עם מובילים מרכזיים בארגוני השלום הישראליים, רובם העידו כי לאחר בחינה, דיון פנימי והערכה של המצב החדש, הגיעו למסקנה כי הוא אינו משפיע על ההנחות הבסיסיות בפעילות הארגון ולכן גם אין צורך לשנות את הפעילות.

יש לכך מספר סיבות. ראשית, ארגוני השלום הישראליים עוסקים בעיקר בסכסוך הישראלי-פלסטיני וזה לא שיחק תפקיד מרכזי בהתקוממויות הערביות, שהתרכזו בקריאות פנימיות בכל מדינה להחלפת השלטון. עבור ארגוני שלום רבים אשר מתייחסים לקידום שלום כעניין של חוץ ובטחון (בניגוד, לדוגמה, לשלום פנים ישראלי בין פלגים שונים בחברה) המודל של האביב הערבי אינו רלוונטי. לעומת זאת הוא כן היווה מקור השראה לפעילות מחאה פלסטינית בקריאה לפיוס בין פתח לחמאס, או, כפי שהעידו מובילי "מחאת האוהלים", להפגנות בקיץ שעבר בישראל. שנית, המצב החדש, קרי, חוסר יציבות אזורית, ערעור הבריתות

1 יעל פתיר היא המנהלת בישראל של ג'יי סטריט, השדולה היהודית-אמריקנית. לפני כן עבדה במרכז פרס לשלום כמנהלת מחלקת מנהיגות אזרחית וכרכזת ישראלית של פורום ארגוני השלום הפלסטיני ישראלי.

2 במאמר אני מתייחסת לארגוני השלום ראשית כגופים מאוגדים חוקים ושנית כארגונים המגדירים עצמם ככאלה והפועלים, בעיקר, לקידום שלום בין ישראלים לבין העמים השכנים. ארגונים כגון: שלום עכשיו, גוש שלום, יוזמת ז'נבה, ישראל יוזמת, מרכז פרס לשלום, פורום המשפחות השכולות, ידידי כדור הארץ, רדיו כל השלום, הקרן לשיתוף פעולה כלכלי - ECF, המועצה לשלום ובטחון, בית הספר לשלום בנווה שלום, קול אחד, והסולחה. זאת בניגוד לארגוני זכויות אדם, או תנועת מאבק כמו שיח' ג'ראח, התחברות-תראבוט, המטה להכרה בכפרים הבלתי מוכרים ועוד.

הישנות של ישראל, הופעתם של מנהיגים חדשים שאינם מוכרים, רחשי העמים השכנים הנגלים לאחר שהיו נסתרים מהציבור הישראלי מייצר הרבה נעלמים. בהינתן חוסר ודאות מתקשים ארגוני השלום ליצר טיעונים חיוביים ו/או אמינים כדי לקשור בין ההתפתחויות ובין הסיכויים לשלום. בנוסף, האווירה הציבורית החשדנית והמסגור של ההתפתחויות באזור כמסוכנים לישראל מייצרות אתגר תקשורתי שקשה לארגונים לגבור עליו. יש גם שמודים כי הם פשוט לא יודעים מה יהיה ולכן מתקשים לשרטט קו בין האביב הערבי לשלום של ישראל עם שכניה.

הקשיים הללו, כפי שנסווחו על ידי מובילים במחנה השלום הישראלי, מסבירים מדוע רוב רובם של ארגוני השלום, לאחר דיונים, מצאו שאין סיבה לשנות את אסטרטגיית הפעולה שלהם. נהפוך הוא, ההתפתחות האזורית הערימה קשיים על ארגונים והעדפה הייתה לכן להתעלם ממנה.

הזדמנויות

בבואנו לבחון את ההזדמנויות שמציגה ההתקוממות הערבית לארגוני השלום בישראל יש צורך להכיר בכך שפעילות שלום אינה עשויה מקשה אחת ולכן אינה זירת פעילות יחידה. יש להפריד בין שתי תפיסות מרכזיות ביחס לשלום. האחת, לקוחה מעולם התוכן הדיפלומטי ומיחסים בינלאומיים ומשמעותה העדר מלחמה ולכן מתייחסת ליחסים בין מדינות (או תנועות עממיות). השנייה, רחבה יותר ומתארת מצב של בטחון אנושי, צדק, רווחה ושגשוג.³

ארגוני שלום ישראלים מקדמים את השלום הצר והרחב כפי שאלו מוגדרים לעיל באמצעים שונים. בחנתי ארגונים העוסקים באסטרטגיות, שמטרתן סיום הסכסוך בין ישראל לשכנותיה באמצעות הסכמי שלום ושיתופי פעולה בין מדינות (ברמה הדיפלומטית, הכלכלית, החינוכית ועוד)⁴ ואסטרטגיות שמטרתן כינון יחסי שלום וכבוד בין אנשים (בתוך ומחוץ לישראל).⁵

לאור המטרות והאסטרטגיות הנגזרות הללו ולמול השלכות האביב הערבי אני מציעה לבחון את ההזדמנויות הבאות הקיימות עבור ארגוני השלום הישראליים.

בכל שינוי יש הזדמנות. דומה שאין חולק על כך שהמזרח התיכון (וגם העולם כולו) עובר תהפוכות חסרות תקדים אשר משנות את פניו (המשבר הכלכלי, שחיקת מדינת הלאום, התנועה לאנטי-גלובליזציה, התנועה הסביבתית ועוד) - מה שהיה הוא לא מה שיהיה. מנגד, תהליך השלום הישראלי-פלסטיני עומד מלכת. מתקיים שיווי משקל שמאפשר לצדדים לשהות בפרק חדש של ניהול סכסוך במקום להתקדם אל עבר פתרון. אף כי נדמה שהסטטוס קוו נשמר, בפועל המציאות בשטח ובתודעה משתנה ללא הרף. בראש ובראשונה צריכים ארגוני השלום לראות בשינוי האזורי הזדמנות לבחון מחדש את התפיסות המניעות אותם. המהפכה הטכנולוגית וההשתחררות מכבלי השלטון מאפשרים נגישות בלתי אמצעית לרבים ומגוונים. יעידו על כך קמפיינים ברשת הפייסבוק כמו *We love you Iran*⁶ שהצליחו בזמן שיא לחבר מאות אלפי אנשים ממדינות אויבות תחת פלטפורמה משותפת. יש כאן הזדמנות אמיתית להקשבה פתוחה ופעילה לאנשים וקבוצות שונות בתוך העמים השכנים שיכולה להצמיח תפיסות חדשות ושיטות פעולה חדשות.

שיח אלטרנטיבי ושותפויות חדשות. מי שיקשיב לרחשי תושבי האזור יגלה כי שיח של זכויות (זכויות רווחה, נשים, תעסוקה ועוד) תופס את מקום השיח המדיני. זהו שיח חוצה גבולות המתבסס על תפיסות

3 תיאר זאת ברוך שפינוזה יפה במשפטו המפורסם: "Peace is not the absence of war, it is a virtue, a state of mind, a disposition for benevolence, confidence, justice".

4 יכולות לשאת אופני פעולה כגון ערוץ אחורי (track 2), מחקרים והפצת ידע, פעילות פוליטית חוץ פרלמנטרית, שתדלנות ופעילות משפטית.
5 ישתמשו בפרקטיקות חינוכיות, בפעילות דיאלוג, שיתופי פעולה אזרחיים (בעסקים, כלכלה, אקדמיה, בריאות, אקטיביזם ועוד) ופעולות פרטניות במטרה לבנות אמון, לעודד הומניזציה, פיוס, גישור על קונפליקטים, מיגור אלימות, שיפור דפוסי תקשורת ועוד.

6 www.indiegogo.com/israeliran

משותפות של צדק, שוויון וחופש והוא יכול לשמש קרקע לעיצוב המאבק לשלום במונחים שיהיו נגישים לקהלים גדולים. שיח חדש, יוכל לשבור שותפויות ישנות שהיה בהן כדי למדר או לנשל קבוצות באוכלוסייה ובמקומן להעמיד שותפויות על בסיס זהויות והזדהויות חדשות. שיח כזה מאפשר גם יצירת קואליציות סביב נושאים שאינם מדיניים, אך הם קשורים בשלום כמו מאבק בשחיתות, אבטחת תעסוקה, מאבק ברעב ועוד.

חשיבה ומודלים אזוריים. האביב הערבי הבהיר כי מה שמתלקח בתוניסיה יכול לעבור מהר מאוד לשאר חלקי המזרח התיכון. גל האביב הערבי העיד לא רק על דמיון היסטורי ותרבותי, או על תודעה או זהות משותפת של אנשי האזור, אלא גם על ההקשר האזורי של מצבם הפוליטי (שלעיתים נסתר מהישראליים). בתוך זאת, בלט הנתק של ישראל מהאזור ולמעשה חוסר יכולתה להשפיע על התפתחויות או לנצל הזדמנויות לאורן. נתק זה נובע בראש ובראשונה מהסכסוך עם הפלסטינים. אין ספק לכן כי ישראל לא תוכל להשתלב באזור ללא סיום הסכסוך, אבל גם, שסיום הסכסוך תלוי במדינות אחרות באזור (באופן בולט בפתרון סוגיית הפליטים). לאור האמור, יש צורך ברור לחשוב על הפתרון לסכסוך במונחים אזוריים וכך גם על השתלבות ישראל. כפי שלא ניתן להפריד את מה שקורה לחמאס מעליית האחים המוסלמים במצרים, או מהיחלשות בשאר אל-אסד בסוריה, כך לא ניתן להפריד את הסכסוך הישראלי-פלסטיני מהתפתחויות באזור. היום קיים בסיס משותף אזורי יחיד, שניזום על ידי מדינות ערב, והוא יוזמת השלום הערבית. היוזמה מספקת הזדמנות לעבור מגישה בי-לטראלית לקידום שלום בין ישראל לשכנותיה לגישה מולטי-לטראלית. בסופו של דבר, פתרון לסכסוך חייב לקחת בחשבון, לתת מענה ובעיקר לערב כמה שיותר שחקנים במזרח התיכון.

חשיבות שיתופי פעולה ודיאלוג ברמת החברה האזרחית. ההתרחשויות בעולם הערבי הולידו פתיחות בקרב החברה האזרחית וחופש פעולה שלא היו קודם לכן. השינוי הוא תוצאה של מהפך פוליטי ותודעתית שמלווה בשחרור מפחד, שהיה מנת חלקו של מי שחי תחת שלטון שאין בו חופש פרט רב, ערעור על מוסכמות כתוצאה, לדוגמה, מנגישות לעיתונות חופשית, התפכחות ממה שהשלטון אומר לי (כי המסרים של השלטון לא עמדו במבחן המציאות) וסקרנות להכיר ולהישף. השינוי ניכר מאד ברשתות החברתיות. יכולתם של האזרחים לבצע בחלק מהמדינות מהפכה של ממש ובחלק אחר להביא לרפורמות משמעותיות מחזק את כוחה ותפקידה של החברה האזרחית ואת האמונה ביכולתה להשפיע ולשנות.

דור חדש. אחד השינויים המרגשים שהביאו עמן ההתפתחויות בעולם הערבי הן התעוררות הרחוב הערבי ובעיקר המקום שתפסו בו הצעירים. בעולם הערבי יש מאה מיליון צעירים בגילאים 15 עד 29 השונים מהוריהם כי הם יותר חשופים לעולם, ל"שיח הזכויות" ויש להם מודעות תרבותית ופוליטית מפותחת. השינוי הזה אינו פוסח על אף אחד כולל, כמובן, דתיים או שמרנים. צריך לבחון כיצד להשתלב במהפך הדורי הזה, או, לפנות מקום לשחקנים חדשים שיכולים לעשות כן.

חיזוק מתונים, או ליברליים. בתוך התרחשויות האביב הערבי בלטו קולות שלא היינו חשופים להם עד כה. בין האליטות שבשלטון לכוחות האסלאמיים עלה כוח חדש שלישי, ליברלי. אמנם הכוח הזה לא תפס את השלטון אולם הוא קיים, מתארגן ויכול לצבור תאוצה. יש כאן הזדמנות לאיתור ויצירת קשרים עם כוחות חדשים.

המלצות לארגוני השלום מול דעת הקהל הישראלית

במידה רבה מאז הפכה התמיכה הציבורית בישראל בפתרון שתי מדינות לשני עמים לעמדת רוב, איבד מחנה השלום הישראלי את האטרקטיביות שלו ואת היכולת לגייס המונים לאג'נדה הזו. למן האינתיפאדה השנייה והשתרשות התפיסה שאין פרטנר בצד השני ועם התגברות חוסר האמון בין הצדדים הדבר רק החמיר. באווירה הנוכחית מתקשים ארגוני השלום לייצר אג'נדה מגייסת, ודאי של תקווה. מהבחינה הזו

האביב הערבי מספק לארגוני השלום מספר הזדמנויות לעורר שיח ציבורי חדש. הארגונים יכולים לבחון כיצד לשלב ולקדם את המסרים הבאים במסגרת פעילותם:

הבלטת הסיכונים הכרוכים בסטטוס קוו במציאות משתנה ומול שינויים אזוריים ולאורם עידוד ישראל להיות יוזמת בעצוב עתידה באזור, במקום להיות מובלת על ידי תהליכים אזוריים שאין לה שליטה עליהם. דווקא ההבנה כי מעמדה של ישראל באזור אינו מאפשר לה להתערב ולקחת חלק בהתרחשויות סביבה, יכול לעודד את המדינה ליזום מהלכים בהכרח מול הפלסטינים שיוכלו לסייע בחיזוקה ומיצובה באופן חיובי יותר באזור.

תהליך הדמוקרטיזציה מוביל לכך שהסכמי השלום צריכים לעמוד עתה במבחן הציבור. העמים השכנים הערבים מודאגים ומחויבים לסוגיה הפלסטינית. הציבור הישראלי צריך להבין כי הוא יכול לזכות עתה בשלום יציב יותר וחס יותר עם כל העמים באזור, אבל התשלום על כך צריך להיות באופן חד משמעי סיום הכיבוש והקמת מדינה פלסטינית לצד ישראל.

ניתן לטעון כי היות והמשטרים הערביים יהיו ייצוגיים יותר וצריכים להתחשב יותר בקול העם ומכיוון שהם עדיין לא איתנים באחיזתם, הם יתקשו לצאת למתקפות או מלחמות מחוץ. יש כאן הזדמנות לישראל להכות בברזל כל עוד הוא חם ולעצב מציאות שתתאים לאינטרסים שלה בצורה מרבית.

השקט הביטחוני וההפרדה בין ישראלים לפלסטינים מקשה לשכנע את הציבור הישראלי בתמורה שתצמח לו מהסדר שלום ישראלי-פלסטיני שנתפס בעיקר כויתור והתפשרות. השילוב בין התנאים החדשים שנוצרו בשל האביב הערבי ויוזמת השלום הערבית מגדילה את מעגל ההתייחסות לסוגיה הישראלית-פלסטינית. יוזמת השלום הערבית מאפשרת את הגדלת העוגה במובן הזה של ישראל יש יותר מה להרוויח או להפסיד. ההצעה נותנת לישראל בתמורה לסיום הסכסוך עם הפלסטינים מעמד חדש באזור ונורמליזציה עם המדינות באזור שפותחת בפניה הזדמנויות רבות ברמת הפיתוח, הכלכלה העסקים.

המלצות לארגוני השלום מול השכנים להעמקת דיאלוג ושיתוף פעולה

לאור ניתוח ההזדמנויות מועלות להלן מספר הצעות לפעילויות חדשות או לעבודה עם קהלים חדשים:

הרחבת המטרות והדגלים אותם נושאים הארגונים ברמת האזורית. בעשותם כן, הם צריכים לחשוב על פתרונות חדשים וליישם דרכים בהן ישראל יכולה לסייע בצורה חיובית בהתפתחויות האזוריות וכך גם לחזק את הלגיטימיות שלה באזור. ארגוני השלום יכולים להרחיב את פעילותם מעבר למאבק למדינה פלסטינית, אן, נגד משטר הכיבוש ולתמוך במאבקים לשחרור ולצדק ברמה האזורית. אומנם זו לא יכולה להיות מעורבות ישירה היות ותרומה ישראלית במצב הדברים היום יכולה רק להזיק למאבקים ולהפכם ללא לגיטימיים, אולם ניתן לחשוב על פתרונות יצירתיים. דוגמה לכך נתן ד"ר אלון ליאל,⁷ ראש "התנועה לשלום ישראל-סוריה", שהציע במאמר במרץ 2012 כי ישראל תגיש סיוע הומניטרי לסורים שירצו להימלט לישראל. בגישתו הבלתי ליאל גם את היכולת לתת מענה קונקרטי למצוקת שכנינו וגם להפגין רצון טוב. פעילות כזו יכולה גם לסייע ללגיטימיות של ארגוני השלום בישראל, לא עוד תפיסה כמי שרק טובת הפלסטינים עומדת לנגד עיניהם, אלא כאלה שטובת האדם בכלל וטובת מדינת ישראל היא נר לרגליהם.

איתור הזדמנויות לחיבורים עם כוחות ליברליים או כוחות תומכי שינוי באזור שיטופחו באופן דיסקרטי, קרוב לוודאי מחוץ למזרח התיכון (כפי שנעשה בעבר עם הפלסטינים). שותפויות כאלה יכולות לצמוח על בסיס אינטרסים משותפים עסקיים או אקדמאיים עם אנשי תרבות, עסקים, דיפלומטים לשעבר ועוד. בכל מקרה יש לאתר את מי שמוכנים לדבר, להתחיל עימם דיאלוג פתוח ולהשאירו לא מוגדר כדי שיוכל להצמיח

תוצאות אורגניות. צריך לראות בכך הזדמנות לסייע לאותם כוחות ולחזק אותם בהתאם לרצונם ובאופן שאינו כופה.

על רקע השינויים הגלובליים והאזוריים יש מקום לצמיחתן של קבוצות חדשות שיציעו בסיס לשותפות חוצת מגזרים וגבולות המתבססת על מאבק משותף. דוגמה לכך היא קבוצת ישראלים בנות ובני יוצאי ארצות ערב והאסלאם אשר קושרים בין מאבק לזהות מזרחית וערבית בישראל ובין מאבק כנגד משטרים משעבדים ומנצלים במזרח התיכון. הרקע לצמיחתה הוא הדומיננטיות האשכנזית במחנה השלום הישראלי ובצדה האשמות כי קידום השלום אינו אותנטי, כי הוא מונע מאינטרסים כלכליים, או, כי הוא פשרני מדי כי אינו מחובר למקום בהקשרים תרבותיים, דתיים והיסטוריים. אכן האליטה האשכנזית מוגבלת ביכולתה להתחבר ממקום שווה לחלקים בחברה הישראלית ולערבים במדינות השכנות. קבוצות חדשות יכולות לכן לשבור תיחומים ישנים כאלה.

כך הקבוצה *רוח ג'דידה / רוח חדשה 2011* אשר פרסמה באפריל 2011 מכתב שיועד ל"בנות ובני דורנו במזרח התיכון ובצפון אפריקה" והציעה לדור חדש ברחבי העולם הערבי, המוסלמי והיהודי להיות מגשרים על חומות האיבה על בסיס זהות חדשה. במכתב נכתב, בין היתר: "אנו מאמינים כי המאבק שלנו כמזרחים בישראל על זכויותינו הכלכליות, החברתיות והתרבותיות, נשען על ההבנה ששינוי פוליטי אינו יכול להישען על מעצמות המערב אשר ניצלו את אזורנו ואת אזרחיו לאורך דורות ארוכים. שינוי חייב לנבוע מתוך דיאלוג פנים אזורי, ומתוך חיבור למאבקים השונים המתנהלים כיום בארצות ערב, ובאופן ספציפי גם למאבקים של הפלסטינים אזרחי ישראל, לזכויות פוליטיות וכלכליות שוות בתוך מדינת ישראל, ועצירת דחיקתם הגזענית, ושל הפלסטינים בגדה ובעזה, החיים תחת כיבוש צבאי, בתביעתם לסיום הכיבוש ולעצמאות"⁸. עבור חלק מארגוני השלום המעבר לקידום מדיניות של מאבק כנגד המערב או ההסדר הקפיטליסטי-גלובלי הוא רחוק שנות אור. הם אינם צריכים להשתנות אלא רק לאפשר מקום לקבוצות חדשות להיכנס ולהשפיע.

חשוב לאתר ארגוני חברה אזרחית וארגוני שלום במזרח התיכון (כולל בתורכיה) ולנסות ליצור פלטפורמות משותפות עימם וביחד עם ארגוני חברה אזרחית ממקומות אחרים בעולם שיאפשרו שיתופי פעולה חוצי גבולות וחוצי לאומים למען מטרת קונקרטיית כגון שחיתות שלטונית, פגיעה בזכויות נשים ועוד.

בצד שותפויות יותר "טבעיות" המבוססות על תפיסת עולם משותפת עם גורמים ליברלים לדוגמה, צריך להשקיע מאמץ להתקשר עם גורמים דתיים ובעיקר אסלאמיים. קשרים כאלה פחות מקובלים ולכן גם קשים לביצוע אך הם יכולים להיעשות על בסיס קונקרטי, כמו לדוגמה הסרת המגבלות על עזה. דוגמה טובה לכך הייתה מעורבותו של פעיל השלום ד"ר גרשון בסקין בשחרור החייל החטוף גלעד שליט בעקבות קשר שקיים עם בכירים בחמאס.

צמיחת מעמד הביניים במדינות ערב מספקת הזדמנויות לשיתופי פעולה עסקיים. זו קרקע בה קיימת שפה משותפת וקל למצוא אינטרסים חופפים. שיתוף פעולה עסקי צריך לשים לנגד עיניו פיתוח כלכלי של המזרח התיכון כאינטרס משותף. המוטיבציה הישראלית להשתלבות באזור יכולה לשמש מבער לעניין.

לבסוף, ארגוני השלום הישראליים צריכים לנצל את ההזדמנויות החדשות שנוצרו והפתיחות בצדן כדי לתקשר ולהעביר מסרים של שלום לתושבי האזור. מסרים כאלו צריכים להבליט את התמיכה הישראלית במאבק הערבי לשחרור וכבוד, את הדומה בינינו, את הרצון של ישראל להשתלב באזור מתוך עמדה מכבדת (ולא מעמדה מתנשאת ומשתלטת), את המאבקים המשותפים היהודים-ערביים שמתקיימים בישראל

8 רוח ג'דידה / רוח חדשה 2011,

<http://arabjews.wordpress.com/2012/02/13/%D7%94%D7%9E%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%94-%D7%9E%D7%A6%D7%99%D7%99%D7%A0%D7%AA-%D7%A9%D7%A0%D7%94-%D7%9C%D7%94%D7%A4%D7%9C%D7%AA-%D7%9E-%D7%95%D7%91%D7%90%D7%A8%D7%9B-%D7%A2%D7%9E%D7%99%D7%AA-%D7%9C%D7%91/>

למען קידום צדק חברתי וכנגד הכיבוש, את הפן ההומניסטי של אזרחי ישראל ועוד. דוגמה לפעולה כזו היא קליפ תמיכה שהוציאו ישראלים לעם המצרי בעקבות המהפכה ⁹.We are with Egypt

ההתפתחויות שזכו לכינוי "האביב הערבי" לא משנות את הנחות הבסיס של פעילות ארגוני השלום, או מספקות יסודות חדשים לפעולה. יחד עם זאת, הן פותחות צוהרים רבים לגיבוש וחיידוד מסרים מחד, או חידוש תפיסות ושותפויות מאידך. ובכל מקרה, הן מבשרות על בואו של סדר יום חדש שמוטב להתארגן לאורו, גם לארגוני השלום הישראליים.

מסלול אלטרנטיבי למפגשים בין ישראלים לערבים | רונן זיידל¹

המאמר ינסה להציע תפיסה חדשה לארגון מפגשים בין ישראלים לעמיתים ממדינות ערב, המבוססת על ניסיון אישי במתווה דומה. מסיבות מובנות אעדיף לא לחשוף פרטים על אותו ניסיון ועל המדינה עליה מדובר. אשתמש במתווה אוסלו, בשלבי ההתחלתיים כאשר היה, מהצד הישראלי, מפגש של אנשי אקדמיה, כגורם התייחסות בגיבוש המסלול. למסלול האלטרנטיבי מספר יתרונות בולטים: הוא מתמקד במדינה אחת בכל פעם, מפגיש אינטלקטואלים לדיוני עומק ובאמצעות שכבה זו מאפשר להגיע אל רבדים רחבים בחברה של אותה מדינה. המסלול מהווה אלטרנטיבה הן למפגש עם הפוליטיקאים מאותה מדינה והן למפגשים רב צדדיים במסגרת ועידות בינ"ל או אירועים ייחודיים אחרים, בעיקר בשל החופש לעסוק בנושאי עומק והסקרנות ללמוד מהצד השני אשר אינם מתאפשרים באירועים מהסוג האחר.

ה"אביב הערבי" פותח אפשרויות דווקא במדינות שמשטרן הקודמים התאפיינו באנטי ישראליות בולטת: סוריה, לוב, עיראק (שאמנם לא חוותה את ה"אביב הערבי" אך עברה שינויים מרחיקי לכת החל משנת 2003). במדינות בהן לא היו שינויים דרמטיים, ניתן ליצור קשר על בסיס העבר היהודי וזיקה יהודית לאותן מדינות (מרוקו), שאלות זהות וחילון (אלג'יריה), ופיתוח אזורי (מדינות המפרץ). דווקא במדינות הליבה של ה"אביב הערבי" (מצרים ותוניסיה) צפויה בשלב זה התנגדות למהלך מצד האינטלקטואלים הליברליים. אלו עסוקים מדי בעיצוב דמותה של המדינה העתידית וסוגיית ישראל, אם היא עולה, מקושרת למשטר הקודם. במצרים לווה השלב הפוסט מהפכני בנימות אנטי ישראליות בוטות מצד כל הצדדים, ובכללם האינטלקטואלים הליברליים, שבשיאן ההתנפלות על שגרירות ישראל בקהיר. בתוניסיה יתכן שהחוקה החדשה תאסור מגעים עם ישראלים. עם זאת, אסור להתעלם משני גורמים חשובים שעשויים לשנות את המצב גם במדינות אלו:

התפתחותה של מערכת דמוקרטית במסגרתה יהיה אולי קל יותר לסטות מהזרם המרכזי. היעלמות הדיכוי מצד המדינה והופעת מערכת פוליטית נבחרת, פותחים מגוון אפשרויות השפעה שלא יהיו הפעם מוגבלות לחוגי השלטון בלבד. מערכת כזאת מאפשרת תחלופת הכוחות השולטים בפוליטיקה ולכן, בראיה עתידית, ייתכן שינוי דרמטי במפה הפוליטית כתוצאה מאכזבה מהמפלגות האסלאמיות.

בשתי המדינות מתחדד המאבק בין אסלאמיסטים למודרניסטים. כמעט 50% מהבוחרים במצרים בחרו באחמד שפיק, בהצבעת מחאה נגד "האחים המוסלמים". הציבור הקופטי מלא חששות מהעתיד. בתוניסיה, חסידי החילוניות והשוויון המגדרי, שהורגלו עד כה במציאות נוחה המוכתבת על ידי שלטון סמכותני, יוצאים להגן על הסטטוס קוו. המדובר בציבור גדול, חזק ורב השפעה, שעדיין נהנה למשל משליטה בתקשורת. אינני מעודד פניה יזומה לגורמים אלה, שעלולה להתפרש כיוזמה ישראלית לפלגנות, אולם אם תבוא פניה מצד או תם גורמים, צריך להיענות לה בחיוב.

אוסלו כבסיס להתייחסות

מכל הידוע לנו, התהליך שהחל את "מתווה אוסלו" החל מעצמו ללא תכנון מוקדם ולכן הוא ככל הנראה תקדימי. מהשלב שבו נכנס לתמונה הדרג הפוליטי הישראלי הרשמי והבכיר, קשה היה לחזור שוב אל נקודת ההתחלה שאלה אני מכון. לענייני, אוסלו היה מפגש בי-לטרנטיבי חשאי בין ישראלים לפלסטינים מאש"ף. הוא נערך במקום ניטרלי ומרוחק שלא משך תשומת לב: אוסלו. הוא מומן על ידי גורם ניטרלי: ממשלת נורבגיה. המפגשים החלו, מהצד הישראלי, כמפגש "אקדמי" בדרג נמוך, תוך העברת מסרים לדרגים הבכירים, אבל עם אפשרות מילוט והכחשת עצם קיום המפגש במקרה של כישלון.

1 ד"ר רונן זיידל הוא היסטוריון של המזרח התיכון ומרצה באוניברסיטה העברית, באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת תל אביב. הוא נמנה עם צוות המומחים של מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזרית.

אוסלו היווה אלטרנטיבה ממספר בחינות: המפגש הבי-לטרואלי עם הפלסטינים עמד בניגוד למפגשים מולטי-לטרואליים שנערכו עמם קודם לכן או במקביל (שיחות מדריד וושינגטון). המיקום באוסלו הרחוקה עמד בניגוד לאתרי שיחות אחרים מרכזיים יותר (ג'נבה, מדריד, לונדון, וושינגטון). החסות הנורווגית לא הייתה קיימת לפני כן; הנורווגים הקפידו לא להתערב או לנסות להשפיע על אחד הצדדים כדי להשיג תוצאה. כל אלה אלמנטים אשר יכולים לשמש כמודל לחיקוי במסלול המוצע. ההבדל העיקרי הוא שבאוסלו השיחות עלו דרגה, עם הצטרפות הדרג הפוליטי הישראלי, והאקדמאים נסוגו. בדגם המוצע כאן, השיחות בין האינטלקטואלים יימשכו גם אם יובילו לשיחות בדרג הפוליטי.

המתווה המוצע

בדומה לאוסלו, המתווה המוצע כולל שיחות בי-לטרואליות בין ישראלים לעמיתים ממדינה ערבית אחת. מפתיע להיווכח, כמה מעט הושקע עד כה בארגון שיחות כאלה עם רוב מדינות ערב. מסיבות מוכרות, לא נערכו שיחות מסוג זה עם מדינות העימות, עמן נדונו נושאים בי-לטרואליים אחרים. צריך לשאוף להקמת צוותים שיעבדו בו זמנית בארגון מפגשים בי-לטרואליים, במתווה המוצע, עם עמיתים מהמדינות השונות.

מפגשים בי-לטרואליים עדיפים בהרבה על פורומים מולטי-לטרואליים שנערכים לעתים (למשל: מפגש מדינות אגן הים התיכון) במסגרתם נפגשים נציגים ישראלים עם עמיתים ממספר מדינות ערביות. פורומים אלה, שאינני פוסלם, אינם בימה נוחה לדיון עומק ולא תמיד מתאפשרת פגישה בין הישראלים לנציגים הערביים. אלו, לעתים קרובות אינם עצמאיים כדי לנהל שיחות עם הישראלים, אם בשל היותם נציגים רשמיים של מדינותיהם או בשל המצאות נציגים ערביים ממדינות אחרות בכינוס. לכן, התועלת, מבחינתנו כישראלים ומבחינת המארגנים שרוצים בוודאי לקדם התקרבות ישראלית-ערבית, בכינוסים אלה, שולית ביותר. בהעברת השיחות למישור הבי-לטרואלי אני מנתק, ולו זמנית, את הדיון מ"הקשרים מפריעים" ובעיקר הסולידריות הפאן ערבית והנושא הפלסטיני. ניתוק זה הכרחי להשגת התקדמות בשיחות.

מהיכרותי עם מכוני מחקר בעולם הערבי (בניגוד אולי למצב בתורכיה), אינני רואה את התועלת המעשית שתצמח ממפגש עם אנשיהם. ראשית, רבים מהם אינם אלא ערוץ השגת כספים עבור מקורבי המשטר ואינם מקיימים פעילות אינטלקטואלית שוטפת, שלא לדבר על כך שאין להם בסיס תמיכה ציבורי. אף משטר ערבי, מאלה שעברו שינוי או אלה שלא עברו שינוי, אינו מושפע מאנשיהם ואין להם מעמד כלשהו בתהליכי קבלת החלטות. מכוני המחקר העצמאיים, כדוגמת מרכז אבן ח'לדון ללימודי פיתוח של סעד אל-דין אבראהים בקהיר, חשובים יותר, אולם תלותם במימון זר הופכת אותם לפגיעים מאד במצב הנוכחי. גם הם אינם משפיעים על קבלת החלטות ומנותקים למדי מהציבור. אינני פוסל קיום שיחות עם מכוני המעוניינים בכך, אלא שאני נוטה להמעיט בחשיבותן. עלינו להיות בררנים ולהשקיע את הזמן המוגבל, אפשרויות המימון והאנרגיה בכיוונים מניבים יותר. ככלל, נראה לי נכון יותר להתמקד באינטלקטואלים עצמאיים, ולא בקבוצת חוקרים ממכון מחקר, על כל המגבלות שזה מטיל עליהם.

המדובר במפגשים בי-לטרואליים חשאיים. החשאיות הכרחית. בלעדיה, לא יופיעו נציגי הצד השני למפגש. היא מאפשרת גם לדמויות בולטות בצד השני להופיע ומשקפת את מידת הסקרנות בצד השני להכיר את ישראל. עלינו, כישראלים, להקפיד עליה חזר והקפד. עמיתינו הערבים לא ידליפו את דבר המפגש כי בדמם הדבר. ניסיון העבר מלמד על הדלפות מהצד הישראלי אשר הובילו לביטול מפגשים דומים: כך למשל בוטל לאחרונה מפגש בין חברי פרלמנט ישראלים ומצרים, שהיה אמור להיערך בווינגטון, ביוזמת מכון וושינגטון, עקב הדלפה מהצד הישראלי. הנזק היה רחב יותר: מכון וושינגטון הודיע שלא יארגן עוד מפגשים דומים. עלינו להבין לעומק את הסיכון הרב שלוקח על עצמו הצד השני ואת המחיר שהוא עלול לשלם.

על המפגשים להיערך במקום ניטרואלי ויש להשקיע מחשבה במציאת מקום שיתאים להגדרה. המזרח התיכון אינו מקום ניטרואלי ורבים סבורים שגם ארצות הברית אינה מקום כזה. אירופה ויבשות אחרות יכולות

לספק מקומות ניטראליים, הרחק מהזרקורים. עלינו, כישראלים, ליזום את מציאת המקום ולא לחכות שגורם ניטראלי יציע את עצמו או שהצד הערבי יעלה הצעות משלו. גם הבחירה במקום המפגש, במדינה מסוימת, צריכה לעבור בדיקה דקדקנית: יש להימנע ממקומות המזוהים עם מדינת ישראל, התנועה הציונית או מוסדות בעייתיים לצד הישראלי.

נושא המימון חשוב ביותר. עלינו לא רק לדאוג למקור מימון - נושא סבוך כשלעצמו - אלא להקפיד שהכסף יגיע ממקור ניטראלי. מימון ניטראלי פרושו אמינות. יש להימנע מניסיון להשתמש, ישירות או בעקיפין, במקורות מימון שאינם ניטראליים (משרד החוץ הישראלי, קרנות מחקר באוניברסיטאות ישראליות ועוד) גם אם הדבר כרוך בדחיית ואפילו ביטול המפגש. אם ייחשף מקור מימון שאינו ניטראלי, עלול הדבר לגרום נזק דומה לביטול החשאיות, לפגוע באמינותנו, לסכן את עמיתינו ולחסל אפשרות לחידוש המפגשים בעתיד. גם בנושא זה מוטלת עלינו (כישראלים) האחריות למצוא מימון ניטראלי. מובן שהניטרליות פועלת לשני הכיוונים. מימון ממקור ערבי עלול להיראות לא ניטראלי בצד הישראלי, להגביל את נושאי השיחה ואולי אף לסבך את נציגינו עם רשויות החוק בישראל.

במתווה המוצע, הצד הישראלי הוא היוזם. כל יוזמה מהצד השני תיבדק, ואם תימצא מתאימה (על פי קריטריונים שיצוינו בהמשך), תתקבל בברכה. חשוב שהיוזמה תבוא מהצדדים המעורבים. הצעות מגורמים ניטראליים לא תפסלנה, אולם צריך להבין שלא נולדו "לידה טבעית", ואולי משרתות אינטרסים של הצד המזמן.

רצוי לתכנן סדרת מפגשים, באותו מקום או במספר מקומות, פעם או פעמיים בשנה. הזמן שבין המפגשים יוקדש ללימוד הלקחים ולארגון המפגש הבא. בתקשורת הפנימית בין המארגנים אפשר יהיה להעביר דיווח על השתקפויות הדיונים במפגש בתוצר של המשתתפים, אולם הדבר אינו הכרחי. במילים אחרות, בניגוד למפגשים אחרים, המשתתפים לא ידרשו למסור דיווח על השפעת המפגש עליהם. המחויבות, יש לקוות, תצמח מעצמה. יש לשאוף לכך שבכל אחד מהמפגשים יהיה מספר גדל של משתתפים סביב הגרעין הקשה של היוזמים. אם לא תתאפשר הרחבה, צריך לדאוג לתחלופה בכל אחד מהצדדים ממפגש למפגש ושוב, סביב הגרעין הקשה של היוזמים. מספר המשתתפים בכל אחד מהצדדים חייב להיות שווה.

מי במשתתפים

ראשית, עלינו לאתר את הסקטורים, בכל מדינה, עמם אפשר לדבר. אינני מתכוון לאלה שמוכנים לדבר, אלא לאלה שאפשר לדבר עמם. ההבדל אינו סמאנטי בלבד: ניסיון העבר מלמד שאלה שמוכנים לדבר הם לעתים דמויות הזויות, חסרות מעמד, אשר מוכנות לדבר כדי לקדם אג'נדה ייחודית להן. למרבה הצער, צריך להיות מוזר או נועז בעולם הערבי היום, על מנת לנהל שיחות עם ישראלים. עלינו לנפות את המוזרים. הגדרת קהל היעד כ"אלה שאפשר לדבר עמם" מאפשרת לפנות לציבור רחב יותר, החולק ערכים משותפים, שנמנע בעבר ממגע עם ישראלים. אינני מתכוון למפגשים עם דיפלומטים או חברי פרלמנט. אלה רגישים מאד ועשויים להכשיל מפגשים מסוג זה. השפעתם, לעתים קרובות, אינה רבה. אתם קשה יותר לערוך מפגשי על נושאי עומק מהסוג שאציע בהמשך.

יש הטוענים כי במדינות ערב צומחת עתה אליטה פוליטית חדשה, שמרנית יותר ודתית יותר. אליטה זאת, הנדרשת לתפקידי הנהגה והובלת המדינות במישור הבינלאומי, חסרה ניסיון במדיניות חוץ, דיפלומטיה וגיאופוליטיקה ולכן יהיה לה עניין להבין טוב יותר סוגיות הקשורות לישראל, באמצעותנו. מצב זה נכון אולי לתורכיה. בעולם הערבי, לצערי, נקודת המוצא של "האחים המוסלמים" ועמיתיהם הסלפים היא אנטי-מערבית, אנטי-ליברלית, אנטי-פמיניסטית ואנטי-ישראלית, וזו רק רשימה חלקית. לכן קשה לראות בנציגיה שותפים לשיחות כלשהן, לא כל שכן לדיוני עומק. אם תתחיל התמתנות בחוגים אלה, הפורום המתאים יותר יהיה שיחות דיפלומטיות מקצועיות ולא מהדגם המוצע.

הכנת מפגש כזה מחייבת הכרה בסיסית של העולם האינטלקטואלי במדינת היעד. בעולם האקדמי הישראלי חוקרים מקיימים קשר רצוף עם עמיתים במדינות הערביות השונות. כמה וכמה חוקרים התמחו בעולם האינטלקטואלי של אותן מדינות ועומדים בקשר עם אינטלקטואלים בולטים. במדינה שאני חוקר איתרתי נכונות מובנית ורחבה יחסית להידבר ולהכיר את ישראל והישראלים, שנובעת מסיבות רחבות בהרבה. אנו צריכים להבין את הנכונות הזאת, הקיימת גם במדינות אחרות, בהקשרה המקומי: בסוריה ובלוב (ובמרחב הלא ערבי אולי גם באיראן) זו יכולה להיות קריאת תגר על האנטי ישראליות המוצהרת של המשטר הקודם או הנוכחי, במדינות אחרות זו יכולה להיות הסקרנות "לטעום מהפרי האסור" וללמוד מקרוב, ומכלי ראשון, על המודל הדמוקרטי הישראלי.

הדרך למפגש מתחילה במציאת איש קשר מקומי ודרכו יוצרים קשר עם אינטלקטואלים אחרים. איש הקשר המקומי צריך להיות מחויב כמעט כמונו ואפילו יותר. הקשר עמו הוא ה"עורך המרכזי" לארגון המפגש. במקרה שלי, אותו אדם קשר אותי עם אינטלקטואלים בולטים נוספים, אבל בחר בעצמו את רשימת המשתתפים במפגש המתוכנן. צריך לכבד את הבחירה של הצד האחר ולא להתערב בה. כמוכן, שאיש הקשר חייב להיות מקושר היטב ולא כל אחד הוא כזה. עלינו לחוש את אותו אדם לפני שמציעים לארגן מפגש.

אפשר ורצוי להיות סלקטיביים. לצערנו, מגזרים רבים וחשובים בעולם הערבי אינם ערוכים עדיין למפגש עם ישראלים. הגורם האסלאמי הפוליטי הוא אחד מהם. גם אם תמצאנה "סנוניות" בודדות במגזרים אלה, הן, כדברי הפתגם, אינן מבשרות את בוא האביב. רצוי להתמקד במייצגי מגזרים ערוכים יותר לדו שיח. אחד מהם הוא מגזר האינטלקטואלים הליברלים. אלו מצויים בכל אחת מהמדינות, חולקים, פחות או יותר, ערכים דומים, אבל גם פחדים דומים. כמה מהם נועזים ונון קונפורמיסטים. קבוצה זו הוזנחה בארץ וזאת למרות חשיבותם הרבה. האינטלקטואלים נראים ובולטים בכל אמצעי התקשורת.

ההגדרה המקובלת של אינטלקטואל ליברלי הוא כל מי שתומך בשני סוגי החירויות: "חירות מ.." ו"חירות ל..": חירות מעריצות מכל סוג שהוא וחירות להביע את דעתך בכל תחום שהוא ולחיות את חיך כפי שאתה מרגיש, מבלי לעבור על החוק ולפגוע באחר. בעולם הערבי לרבים מהאינטלקטואלים הליברליים יש בעיה עם הסוג השני של החירות. אינטלקטואל ליברלי יתמוך בחופש הביטוי, בהגנה על זכויות האדם, יתמוך בהרחבת זכויות המיעוטים בארצו ויפעל להקמת מערכת פוליטית המבוססת על פלורליזם. אינטלקטואלים אלה הם מעצבי דעת הקהל ומחוללי השיח בארצות הערביות. ביכולתם להחדיר בהדרגתיות רעיונות חדשים. המדובר בסופרים, משוררים, עיתונאים ואנשי תקשורת, אנשי אקדמיה, פעילי זכויות אדם, הוגי דעות, אנשי דת מכל הדתות, משפטנים ועוד.

עם זאת, לא כל האינטלקטואלים ליברלים. לא כל מי שמגדיר את עצמו כאינטלקטואל ליברלי בעולם הערבי, עומד בהגדרה המקובלת של אינטלקטואל ליברלי במערב ובשאר העולם (והדבר רלוונטי במיוחד בשאלת היחס לעצם קיומה של ישראל). בנוסף לאלה, קיים הבדל בין אינטלקטואל ליברלי במצרים לעמיתו בעיראק למשל. לענייננו, כל האינטלקטואלים הליברלים, גם העוינים לישראל, הם קהל היעד.

ברגע שהוסכם על מפגש, כל צד בוחר את משתתפיו. חשובה מאד ההתאמה בין הצדדים ובתוך הצדדים. כאשר בוחרים את המשלחת הישראלית, חשוב שתכלול אנשים שמסתדרים זה עם זה. המחזה, המקובל לצערנו, של משלחת ישראלית מתווכחת מול עיני הצד השני, אינו נעים. בחירת המשלחת, בידי היוזם, מבטאת את האופן שבו אתה, היוזם, רוצה שישראל תשתקף בעיני הצד השני. רצוי שהמשלחת תכלול משכילים המייצגים גוונים שונים של השיח הפוליטי והתרבותי בארץ. משלחת שהרכבתי נכללים אנשי אקדמיה, אינטלקטואלים בולטים, סופרים בולטים, פובליציסטים ואקטיביסטים. הבחירה בצד הישראלי קשה כיוון שרבים יסכימו להשתתף. צריך להקדיש לה תשומת לב, במיוחד לפני המפגש הראשון, בידיעה שעוד נכוונו מפגשים נוספים עבור אלו שלא השתתפו.

לא רצוי שבמשלחת יהיה מספר רב של חוקרי אותה מדינה. היחס שאני בחרתי הוא 2 מתוך 8. יותר מדי חוקרי אותה מדינה עלול ליצור מראית עין שהישראלים מנצלים את המפגש לחקר המדינה הערבית. הדיונים עלולים להיות חד צדדיים: הלובים ידברו על לוב והישראלים ידברו גם הם על לוב. כפי שאראה בהמשך מטרת המפגש להיות דו סתרי, כשאר כל אחד לומד מניסיונו של השני. בנוסף לכך, יותר מדי מומחים בצד הישראלי ייצור פערי ידע בצד הזה וירחיק כמה מהמשתתפים הישראלים.

במקרה שאני מעורב בו, הצד השני בחר לא לכלול אינטלקטואלים מקבוצה חשובה באוכלוסיית אותה מדינה. אנו כמובן לא התערבנו בבחירה וכבדנו את ההחלטה שנובעת כנראה מדינמיקות פנימיות באותה מדינה. באותה מידה, אנו מצפים מהצד השני לכבד את החלטותינו בנושא הרכב המשלחת. שאלת שילובם של פלסטינים אזרחי ישראל עמדה על הפרק. פניתי לכמה משכילים פלסטינים בולטים ונתקלתי בהסתייגות, בעיקר בשל המורכבות של נושא המפגש: זהות. החלטתי, שבשלב זה, השלב הראשוני, המשלחת תכלול יהודים בלבד. הסיבה העיקרית לכך הייתה הסקרנות בצד השני להכיר את הצד היהודי בישראל, על שלל זהויותיו והאופן שבו הזהות היהודית מתמודדת ומכילה את זהויות המשנה. פלסטינים אזרחי ישראל ישולבו, כמובן, בהמשך.

לפחות בשלב הראשון, מומלץ לשלב במשלחת כמה יהודים ישראלים ילידי אותן מדינות (אם יש כאלה) ואחרים שמוצא משפחתם משם. הכללתם יוצרת רקע משותף ואווירה נעימה. בכמה מדינות ערביות קיימת כיום מגמת עניין רב בהיסטוריה היהודית, שגם היא מביאה משכילים להשתתף במפגשים. הכללת אותם יהודים במשלחת מעוררת מוטיבציה בצד השני ויוצרת קרבה בין שני הצדדים. היא גם מאפשרת לצד השני להתרשם מהאופן שבו נקלטו אותם יהודים בישראל, מעבר לקלישאות המוכרות. מובן שגם במקרה זה יש להימנע משיתופם של יהודים "לעומתיים" ולהעדיף את אלו המוכנים לשמוע ולהישמע.

תוכן המפגשים

למרות שהמפגשים הוגדרו כ"בי-לטרליים", הם לא יעסקו באופן גלוי ביחסי שתי המדינות. המשתתפים אינם דיפלומטים ואין זה מתפקידם לעסוק ביחסים אלה בעבר, בהווה ולהתוות להם עתיד. כל אחד מהמפגשים יוקדש לעיסוק ב"נושא עומק" אחד: "תרבות", "זהות", "פלורליזם", "דמוקרטיה", "לאומיות" ועוד. אפשר ורצוי להכין רשימת נושאים כזאת לעתיד. הנושא מסוכם בין כל הצדדים (ישראלים, ערבים, מארחים) בעוד מועד וביחד כולם מכינים תכנית למפגש מונחה ומובנה סביב הנושא שנבחר. אנחנו בחרנו בנושא "זהות", הצד השני קבל זאת בהתלהבות ואף שלח לנו את ה"אני מאמין" שלו בנושא. הצד המארח עזר לבנות תכנית סביב הנושא, תרם מרצים ומנחים ואף דרש להשתתף בעצמו בדיונים. רצוי לערוך פגישות הכנה למשלחת הישראלית לפני האירוע.

הנחתי היא שנושאי עומק יוצרים קשב וסבלנות בשני הצדדים, בעוד שנושאים פוליטיים עלולים לעורר ויכוחים שאינם תורמים. נושאים אלה עונים על הסקרנות האינטלקטואלית הכנה אשר עומדת ביסוד הרצון להיפגש. הם חושפים את שני הצדדים לסוגיות שאינן מובלטות בתקשורת, בניגוד לסוגיות הפוליטיות. האינטלקטואלים הערבים אינם מגיעים למפגש כיוון שהם מזדהים עם ישראל או הפלסטינים. הם רוצים ללמוד לעומק את "המודל הישראלי" כדי לבדוק את היתכנות יישומו בארצותיהם. במפגש מונחה ומובנה סביב נושא עומק, אפשר להדגיש את נקודות ההשקה בין המדינות ועל ידי כך ליצור חיבור. יחד עם זאת, אם יעלה נושא פוליטי במסגרת מפגש או בשוליו, למשל כשאלה מהצד הערבי, אפשר יהיה לנתבו לכיוון תורם ומועיל.

הכלל המרכזי בדיונים עצמם הוא שכל צד מדבר על עצמו בלבד. זאת משלוש סיבות: (1) להימנע מוויכוחים והטפות; (2) ללמוד להכיר את הצד השני; (3) ללמוד מהצד השני. ההנחה היא שבשני הצדדים שוררת בורות באשר לצד השני, אשר מייצרת דעות קדומות. הצד השני של חוסר הידע הוא הסקרנות שמושכת

את המשתתפים, הערבים והישראלים, להגיע למפגש. המשתתפים מהצד הערבי יודעים משהו על ישראל. אולי אפילו הם יודעים יותר ממה שהאינטלקטואל הישראלי יודע על ארצם. צריך להבין שהם רוצים להכיר את הניסיון הישראלי מכלי ראשון על מנת ליישמו בארצם ולכך אנו צריכים לעזור.

היתרון של נושאי עומק כגון "פלורליזם" או "זהות" הוא שהוא מעמיד אינטלקטואלים ממקומות שונים על בסיס שווה. הנושאים עומדים על הפרק בישראל ובכל המדינות הערביות. לצד שלנו ולצד השני היו הצלחות מרשימות בתחומים מסוימים וכישלונות מהדהדים באחרים. החלפת החוויות לגבי ההתמודדות עם הנושאים והבעיות היא יעד מרכזי למפגשים והופכת אותם ליותר מאשר דיון פוליטי ודיפלומטי צר. כך אנו נמנעים גם מהמלכודת התעמולתית שבבחירת נושאים ממוקדים יותר כגון "היי טק", "טכנולוגיות", "חינוך" ועוד, נושאים המדגישים כמה ישראל מפותחת והמדינות הערביות מפגרות.

למפגש מסוג זה צריכה להיות המשכיות מעבר לסדרת המפגשים הפורמאליים. צריך לעודד במהלך המפגש חילופי פרסומים בין המשתתפים: סופרים שיביאו מיצירותיהם ומיצירות אחרים, אנשי אקדמיה עם פרסומיהם. יש לעודד תרגום הפרסומים לעברית וערבית ופרסומם, בהוצאות מקומיות, במדינות ערב. יש לעודד גם את המשך הקשר בין כל המשתתפים לאחר המפגש תוך שימוש במייל וברשתות החברתיות. יוזמות נוספות מצד המשתתפים יתקבלו בברכה.

האם אנו חותרים לשלב הבא: שיחות בערוצים רשמיים?

בניגוד לאוסלו, המתווה המוצע אינו חותר להעברת השיחות לערוצים רשמיים. מהלך שכזה מחייב עיסוק בנושאים פוליטיים מלכתחילה ונוגד את התוכנית. מעבר לערוצים רשמיים עשוי להתפתח כתוצאה ישירה או עקיפה של המסלול המוצע, או במנותק ממנו. שלא כמו אוסלו, המתווה המוצע אינו חותר לזנוח את האפיק התרבותי לטובת תוצאות פוליטיות. גם אם יתפתח מהלך רשמי, המפגשים יימשכו. מעבר פזיז מדי לשלב פורמאלי עלול להזיק לתהליך.

האינטלקטואלים עמם נפגשים הם מעצבי דעת קהל. הכוונה להגיע למספר גדל של אינטלקטואלים בכל מדינה שישפיעו על מעגלים גדלים הציבור. בדינאמיקה הזאת, אם זוכים להצלחה, הגרעין היוזם נהיה יותר מעורב ומושקע בתהליך והוא זה שמגייס בארצו עוד משתתפים. כך מכשירים את הקרקע לשינוי מדיני, שאם יבוא, יעמוד על בסיס מוצק יותר. יוזמי התהליך זורעים, משקים ומזבלים ואת היתר יעשה הטבע.

סוף דבר: ישראל בעקבות האביב הערבי | אלי פודה ונמרוד גורן

האביב הערבי - מונח המתייחס למהפכות האחרונות בתוניסיה, מצרים, לוב ותימן, מלחמת האזרחים בסוריה, כמו גם לרפורמות בהן פתחו משטרים ערביים שונים - נתקבל בתחילה במערב בזרועות פתוחות, בהתלהבות ובתקווה. בישראל, לעומת זאת, הוא נתפס בדרך כלל כאיום לביטחון הלאומי, כתחילתו של מה שנראה כעידן ארוך של חוסר יציבות, המתאפיין בתהליך אסלאמיזציה מסוכן של החברה והמשטרים. המונח "אביב ערבי" הוחלף במהרה במונח "חורף ערבי/אסלאמי", אשר מבטא את המסגור הישראלי השלילי לאירועים המתחוללים באזור.

מדיניותה הרשמית של ישראל כלפי האביב הערבי משקפת את החששות הללו: היא מנסה לשמר את הסטטוס קוו; היא נמנעת מלהביע תמיכה פוליטית או מוסרית במחאות המתרחשות במדינות ערב השונות; היא מעדיפה להמתין ולראות כיצד יתפתחו העניינים טרם שתנקוט פעולה משמעותית; היא חסרה את האמונה באפשרות של קידום השלום וההשתלבות האזורית; והיא תרה אחר שיתופי פעולה חדשים עם מדינות בפריפריה החוץ-מזרח תיכונית. אולם הסיכונים והאיומים אשר לכאורה טומן האביב הערבי לישראל מהווים רק חלק מתמונה רחבה ומורכבת הרבה יותר: ההתפתחויות האחרונות טומנות גם הזדמנויות חשובות למדיניות-החוץ האזורית של ישראל ולמעמדה בעולם הערבי והאסלאמי. יש לראות את השינויים המשמעותיים באזור לא רק מבעד עדשה שלילית, אלא לנצל אותם בכדי לקדם אינטרסים ישראלים. נשאלת השאלה, האם קובעי המדיניות הישראלים יזהו הזדמנויות אלה וינסו לפעול בכדי לממש אותן. מבלי להתעלם מן הסיכונים והאתגרים שעומדים למולה, מאמר זה יבקש להביט גם על ההזדמנויות שהמצב הנוכחי במזרח התיכון מציע לישראל.

ניתוח ההתבטאויות הרשמיות והציבוריות של ישראל בעניין האביב הערבי חושף קיומן של שלוש גישות: הראשונה, והדומיננטית שבהן, רואה באביב הערבי תופעה שלילית בעלת השלכות חמורות כלפי ישראל. תומכיה העיקריים הינם ראש הממשלה בנימין נתניהו ופוליטיקאים אחרים בימין, אשר מציינים תמונה קשה ומאיימת של ההתפתחויות האזוריות. הגישה השנייה - המיוצגת על ידי גורמים במוסדות הביטחוניים והדיפלומטיים - מקבלת את המסגור השלילי הכללי של האירועים, אולם מציגה תמונה מורכבת יותר, עם קריאה שונה של ההשלכות והמסקנות הפוטנציאליות. הגישה השלישית - המיוצגת למשל על ידי הנשיא שמעון פרס ויו"ר הסוכנות היהודית נתן שרנסקי - מנסה להאיר את הפוטנציאל החיובי הגלום באירועי האביב הערבי. עם זאת, גישה זו אינה פופולארית ולרוב היא באה לידי ביטוי בתקשורת העולמית ולא בישראלית.¹

הסקרים מצביעים על כך שהציבור הישראלי, באופן כללי, נוטה לתמוך בגישה הראשונה ורואה באביב הערבי איום לביטחונה הלאומי של המדינה. נקודת מבט חיובית יותר ניתן למצוא בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל, אם כי גם אצלם קיים בלבול לא מועט.² אפילו ארגוני השלום הישראלים לא מיהרו לקבל בזרועות פתוחות את הקולות בעולם הערבי הקוראים לדמוקרטיה.³ מגמות אלה בשיח הישראלי מבטאות במידה רבה קיומם של דימויים שליליים של האסלאם והערבים בחברה הישראלית.

האביב הערבי אינו מאורע, אלא תהליך, כזה אשר עשוי להימשך שנים ולחלחל אל המדינות השכנות. גורמים מרכזיים בחברה האזרחית הערבית הצליחו להפיל משטרים דיקטטוריים וסמכותיים, אולם המטרה

1 ראו מאמרו של ליאור להרס בקובץ זה.

2 ראו מאמרה של ג'ידא רינאווי-זועבי בקובץ זה.

3 ראו מאמרה של יעל פתיר בקובץ זה.

לאמץ משטר דמוקרטי טרם הושגה במלואה באף אחת מהמהפכות. החברות הערביות נאבקות למציאת מודל מדיני משלהן. מאחר ולמגזרים שונים בחברה יש מטרות שונות - ולעיתים סותרות - מאבק זה עלול להוביל להמשך חוסר היציבות בעולם הערבי. בעידן של מציאות משתנה, ישראל ניצבת בפני כמה אתגרים והזדמנויות:

התמודדות עם האסלאם הפוליטי - האתגר העיקרי הניצב בפני ישראל בעידן פוסט-האביב הערבי הוא צמיחתם של משטרים פוליטיים חדשים, הנשלטים על ידי מפלגות אסלאמיות. עלייתם לשלטון באמצעות בחירות דמוקרטיות וחופשיות של האחים המוסלמים במצרים, מפלגת אל-נהדה בתוניסיה, וכוחות אסלאמיים אחרים בלוב, תימן וסוריה, נראית במבט ראשון כמבשרת התחזקות של רטוריקה אנטי-מערבית, אנטי-ישראלית ואולי אף אנטישמית בעולם הערבי, עד כדי איום לשלמות הסכמי השלום עם מצרים וירדן. ואולם, בניגוד לתחזיות המדאיגות, המשטרים האסלאמיים החדשים היו עד כה מתונים או פרגמטיים במדיניות החוץ והפנים שלהם, כולל יחסם לישראל וליהודים.⁴ אימוץ המדיניות הפרגמטית היא תולדה של הצורך למצוא מענה לאינטרסים פוליטיים וכלכליים, כמו גם ראשיתן של תמורות אידיאולוגיות פנימיות במפלגות האסלאמיות.⁵ יחד עם זאת, האביב הערבי הביא גם לעליית כוחם של גורמים סלפים וג'יהאדיסטים אשר אינם מוכנים להכיר בישראל ואשר נחושים בדעתם להשמידה.

המתנינות דה-פאקטו של קבוצות פוליטיות אסלאמיות אשר עלו לשלטון פורשת בפני ישראל הזדמנויות להתקשר עם משטרים חדשים אלה. מצרים, שהיא מבחינת ישראל המדינה החשובה ביותר באזור, הוסיפה לכבד את הסכם השלום גם תחת הנהגת האחים המוסלמים; לא זאת בלבד שמורסי פיתח יחסים טובים עם ארה"ב, אלא הוא אף מינה שגריר חדש בישראל, החליף ברכות עם הנשיא פרס, הביע את רצונו לקדם את פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני ושיתף פעולה עם ישראל בהשגת הסכם בלתי רשמי עם החמאס (בעקבות מבצע עמוד ענן בנובמבר 2012) ובמאמציו להילחם בגורמי טרור בסיני.

בהתנגשות שבין אידיאולוגיה ואינטרסים, משטר האחים המוסלמים נוטה לאמץ מדיניות פרגמטית, אשר נובעת במידה רבה בשל קשייה הכלכליים של המדינה והצורך הדחוף להשיג הלוואות מן החוץ, בעיקר מן המערב. ראוי לציין, כי דווקא תחת המשטר האסלאמי יש למצרים השפעה רבה יותר על החמאס במגעיו עם ישראל מאשר למשטר הקודם בראשות חוסני מובארכ. לא פחות חשובה היא העובדה כי האחים המוסלמים מכבדים את הסכם השלום ובכך שולחים מסר חשוב לכל רחבי העולם המוסלמי כי שלום עם ישראל אינו מוקצה מחמת מיאוס, דבר שיכול להשפיע על עמדתו של חמאס בטווח הארוך. לכן, למרות שיחסי ישראל-מצרים כנראה יישארו קרים, סביר שהקשרים מאחורי הקלעים (במיוחד בין גורמי הצבא והביטחון) ימשיכו לשגשג ואולי אף יפתחו אפיקים חדשים בתחום הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

הפקת תועלת מהמשבר בסוריה - מלחמת האזרחים בסוריה כבר נמשכת למעלה משנתיים והסוף אינו נראה באופק. תהליך נפילת משטר בשאר אל-אסד לוקח יותר זמן משיפו תחילה מומחים ומקבלי החלטות; סביר להניח שהמשכו יוביל לתוהו ובוהו בסוריה וייצור גלי-הדף באזור, למשל בירדן ובלבנון. מלבד אי היציבות המתמשכת בסוריה, הדאגה העיקרית של ישראל היא מקבוצות טרור דוגמת אל-קאעידה, אשר מבקשות לנצל את חולשת המשטר בכדי לבצע פעולות טרור באזור הגולן או להשתלט על נשק כימי. מאידך, אי-הוודאות הסורית יכולה להציע לישראל כמה הזדמנויות: ראשית, בטווח הארוך, עלייתו לשלטון של משטר רוב סוני לגיטימי, שאולי יהיה מתון יותר ביחסו כלפי ישראל. שנית, האירועים בסוריה מלמדים על היחלשותו של הציר האנטי-ישראלי והאנטי-מערבי שמובילות איראן וסוריה. יכולתה של איראן להקרין

4 ראו מאמרו של משה מעוז בקובץ זה.

5 ראו למשל: Elie Podeh, "Egypt's President Morsi Moves to a Pragmatic Policy on Israel", <http://www.geopolitical-info.com/en/geopolitics/egypt-s-president-morsi-moves-to-a-pragmatic-policy-on-israel>

עוצמה על סביבתה המידית של ישראל ללא ספק פחתה; התפתחות זו פגעה גם ביכולת ההשפעה של השחקנים הבלתי-מדינתיים ב"מחנה ההתנגדות" - החמאס והחיזבאללה. יתר על כן, העובדה כי האחרון מסייע למשטר אסד במעשי הרצח בסוריה מחזקת את הדימוי השלילי של הארגון השיעי בעולם הסוני.⁶

המשבר הסורי מציע עוד שתי הזדמנויות לישראל, אשר נוצלו עד כה באופן חלקי: ראשית, החשש הירדני מגלישת המהומות אל גבולותיה - במונחים של טרור, חוסר יציבות ופליטים - יוצר אפשרות להתחממות יחסי ישראל-ירדן. אכן, יש עדויות לכך שראש הממשלה בנימין נתניהו והמלך עבדאללה השני מתאמים מאחורי הקלעים את המדיניות שלהם מול החזית הסורית.⁷ שנית, הקשרים המדרדרים בין תורכיה וסוריה יכולים להיטיב עם קשרי ישראל-תורכיה. ההזדמנות לתיקון הקשרים הללו, אשר ניזוקו קשות כתוצאה ממשבר המשט לעזה (מאי-יוני 2010), הייתה קיימת כבר ביוני 2011, לאחר בחירתו מחדש של ראש הממשלה רג'פ טאיפ ארדואן, ובצמוד למאורעות הדרמטיים של האביב הערבי. עם זאת, טיוטת הסכם הפיוס אשר גובשה בתיווך ארצות הברית נדחתה על ידי נתניהו בקיץ 2011. רק במרץ 2013, לאחר הבחירות בישראל ובמהלך ביקורו של הנשיא ברק אובמה בישראל, ובעקבות מספר צעדי התקרבות, יצאו שתי המדינות לדרך חדשה - אף אם רצופה חתחתים - לקראת פיוס.⁸

נכונותה של ישראל להתנצל בפני תורכיה אולי מעידה כי ירושלים החלה להפנים את ההשלכות של המציאות המשתנה באזור. במקום לחפש בעלות ברית במקומות אחרים - כגון יוון, קפריסין, רומניה ובולגריה - על ישראל למצוא דרכים להתחבר לתהליכים המתרחשים באזור ולהשקיע מאמץ בפיתוח קשרים עם שכנותיה.

קואליציה סונית חדשה - עליית כוחם של הגורמים הערביים-סונים באזור שינתה את מאזן הכוחות בין הסונה והשיעה. ההשפעה האיראנית הגוברת במזרח התיכון, אשר נתמכה בשנים האחרונות על ידי סוריה וחיזבאללה, וקיבלה עידוד רב גם לאור השינוי במעמד השיעים בעיראק, ספגה מהלומה מידי האביב הערבי. כתוצאה מכך, נראה כי קואליציה סונית חדשה החלה לצמוח באזור, אשר מצרים ותורכיה משחקות תפקיד מרכזי בה, ואשר שותפות לה גם המונרכיות המתונות של ערב-הסעודית, ירדן ומרוקו. לציר סוני זה ולמדינת ישראל ישנם כמה אינטרסים משותפים באזור: ראשית, סילוק או הפחתת האיום הגרעיני האיראני, אשר מאיים על האינטרסים הביטחוניים, המדיניים והכלכליים של מדינות סוניות-מוסלמיות; שנית, בלימת האיומים המגיעים מכיוון סוריה, ואולי אף סיוע בהדחת משטר בשאר אל-אסד; ושלישית, שימת קץ למבוי הסתום בחזית הפלסטינית, אשר עלולה להידרדר לכדי אינתיפאדה שלישית.

יצירת קשר עם הרחוב הערבי - בעבר, ישראל התנהלה בעיקר מול האליטות והשליטים במדינות ערב. עם זאת, האביב הערבי הדגיש את תפקידו של ההמון בקבלת ההחלטות; לא רק שהייתה "לרחוב" חשיבות גדולה בהפלת המשטרים ובקריאה לרפורמות, אלא שהמשטרים החדשים מצאו עצמם כפופים למשאלות, לרצונות - ולעיתים אף לגחמות - של ההמון הנאסף בכיכרות הערים הגדולות. למרות שישראל לא הייתה סוגיה משמעותית על סדר היום של האביב הערבי, היא עדיין סובלת מדימוי שלילי בציבור הערבי. מובן מאליו כי יצירת ערוצי קשר אל ההמון הערבי - בין אם הוא חילוני או אסלאמי - הינה משימה קשה עבור ישראל. עם זאת, לאור השנוי במאזן הכוחות בין המשטרים לציבור במדינות האביב הערבי, ישראל צריכה לנסות - באופן גלוי ומאחורי הקלעים - להושיט יד גם אל גורמים בחברה האזרחית במזרח התיכון. בעולם הערבי "החדש", קיימת סקרנות גוברת ונכונות לאתגר את הנחות היסוד של המשטרים הישנים. נסיבות אלו עשויות לאפשר שיח חדש על ישראל ועם ישראל.

6 Ehud Eiran, "The Arab Spring: Opportunities", Palestine-Israel Journal, 18(1), 2012.

7 המלך עבדאללה השני הצהיר בעצמו במרץ 2013 כי יחסיו עם נתניהו השתפרו: Jeffrey Goldberg, "The Modern King in the Arab Spring", The Atlantic, 18 March 2013.

8 ראו מאמרו של נמרוד גורן בקובץ זה, וגם נמרוד גורן, "הבחירות טובות ליחסים", הארץ, 27 בפברואר 2013.

הפתח שנוצר מספק הזדמנות להציג בפני עמי המזרח התיכון קולות ישראלים המחויבים לשלום ולהשתלבות אזורית, וזאת באמצעות רשתות חברתיות, ערוצי טלוויזיה ועיתונים. ערוצים אלו פתוחים כעת יותר להשמעת עמדות ודעות מגוונות מישראל. זוהי הזדמנות להעמיק את הידע וההבנה במדינות ערב לגבי ישראל, החברה והפוליטיקה שלה. בנוסף מכוני מחקר ומדיניות ישראלים יכולים כעת ליזום (בסיוע צדדים שלישיים) תהליכי דיאלוג מדיני עם גופים מקבילים בעולם הערבי, אשר הופכים לשחקנים משמעותיים יותר מאשר בעבר בקביעת המדיניות הציבורית. קיימות אף הזדמנויות חדשות להשקת ערוצי משא ומתן אחוריים ובלתי-רשמיים עם גורמים ליברלים במדינות ערב הנהנים כעת ממרחב פעולה פוליטי גדול יותר; או עם אליטות חדשות הקשורות לאסלאם הפוליטי, אשר מגיעות לראשונה לעמדות השפעה וכוח, וזאת ללא ניסיון וידע מספיקים בתחום מדיניות חוץ, ובכלל זה בקשר לישראל.⁹ התקדמות בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני (ראה מטה) תתרום באופן משמעותי ליכולת לממש הזדמנויות אלו, וצפויה להוביל לפריצת דרך גם באשר ליכולת של גורמים ישראלים ליצור קשרים משמעותיים יותר עם עמיתים ברחבי האזור.

קידום ושימור השלום - האביב הערבי סיכל הזדמנות אחת לשלום ערבי-ישראלי, לפחות בטווח הקצר - הסכם עם סוריה. לאור התווה ובוהו בסוריה ולאור מעשי הרצח, משטר אסד אינו יכול עוד להיחשב כפרטנר לשלום. המסלול הישראלי-פלסטיני, כברירת מחדל, נותר המסלול האפשרי היחידי למשא ומתן. נראה כי ההנחה הרווחת בשני הצדדים לסכסוך לפיה אין פרטנר שניתן להגיע עימו להסכם מעכבת כל התקדמות. ההישג הפלסטיני באו"ם, שבמידת מה הושפע מן האביב הערבי, העצים את הפלסטינים ועשוי להקל עליהם את הדרך חזרה לשולחן הדיונים. עם זאת, המשך הפיצול בין הפת"ח לחמאס מערער את יכולתו של מחמוד עבאס להגיע להסכם. פיוס פנים-פלסטיני יכול, לפיכך, לסייע לתהליך המשא ומתן הישראלי-פלסטיני בטווח הארוך.¹⁰ הקמתה של ממשלה חדשה בישראל, כמו גם מאמצי התיווך המוגברים מצד ארה"ב, עשויים להקל על שני הצדדים להסכים להתנעה מחודשת של המשא ומתן. עם זאת, ללא נכונות אמיתית לפתור את הסכסוך על בסיס פתרון שתי מדינות, בהתבסס על קווי 1967, הקיפאון יימשך ומשא ומתן לא יוכל להניב את הפירות הרצויים.

בהעדר פריצת דרך בשיחות הבי-לטראליות בין ישראל והפלסטינים, ישראל יכולה לנצל את יוזמת השלום הערבית אשר הוצעה על ידי הפסגה הערבית כבר במרץ 2002 בכדי לשבור את הקרח. הטענה כי חילופי המשטרים באביב הערבי למעשה הפכו את היוזמה הערבית לחסרת משמעות אינה נכונה, מאחר שהפסגה הערבית, שהתכנסה בקטאר במרץ 2013, כמו גם פגישת מזכיר המדינה האמריקני עם נציגי ועדת המעקב הערבית במאי 2013, אישרו מחדש את היוזמה, ואף הובילו לנכונות ערבית להכניס בה שינויים מסוימים. דבר זה מעיד כי גם המשטרים האסלאמיים החדשים רואים ביוזמה כלי אפשרי במשא ומתן המדיני.¹¹ ברור כי התקדמות משמעותית בתהליך השלום הערבי/פלסטיני-ישראלי היא המפתח לשיפור מעמדה של ישראל במזרח התיכון: היא תמתן את הרטוריקה האנטי-ישראלית של המשטרים הערביים ושל גורמים בחברה האזרחית; תפתח עוד הזדמנויות לשיתוף פעולה עם תורכיה, מצרים, ירדן ואולי מדינות ערביות-סוניות אחרות; ותאפשר לישראל להתרכז בהתמודדות עם האיומים מצד איראן, חיזבאללה וארגונים ג'יהאדיסטיים.

9 ראו מאמריהם של קסניה סבטלובה, כמאל עלי-חסאן, ורון זיידל בקובץ זה.

10 ראו מאמרו של עידו זלקוביץ' בקובץ זה.

11 עקיבא אלדר, "הליגה הערבית מדברת. ישראל שותקת", אל-מוניטור, 29 מרץ 2013. החלטות פסגת הליגה הערבית 2013 (בערבית): <http://www.lasportal.org/wps/wcm/connect/d289c9804f0a09648a349ea79d151c73/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA.pdf?MOD=AJPERES>

לסיכום, האביב הערבי - בניגוד לדעה הישראלית הרווחת - לא רק מציב סיכונים, איומים ואתגרים, אלא גם מספק לישראל הזדמנויות מדיניות. זאת ועוד, האביב הערבי הוביל לשינוי באמונות ובדימויים מושרשים של ישראלים בנוגע לאזרחי מדינות ערב - מאזרחים פאסיביים המוכנים לחיות תחת דיקטטורות - לאזרחים פעילים ואמיצים, המסוגלים לעמוד על זכויותיהם ומוכנים לסכן את חייהם בתביעה לשינוי. לא היה זה מקרה שהמחאה החברתית הישראלית של קיץ 2011 אימצה סיסמאות אשר צמחו בכיכרות מדינות האביב הערבי. מקבלי ההחלטות בישראל יכולים לנצל את מכלול ההתפתחויות בעולם הערבי על מנת לחולל שינוי של ממש במדיניות הישראלית המסורתית כלפי המזרח התיכון, ולעבור ממדיניות של מגננה למדיניות של יוזמה.

על אודות הארגונים השותפים

מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית הוא מכון עצמאי למדיניות, מחקר וחשיבה הפועל לעיצוב מחדש של יחסי ישראל במזרח התיכון, אירופה ואגן הים התיכון. מיתווים שואף לאפשר לישראל התחלה חדשה במשפחת העמים, ומטרותיו הן:

(א) לקדם שינוי פרדיגמה במדיניות-החוץ הישראלית: לגבש ולהציג גישה מקיפה למדיניות-חוץ התומכת בשלום ובשייכות אזורית; להפוך שיקולים דיפלומטיים למרכזיים יותר בתהליכי קבלת החלטות בישראל; לשנות את הנטייה הישראלית להסתגרות ולמגננה אל מול הקהילה הבינלאומית;

(ב) לקדם את ההשתלבות האזורית של ישראל: להגביר את הידע וההבנה של סוגיות אזוריות; להגדיר את היחסים הרצויים לישראל עם האזורים הסמוכים לה; לקדם אפשרויות שייכות אזורית לישראל;

(ג) לקדם שלום ישראלי-ערבי: לנהל דיאלוג מדיני עם מכוני מדיניות ערבים ומוסלמים; לזהות, לייצר ולממש הזדמנויות לשלום; לספק מומחיות תהליכית ומחקרית לקידום מהלכי שלום. מיתווים הוקם כמלכ"ר ב-2011. הוא פועל אל מול שלושה קהלי יעד עיקריים: הזירה האזורית והבינלאומית; המערכות הפוליטית-ציבורית בישראל; והחברה האזרחית והציבור הרחב בישראל. בעשותו כן, מיתווים עוסק בייצור ידע, בהעלאת רעיונות לסדר היום, בתכנון מדיניות, בקידום המלצות לעשייה, ובתמיכה בתהליכי יישום. המכון בנוי כצבר של מומחים שמייצגים חשיבה רעננה וחדשנית, ושמשלבים עשייה מחקרית, מדינית וציבורית.

קרן פרידריך אברט היא קרן גרמנית רעיונית המחויבת לסוציאלי-דמוקרטיה, לפלורליזם ולשיתוף פעולה בינלאומי. הקרן נוסדה ב-1925 ברוח מורשתו הפוליטית של פרידריך אברט, הנשיא הראשון שעלה לשלטון בבחירות דמוקרטיות בגרמניה. לאחר שהוצאה אל מחוץ לחוק ב-1933 ונוסדה מחדש ב-1947, המשיכה הקרן לפעול לקידום הרעיון הסוציאלי-דמוקרטי ולפיתוח מודעות פוליטית. תחומי פעילותה העיקריים של הקרן הם: סולידריות חברתית, תרבות דמוקרטית, חדשנות ומעורבות, וגלובליזציה המבוססת על סולידריות. לקרן למעלה מ-80 נציגויות ברחבי העולם, עשר מהן במזרח התיכון ובצפון אפריקה. קרן פרידריך אברט פעילה בישראל כבר משנות ה-60' ופתחה את משרדה בתל אביב ב-1978. מאז ועד היום הקרן מחויבת לחיזוק החיבורים בין ישראל לגרמניה, לזיכרון העבר, לצדק חברתי ולערכים סוציאלי-דמוקרטיים. להגשמת היעדים הללו היא פועלת בשיתוף פעולה עם ארגונים מקומיים על מנת לפתח יחד פרויקטים ברוח של דמוקרטיה, שוויון מגדרי ודו-קיום בשלום. להשגת מטרותיה הקרן נעזרת בשיטות מגוונות ובכלים שונים: דיאלוג, כנסים ומפגשים, מחקר וניתוח פוליטי וחברתי-כלכלי, השכלה פוליטית והכשרת מנהיגות, וייעוץ פוליטי.

ישראל והאביב הערבי: הזדמנויות בשינוי בעריכת ד"ר נמרוד גורן וג'ניה יודקביץ' מבוסס על ההנחה שההתפתחויות האחרונות במזרח התיכון מביאות עמן הזדמנויות חשובות למדיניות-חוץ האזורית של ישראל ולפיתוח קשרים עם מדינות ערב והאסלאם, ושקובעי המדיניות בישראל צריכים לזהות הזדמנויות אלו ולפעול כדי לממשן. הנחה זאת עמדה בבסיס פרויקט "הזדמנויות בשינוי" של מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, בשיתוף קרן פרידריך אברט.

הספר שלפניך הוא אחד התוצרים המרכזיים של פרויקט זה. **ישראל והאביב הערבי: הזדמנויות בשינוי** כולל סדרת מאמרים שכתבו חברי צוות הפרויקט, מומחים מתחומי המזרח התיכון, היחסים הבינלאומיים, התקשורת, החברה האזרחית והמדינאות. המאמרים שונים באופים, ומשלבים ניתוח מדיניות עם ממצאים מחקרניים. הם מספקים מבט רחב על האפשרויות לישראל באביב הערבי, ומציגים מיתווים מדיניים קונקרטיים לשם הוצאתן אל הפועל.

מקבלי ההחלטות בישראל יכולים לנצל את התובנות וההמלצות שבספר **ישראל והאביב הערבי: הזדמנויות בשינוי** על מנת לחולל שינוי של ממש במדיניות הישראלית המסורתית כלפי המזרח התיכון, ולעבור ממדיניות של מגננה למדיניות של יוזמה, ממדיניות של בידוד למדיניות של השתלבות, וממדיניות של סכסוך למדיניות של שלום.

למידע נוסף:

מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית

רח' תובל 11 | רמת גן 52522 | www.mitvim.org.il | info@mitvim.org.il

קרן פרידריך אברט

רח' שנקר 14, ת.ד. 12235 | הרצליה פיתוח 46733 | www.fes.org.il | fes@fes.org.il

I 978-965-7617-01-4

9 789657 617014